

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

Марко М. Гашић

**ТУРИЗАМ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА РУРАЛНИХ
ПОДРУЧЈА ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ**

докторска дисертација

Текст ове докторске дисертације

ставља се на увид јавности,

у складу са чланом 30, ставом 8. Закона о високом образовању („Сл. гласник РС“, број 76/2005, 100/2007 – аутентично тумачење, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014).

НАПОМЕНА О АУТОРСКИМ ПРАВИМА

Овај текст се сматра рукописом и само се саопштава јавности (члан 7 Закона о ауторским и сродним правима, „Сл. гласник РС“, број 104/2009, 99/2011 и 119/2012).

Ниједан део ове докторске дисертације не сме се користити ни у какве сврхе, осим за упознавање са садржајем пре одбране.

Ниш, 2016. година

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF ECONOMICS

Marko M. Gašić

**TOURISM AS A DEVELOPMENT FACTOR OF
RURAL AREAS IN SOUTHERN AND EASTERN
SERBIA**

doctoral dissertation

Niš, 2016.

Комисија за оцену и одбрану докторске дисертације

Ментор:

Проф. др Соња Јовановић, ванредни професор

Универзитет у Нишу, Економски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Снежана Ђекић, редовни професор у пензији

Универзитет у Нишу, Економски факултет

Проф. др Видоје Стефановић, редовни професор

Универзитет у Нишу, Природно – математички факултет

**ИЗЈАВА МЕНТОРА О САГЛАСНОСТИ ЗА ПРЕДАЈУ УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Овим изјављујем да сам сагласна да кандидат Марко М. Гашић може да преда Реферату за последипломско образовање Факултета урађену докторску дисертацију под називом *ТУРИЗАМ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ*, ради организације њене оцене и одбране.

Ниш, 23/11/2016. године

Потпис ментора

**THE STATEMENT OF THE MENTOR'S CONSENT FOR THE SUBMISSION OF
THE COMPLETED DOCTORAL DISSERTATION**

Hereby, I declare that I agree that the candidate Marko M. Gašić, can submit the completed doctoral dissertation entitled *TOURISM AS A DEVELOPMENT FACTOR OF RURAL AREAS IN SOUTHERN AND EASTERN SERBIA* to the officer for doctoral studies at the Faculty, for the purpose of its evaluation and defense.

Niš, 23/11/2016

Mentor's signature

ИЗЈАВА

Под пуном материјалном и моралном одговорношћу изјављујем да је приложена докторска дисертација резултат сопственог научног истраживања и да је коришћена литература на адекватан начин цитирана, без преузимања идеја, резултата и текста других аутора на начин којим се прикрива оригиналност извора. У потпуности преузимам одговорност за спроведено истраживање, анализу, интерпретацију података и закључке.

У Нишу, 23/11/2016. године

Потпис кандидата

STATEMENT

With due material and moral responsibility, hereby I declare that the doctoral dissertation is the result of personal scientific research and that the references used are cited adequately without use of ideas, results and texts of other authors in the way that hides the source's originality. I take the full responsibility for conducted research, analysis, data interpretation and conclusions.

Niš, 23/11/2016

Author's signature

Подаци о докторској дисертацији

Ментор: Проф. др Соња Јовановић, ванредни професор, Универзитет у Нишу,
Економски факултет

Наслов: Туризам у функцији развоја руралних подручја Јужне и Источне
Србије

Резиме:

Савремени туристички трендови се одликују све већим усмеравањем ка руралним дестинацијама. Туризам у руралном простору је постао стварност, потреба и жеља туриста, али и значајна делатност за развој руралних подручја. Регион Јужне и Источне Србије има изузетне потенцијале за развој руралног туризма, али упркос томе, он се још увек налази у почетној фази развоја. Разлог оваквој ситуацији лежи у бројним лимитирајућим факторима и неадекватној валоризацији расположивих ресурса. У складу са тим, потребно је идентификовати кључне факторе развоја и дати предлог мера, како на основу расположивих потенцијала, тако и на основу искустава других земаља, а све у циљу дефинисања стратешких решења која би омогућила бржи развој руралног туризма.

Научна област: Економија

Научна
дисциплина:

Аграрна политика

Кључне речи:

Рурални туризам, Јужна и Источна Србија, рурална подручја

УДК:

338.48(1-22)(497.11)

CERIF
класификација:

S 187

Тип лиценце
Креативне
заједнице:

CC BY-NC-ND

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral
Supervisor:

Prof. Sonja Jovanović, Ph.D., University of Niš, Faculty of Economics

Title:

Tourism as a development factor of rural areas in Southern and Eastern Serbia

Abstract:

Contemporary tourism trends are characterized by the increasing tourist movements towards rural destinations. Tourism in rural areas has become reality, the need and desire of tourists, but also an important activity for the development of rural areas. Southern and Eastern Serbia region has great potential for the development of rural tourism, but despite this, it is still at an early stage of development. The reason for this situation lies in a number of limiting factors and inadequate valorisation of available resources. For that reason, it is necessary to identify the key factors of development and establish the proposed measures, based on the available resources as well as on the experience of other countries, all in order to define strategic solutions which would enable faster development of rural tourism.

Scientific
Field:

Economy

Scientific
Discipline:

Agrarian policy

Key Words:

Rural tourism, Southern and Eastern Serbia, rural areas

UDC:

338.48(1-22)(497.11)

CERIF
Classification:

S 187

Creative
Commons
License Type:

CC BY-NC-ND

СПИСАК ТАБЕЛА

Први део

Табела 1. Међународни туризам у свету (карактеристичне године).....	7
Табела 2. Преглед најважнијих глобалних трендова	8
Табела 3. Урбана vs. рурална подручја	11
Табела 4. Кључни елементи руралног туризма	16

Други део

Табела 5. Различити критеријуми за дефинисање руралних подручја.....	34
Табела 6. SWOT анализа руралних подручја Републике Србије	36
Табела 7. Учешће региона Јужне и Источне Србије у стварању БДП-а Србије.....	39
Табела 8. Показатељи степена регионалних неравномерности у Републици Србији ..	40
Табела 9. Степен развијености јединица локалних самоуправа у региону Јужне и Источне Србије у 2014. години	41
Табела 10. Укупни подстицаји регионалног развоја у Републици Србији	42
Табела 11. Разлике између Европске уније и Србије у питањима везаним за пољопривреду и рурални развој.....	44
Табела 12. Учешће аграрног буџета у укупном буџету Републике Србије у периоду од 1996 - 2015. године.....	45
Табела 13. Села у Републици Србији са најразвијенијим руралним туризмом	50
Табела 14. Рурални смештајни капацитети у Републици Србији	51
Табела 15. Број руралних смештајних објеката у општинама на подручју Републике Србије.....	52
Табела 16. Процењен туристички промет – реализован број ноћења у руралном туризму у периоду од 2005-2014. године у Републици Србији.....	53

Трећи део

Табела 17. Подунавски округ: основне информације.....	61
Табела 18. Браничевски округ: основне информације	61
Табела 19. Борски округ: основне информације.....	62
Табела 20. Зајечарски округ: основне информације	62
Табела 21. Нишавски округ: основне информације	63
Табела 22. Јабланички округ: основне информације	63
Табеле 23. Пиротски округ: основне информације	64
Табела 24. Топлички округ: основне информације.....	64
Табела 25. Пчињски округ: основне информације	64
Табела 26. Удаљеност Ниша од важнијих извора туристичке тражње	67
Табела 27. Средње месечне и средња годишња температура ваздуха (у °C) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године	80
Табела 28. Средње месечне и средња годишња вредност релативне влажности ваздуха (у %) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године.....	81
Табела 29. Средње месечне и средња годишња вредност облачности (у десетинама покривености неба) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године	81
Табела 30. Средње месечне и средња годишња вредност инсолације (у часовима) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године	82
Табела 31. Средње месечне и средња годишња количина падавина (у мм) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године	83
Табела 32. Средња годишња честина ветрова (у %) и јачина ветрова (у м/с) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004–2014. године	84
Табела 33. Термални извори и њихов размештај у Јужној и Источној Србији	84

<i>Табела 34. Преглед заштићених природних добара на подручју региона Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>92</i>
<i>Табела 35. Становништво Републике Србије и региона Јужне и Источне Србије у периоду од 1948-2011. године</i>	<i>96</i>
<i>Табела 36. Просторна структура становништва у региону Јужне и Источне Србије (2011. године).....</i>	<i>97</i>
<i>Табела 37. Густина насељености у Јужној и Источној Србији (2011. године).....</i>	<i>98</i>
<i>Табела 38. Старосна и полна структура становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2011. године).....</i>	<i>99</i>
<i>Табела 39. Образовна структура становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2011. године).....</i>	<i>100</i>
<i>Табела 40. Етничка структура становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2011. године).....</i>	<i>101</i>
<i>Табела 41. Економска структура становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2014. године).....</i>	<i>102</i>
<i>Табела 42. Компјутерска писменост становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2011. године).....</i>	<i>103</i>
<i>Табела 43. Укупан број урбаног и руралног становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије према различитим пописима</i>	<i>104</i>
<i>Табела 44. Укупан број урбаног и руралног становништва у региону Јужне и Источне Србије према окрузима (2002. и 2011. године).....</i>	<i>105</i>
<i>Табела 45. Учешће округа Јужне и Источне Србије у стварању БДВ-а Републике Србије.....</i>	<i>106</i>
<i>Табела 46. Регионална бруто додата вредност по делатностима у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>107</i>
<i>Табела 47. Број привредних друштава и предузетника у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>107</i>

<i>Табела 48. Кључни показатељи структуре пољопривредних газдинстава у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>109</i>
<i>Табела 49. Укупно пољопривредно становништво по пописима из 1991., 2002. и 2011. године у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>109</i>
<i>Табела 50. Кретање броја туриста и ноћења у региону Јужне и Источне Србије (период 1980-2013. године)</i>	<i>111</i>
<i>Табела 51. Кретање броја туриста и ноћења у региону Јужне и Источне Србије у 2014. години.....</i>	<i>112</i>
<i>Табела 52. Дистрибуција археолошких налазишта у Јужној и Источној Србији.....</i>	<i>113</i>
<i>Табела 53. Дистрибуција споменика културе у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>116</i>
<i>Табела 54. Дистрибуција знаменитих места у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>122</i>
<i>Табела 55. Дистрибуција просторно културно-историјских целина у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>123</i>
<i>Табела 56. Распрострањеност руралног туризма у Јужној и Источној Србији</i>	<i>124</i>
<i>Табела 57. Села у Јужној и Источној Србији у којима је развијен рурални туризам ..</i>	<i>125</i>
<i>Табела 58. Процењен туристички промет - реализован број ноћења у руралном туризму у региону Јужне и Источне Србије (временски период 2004-2014).....</i>	<i>126</i>
<i>Табела 59. Активности у природи</i>	<i>133</i>
<i>Табела 60. Дистрибуција културних манифестација у Јужној и Источној Србији</i>	<i>137</i>
<i>Табела 61. Дистрибуција манифестација по типовима у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>138</i>
<i>Табела 62. Гастрономске манифестације у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>140</i>
<i>Табела 63. Ловишта у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>150</i>
<i>Табела 64. Бање у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>152</i>
<i>Табела 65. Туристички промет у бањама региона Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>154</i>

Четврти део

<i>Табела 66. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја по типу насеља у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>157</i>
<i>Табела 67. Демографска анализа региона Јужне и Источне Србије</i>	<i>159</i>
<i>Табела 68. Демографско пражњење руралних подручја по окрузима у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>159</i>
<i>Табела 69. Укупно становништво 2011–2041. године (по варијантама пројекције) по регионима у Републици Србији</i>	<i>160</i>
<i>Табела 70. Број насеља са мање од 100 становника у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>160</i>
<i>Табела 71. Дужина путне мреже у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>163</i>
<i>Табела 72. Коефицијенти густине мреже путева у Јужној и Источној Србији</i>	<i>164</i>
<i>Табела 73. Анализа телефонске мреже у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>166</i>
<i>Табела 74. Дистрибуција финансијских средстава по регионима у Србији</i>	<i>167</i>
<i>Табела 75. Расподела финансијских средстава МПШВ за развој руралног туризма по окрузима у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>168</i>
<i>Табела 76. Расподела финансијских средстава МПШВ за развој руралног туризма по општинама у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>168</i>
<i>Табела 77. Расподела финансијских средстава МПШВ према врсти инвестиције у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>169</i>
<i>Табела 78. Субвенције Министарства привреде Републике Србије за развој руралног туризма.....</i>	<i>170</i>
<i>Табела 79. Кредити Министарства привреде и Фонда за развој Републике Србије за развој руралног туризма</i>	<i>171</i>
<i>Табела 80. Потенцијална села за развој руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>183</i>

<i>Табела 81. Кључни фактори успеха у агротуризму.....</i>	<i>184</i>
<i>Табела 82. Кључни фактори успеха у екотуризму.....</i>	<i>184</i>
<i>Табела 83. Кључни фактори успеха активности у природи.....</i>	<i>185</i>
<i>Табела 84. Кључни фактори успеха у манифестационом туризму.....</i>	<i>186</i>
<i>Табела 85. Кључни фактори успеха у културном туризму.....</i>	<i>186</i>
<i>Табела 86. Кључни фактори успеха у здравственом туризму.....</i>	<i>187</i>
<i>Табела 87. Годишња алокација средстава IPA I (дефинисана Вишегодишњим индикативним финансијским оквиром за период од 2007-2013. године - у милионима евра).....</i>	<i>191</i>
<i>Табела 88. Индикативна алокација IPA II корисницима помоћи за период 2014-2020. године (у милионима евра).....</i>	<i>192</i>
<i>Табела 89. Преглед одабраних пројеката који су успешно реализовани у оквиру прекограничног програма Србија-Бугарска.....</i>	<i>195</i>
<i>Табела 90. Преглед одабраних пројеката који су успешно реализовани у оквиру прекограничног програма Србија- Румунија.....</i>	<i>195</i>
<i>Табела 91. Преглед укупних пројеката финансираних донацијом Фонда за достизање миленијумских циљева Владе Краљевине Шпаније.....</i>	<i>196</i>
<i>Табела 92. Преглед неких пројеката реализованих донацијом Фонда за достизање миленијумских циљева Владе Краљевине Шпаније у Јужној и Источној Србији.....</i>	<i>197</i>
<i>Табела 93. Преглед додељених бесповратних средстава у оквиру СТАР пројекта у циљу развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>198</i>
<i>Табела 94. Заступљеност површина под органском производњом по регионима у Републици Србији.....</i>	<i>201</i>

Пети део

<i>Табела 95. Распоред анкетираних субјеката по општинама у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>209</i>
<i>Табела 96. Распоред анкетираних субјеката по селима у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>210</i>
<i>Табела 97. Полна структура у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>212</i>
<i>Табела 98. Старосна структура власника руралних туристичких домаћинстава у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>213</i>
<i>Табела 99. Образовна структура власника руралних туристичких домаћинстава у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>213</i>
<i>Табела 100. Дужина бављења руралним туризмом у Јужној и Источној Србији.....</i>	<i>214</i>
<i>Табела 101. Мотиви за почетак бављења руралним туризмом у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>215</i>
<i>Табела 102. Примарни извор прихода у домаћинству у Јужној и Источној Србији</i>	<i>215</i>
<i>Табела 103. Категоризација објеката у руралном туризму у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>216</i>
<i>Табела 104. Укупан број чланова руралног домаћинства у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>217</i>
<i>Табела 105. Број чланова руралног домаћинства који се баве руралним туризмом у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>218</i>
<i>Табела 106. Финансирање руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>218</i>
<i>Табела 107. Остварен приход од руралног туризма у Јужној и Источној Србији.....</i>	<i>219</i>
<i>Табела 108. Врста туристичког смештаја у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>220</i>
<i>Табела 109. Укупан број кревета за смештај гостију у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>221</i>
<i>Табела 110. Услуге на располагању гостима у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>221</i>

<i>Табела 111. Активности гостију током боравка у Јужној и Источној Србији.....</i>	<i>222</i>
<i>Табела 112. Број туриста у претходној години у региону Јужне и Источне Србије ..</i>	<i>222</i>
<i>Табела 113. Најчешћи мотиви доласка туриста у регион Јужне и Источне Србије ..</i>	<i>223</i>
<i>Табела 114. Просечна дужина боравка гостију у региону Јужне и Источне Србије...</i>	<i>224</i>
<i>Табела 115. Старосна структура гостију у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>224</i>
<i>Табела 116. Структура домаћих туриста у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>225</i>
<i>Табела 117. Структура страних туриста у региону Јужне и Источне Србије</i>	<i>226</i>
<i>Табела 118. Главни канали дистрибуције информација у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>226</i>
<i>Табела 119. Напори државе на пољу унапређења руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>227</i>
<i>Табела 120. Главне препреке у развоју руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>228</i>
<i>Табела 121. Очекивања у вези руралног туризма у Јужној и Источној Србији.....</i>	<i>229</i>
<i>Табела 122. Очекивани облици руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије у будућности</i>	<i>229</i>
<i>Табела 123. Доминантан извор финансирања руралног туризма у наредном периоду у региону Јужне и Источне Србији</i>	<i>230</i>
<i>Табела 124. Решавање проблема у руралном туризму у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>231</i>
<i>Табела 125. Основе будућег развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>232</i>
<i>Табела 126. Примедбе и сугестије за унапређење руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>233</i>

СПИСАК СЛИКА

<i>Слика 1. Елементи руралног туризма</i>	14
<i>Слика 2. Сложеност руралног туризма.....</i>	15
<i>Слика 3. Професионална удружења за рурални туризам у Француској.....</i>	21
<i>Слика 4. Обележавање руралних туристичких домаћинстава у Аустрији</i>	23
<i>Слика 5. Лого Националне асоцијације за рурални туризам у Италији.....</i>	26
<i>Слика 6. Раст туристичких прихода у Републици Ирској</i>	28
<i>Слика 7. Интернет портал Туристичке организације Словеније</i>	33
<i>Слика 8. Рурални туризам на Златибору.....</i>	50
<i>Слика 9. Положај региона Јужне и Источне Србије.....</i>	60
<i>Слика 10. Стара планина.....</i>	69
<i>Слика 11. Кањон реке Јерме</i>	74
<i>Слика 12. Кањон реке Вучјанке</i>	74
<i>Слика 13. Старопланинска архитектура</i>	75
<i>Слика 14. Церјанска пећина.....</i>	77
<i>Слика 15. Бавоља варош.....</i>	78
<i>Слика 16. Вражји камен.....</i>	79
<i>Слика 17. Извор минералне воде у Пролом бањи.....</i>	85
<i>Слика 18. Гејзир у Луковској бањи.....</i>	87
<i>Слика 19. Топлодолска река</i>	88
<i>Слика 20. Плутајућа острва на Власинском језеру.....</i>	89
<i>Слика 21. Борско језеро.....</i>	89
<i>Слика 22. Вештачка језера (Завојско, Дивљанско и Врмџанско језеро)</i>	90

<i>Слика 23. Водопади Старе планине (Тупавица, Бигар и Пиљски водопад).....</i>	<i>91</i>
<i>Слика 24. Туристичка сигнализација за птице у долини Пчиње.....</i>	<i>94</i>
<i>Слика 25. Туристичка сигнализација за дневне лептире на Старој планини.....</i>	<i>95</i>
<i>Слика 26. Гамзиград</i>	<i>114</i>
<i>Слика 27. Царичин град.....</i>	<i>115</i>
<i>Слика 28. Архео парк Плочник.....</i>	<i>115</i>
<i>Слика 29. Пиротска тврђава.....</i>	<i>118</i>
<i>Слика 30. Манастир Св. Прохора Пчињског</i>	<i>119</i>
<i>Слика 31. Манастир Св. Јована Богослова</i>	<i>120</i>
<i>Слика 32. Цркве у региону (Латинска црква, црква Благе Маре, црква Св. Петра и Павла).....</i>	<i>121</i>
<i>Слика 33. Чегар.....</i>	<i>122</i>
<i>Слика 34. Брање шумског воћа и лековитог биља.....</i>	<i>128</i>
<i>Слика 35. Брање шумских плодова, печење ракије и чување стада</i>	<i>129</i>
<i>Слика 36. Модел руралног развоја и економског оснаживања села</i>	<i>132</i>
<i>Слика 37. Јединствена туристичка сигнализација за циклотуризам у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	<i>135</i>
<i>Слика 38. Место одржавања манифестације “Молитва под Миџором”</i>	<i>139</i>
<i>Слика 39. Символ Врања – бели мост</i>	<i>145</i>
<i>Слика 40. Марково кале.....</i>	<i>145</i>
<i>Слика 41. Рајачке и Рогљевачке пимнице</i>	<i>147</i>
<i>Слика 42. Вински подрум Малча.....</i>	<i>148</i>
<i>Слика 43. Профил руралног туристе.....</i>	<i>156</i>

<i>Слика 44. Категорисано домаћинство у селу Гостуша</i>	174
<i>Слика 45. Интернет портал selo.rs</i>	177
<i>Слика 46. Сезонски радови на селу.....</i>	182
<i>Слика 47. Модел јавно-приватног партнерства у туризму.....</i>	189
<i>Слика 48. Територије обухваћене прекограничним програмима Србија-Бугарска и Србија-Руминија.....</i>	194
<i>Слика 49. Одрживи развој</i>	199
<i>Слика 50. Идеалне локације за производњу органске хране.....</i>	201
<i>Слика 51. Плантажа лаванде у селу Тамјаница</i>	202

СПИСАК ГРАФИКОНА

<i>График 1. Укупни подстицаји регионалног развоја према намени (збирно за временски период од 2012. до 2015. године) по окрузима у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	42
<i>График 2. Органска производња у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	201
<i>График 3. Категорисани објекти у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	216
<i>График 4. Некатегорисани објекти у региону Јужне и Источне Србије.....</i>	217

САДРЖАЈ

УВОД	1
I САВРЕМЕНА КРЕТАЊА НА ТУРИСТИЧКОМ ТРЖИШТУ	7
1.1. Глобални туристички трендови и развој специфичних облика туризма	7
1.2. Усмереност туристичке тражње ка руралним подручјима	10
1.3. Настанак и развој руралног туризма	13
1.4. Модели развоја руралног туризма у свету	17
1.4.1. Развој руралног туризма у Француској	19
1.4.2. Развој руралног туризма у Аустрији	21
1.4.3. Развој руралног туризма у Италији	24
1.4.4. Развој руралног туризма у Ирској	27
1.4.5. Развој руралног туризма у Словенији	30
II РАЗВИЈЕНОСТ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	34
1. Руралне области и политика руралног развоја Републике Србије	34
1.1. Карактеристике руралних подручја у Републици Србији	35
1.1.1. Регионалне развојне неједнакости и рурално сиромаштво у Србији	38
1.1.2. Инструменти и мере политике руралног развоја у Србији	44
2. Развој руралног туризма у Републици Србији	47
2.1. Материјална база руралног туризма и туристички промет у Србији	49
2.2. Утицај туризма на развој руралних подручја у Републици Србији	54
2.2.1. Економски допринос руралног туризма привредном развоју Србије	54
2.2.2. Утицај руралног туризма на друштвени развој Србије	55
2.2.3. Еколошки утицај туризма на развој руралних подручја Србије	57
III ПОТЕНЦИЈАЛИ РЕГИОНА ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ЗА РАЗВОЈ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА	59
1. Природни потенцијали Јужне и Источне Србије за развој руралног туризма	59
1.1. Туристичко-географски положај региона Јужне и Источне Србије	59
1.1.1. Географски положај	59
1.1.2. Површина и границе	60
1.1.3. Саобраћајни положај	65
1.1.4. Туристички положај	66
1.2. Природно-географске карактеристике региона Јужне и Источне Србије	68
1.2.1. Геоморфолошке туристичке вредности	68
1.2.2. Климатске туристичке вредности	79
1.2.3. Хидролошке туристичке вредности	84
1.2.4. Биогеографске туристичке вредности	92
2. Друштвени потенцијали Јужне и Источне Србије за развој руралног туризма	96
2.1. Становништво региона Јужне и Источне Србије	96
2.1.1. Просторна структура становништва	97
2.1.2. Старосна и полна структура становништва	98
2.1.3. Образовна структура становништва	100
2.1.4. Етничка структура становништва	101

2.1.5. Економска структура становништва	102
2.1.6. Компјутерска писменост становништва	103
2.2. Рурална и урбана насеља у региону Јужне и Источне Србије.....	104
2.3. Структура привреде у региону Јужне и Источне Србије.....	106
2.3.1. Индустрија	108
2.3.2. Пољопривреда.....	109
2.3.3. Туризам.....	110
2.4. Културно-историјско наслеђе региона Јужне и Источне Србије	112
2.4.1. Археолошка налазишта.....	112
2.4.2. Споменици културе	116
2.4.3. Знаменита места	121
2.4.4. Просторно културно-историјске целине	123
3. Туристички промет и материјална база руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....	123
4. Развијеност понуде руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије	126
4.1. Агротуризам	127
4.2. Екотуризам.....	130
4.3. Активности у природи	133
4.4. Манифестациони туризам	137
4.5. Гастрономски туризам.....	139
4.6. Културни туризам	141
4.7. Остали сегменти понуде руралног туризма у региону.....	147
4.7.1. Вински туризам	147
4.7.2. Ловни и риболовни туризам	149
4.7.3. Здравствени туризам	152
5. Карактеристике туристичке тражње руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије.....	155

IV ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У РЕГИОНУ ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ157

1. Ограничавајући фактори у развоју руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....	157
1.1. Демографски трендови као лимитирајући фактор развоја руралног туризма ...	157
1.2. Инфраструктурна опремљеност руралних подручја	162
1.3. Финансијска подршка развоју руралног туризма	167
1.4. Рецептивни туристички капацитети региона Јужне и Источне Србије.....	172
1.5. Маркетиншке активности у руралном туризму	175
1.6. Квалитет туристичких услуга	179
2. Перспективе развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.....	182
2.1. Стратешки правци развоја руралног туризма у региону.....	182
2.1.1. Агротуризам.....	183
2.1.2. Екотуризам	184
2.1.3. Активности у природи	185
2.1.4. Манифестациони туризам	185
2.1.5. Културни туризам.....	186
2.1.6. Здравствени (wellness & spa) туризам	186

2.2. Јавно-приватна партнерства као подршка развоју руралног туризма	187
2.3. Стимулативне мере и фондови Европске уније за развој туризма у руралним подручјима.....	190
2.4. Прекогранична сарадња и пројекти у функцији унапређења руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије	193
2.5. Органска пољопривреда и одрживи рурални развој.....	198
2.6. Предлог мера за формулисање стратешких решења у области руралног туризма на основу модела развоја појединих европских земаља	204

V ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ СТАЊА И МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У РЕГИОНУ ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

1. Опис истраживања.....	208
2. Резултати истраживања	211
2.1. Подаци о власнику руралног туристичког домаћинства.....	212
2.2. Подаци о руралном туристичком домаћинству	214
2.3. Карактеристике туристичке понуде	219
2.4. Карактеристике туристичке тражње	222
2.5. Ограничавајући фактори развоја руралног туризма.....	227
2.6. Перспективе развоја туризма	228
3. Предлог мера за формулисање стратешких решења у области руралног туризма на основу спроведеног емпиријског истраживања	233
3.1. Финансирање руралног туризма.....	234
3.2. Едукација локалног становништва.....	234
3.3. Маркетинг	236
ЗАКЉУЧАК	239
ЛИТЕРАТУРА	245
Прилог бр. 1	263
Прилог бр. 2.....	276
БИОГРАФИЈА.....	282

УВОД

Рурални туризам последњих година доживљава експанзију. Он је последица све веће потребе градског становништва за рекреативним боравком у другачијем, руралном амбијенту. Рурална тражња за миром, одмором и рекреацијом је растући тренд на регионалном, националном, европском и међународном нивоу. У већини земаља, рурални туризам заузима значајно место у локалним развојним плановима и политикама.

Промене које настају на глобалном нивоу погодују развоју селективних облика туризма, а како се туризам базира на коришћењу различитих природних и друштвених ресурса, пажња је усмерена ка одређеним сегментима тог система у нашој земљи, пре свега развоју туризма у руралним подручјима.

Развој туризма у руралним подручјима и укључивање локалних заједница је алтернатива коју треба размотрити из више разлога. Пре свега, рурални туризам је у стању да реши бројне проблеме а посебно дебаланс који је последњих година нарочито изражен на релацији село-град, депопулацију руралних подручја и омогући урбаном становништву да пронађе своје корене, изгубљене културне вредности, мир и спокој. Општи експанзиони пораст туристичких кретања у целини, а нарочито ка руралним подручјима из урбаних центара, указује на растући значај ових кретања који треба искористити. Незагађеност, удаљеност од буке, слободне површине за практиковање рекреативних активности само су неке од предности руралних подручја у регионима широм Републике Србије.

Регион Јужне и Источне Србије са разноврсним природним и антропогеним туристичким ресурсима је недовољно туристички валоризован. Потребно је све расположиве ресурсе туристички активирати у циљу бржег привредног, друштвеног, културног и свеукупног развоја. Отуда је разумљиво зашто се полажу велике наде у његов развој.

Од туризма уопште, а посебно туризма у руралним подручјима се очекује да ће својим мултипликативним ефектима дати импулс развоју овог економски заосталог региона, пружити трајну основу егзистенције становништва, зауставити миграције и

активирати развој пољопривреде, приватног предузетништва, трговине и осталих делатности.

Предмет научног истраживања докторске дисертације су сви релевантни фактори и услови за развој руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије. Реч је о просторној целини са значајним туристичким потенцијалима који су данас само делимично искоришћени за развој руралног туризма. У складу са тим, посебна пажња ће бити посвећена природним и антропогеним туристичким вредностима, које чине темељне ресурсе за развој руралног туристичког производа. При томе, вредновање потенцијала значајних за туристичку понуду ће омогућити прецизније дефинисање руралног туристичког производа. Поред тога, значајан део дисертације ће бити посвећен емпиријском истраживању домаћинстава која се баве руралним туризмом на територији региона Јужне и Источне Србије. Емпиријско истраживање ће указати на садашњи ниво развијености понуде, положај пољопривредних газдинстава, начин промоције и пласмана понуде, ниво едукованости власника, изворе тражње, услове за развој руралног туризма, ограничавајуће факторе, као и на могућности за унапређење ове делатности и др.

Циљ научног истраживања јесте оцена развијености руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије, идентификовање кључних проблема као и предлагање могућих решења. Да би се постигли ови циљеви неопходно је најпре извршити квантитативну и квалитативну анализу природних и друштвених ресурса значајних за развој руралног туризма. Ова анализа ће дати детаљан приказ расположивих потенцијала који могу бити стављени у функцију развоја руралног туризма. Након тога, биће потребно дефинисати кључне сегменте понуде руралног туризма и на основу тога сагледати предности и перспективе развоја руралног туризма на овој територији. Реализација циља истраживања захтеваће и анализу ограничавајућих фактора који спречавају интензивнији развој овог селективног вида туризма на подручју региона Јужне и Источне Србије. Посебно корисно ће бити анализирати сваки ограничавајући фактор појединачно а међу њима се најчешће истичу: недостатак финансија, слаба изграђеност инфраструктуре, неадекватна старосна структура становништва, недостатак рецептивних капацитета, недовољна осмишљеност садржаја боравка, незадовољавајући квалитет услуга и недостатак маркетинга, менаџмента и информационог система. Људски ресурси се често посматрају као кључни носилац развоја руралног туристичког производа. Искуства

неких европских земаља које имају дугу традицију у развоју руралног туризма (Француска, Аустрија, Италија и др.) послужиће као основа за формулисање стратешких решења. Позитивна искуства изабраних земаља указаће на могућност да се управо туризам искористи као важан покретач развоја руралних подручја. Такође, поред теоријског, и емпиријским истраживањем ће се указати на проблеме у развоју руралног туризма и дати предлог најподобнијих мера и активности за њихово превазилажење.

Друштвени циљ докторске дисертације огледа се у могућности примене добијених резултата од стране кључних актера развоја на локалном, регионалном и националном нивоу.

У складу са постављеном темом рада и циљевима истраживања, у докторској дисертацији ће се користити више научних метода које су најподобније за овакву врсту истраживања.

Приликом проучавања архивске грађе и других историјских докумената значајних за сагледавање развоја туризма у руралним подручјима региона Јужне и Источне Србије, користиће се *историјски метод*. Детаљан опис важних чињеница које се тичу руралног туризма извршиће се помоћу *методе дескрипције*. *Метод апстракције* ће помоћи код одвајања битног од небитног. *Метод анализе* ће се користити код проучавања потенцијала и свих фактора од значаја за развој руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије. *Метод компарације* омогућиће поређење руралног туризма региона Јужне и Источне Србије и одабраних европских земаља у којима је афирмисан овај специфичан вид туризма. Када су у питању теренска истраживања, примењиваће се *метода анкетирања* субјеката који директно учествују у руралном туризму. Обрада прикупљених података ће се извршити уз помоћ *статистичких метода*, пре свега, *регресионе* и *корелационе анализе*. Да би се на основу неких појединачних чињеница дошло до општих закључака користиће се *индуктивна метода*. Поред ње, у значајној мери у раду ће се користити и *дедуктивна метода*. До закључка о степену развијености, проблемима и перспективама даљег развоја руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије доћи ће се применом *методе синтезе*. Као извори података користиће се и резултати других истраживања из ове области као и расположива литература домаћих и међународних организација релевантна за развој руралног туризма.

У раду се постављају следеће хипотезе, чије ће потврђивање или оповргавање довести до вредних закључака:

1. Регион Јужне и Источне Србије има значајне природне и друштвене туристичке потенцијале за развој руралног туризма.
2. Упркос богатој ресурсној основи, рурални туризам региона Јужне и Источне Србије се налази у почетној фази развоја.
3. Расположиви туристички потенцијали пружају могућност развоја широке лепезе туристичких производа.
4. Људски и финансијски ресурси представљају најзначајније ограничавајуће факторе у развоју руралног туризма на подручју региона Јужне и Источне Србије.

У *првом поглављу* анализираће се савремена кретања на туристичком тржишту и настанак руралног туризма као специфичног облика туризма. Глобални туристички трендови биће детаљно објашњени са посебним нагласком на све веће интересовање туриста за боравком у руралним подручјима. Такође, указаће се на настанак и развој овог концепта у литератури. Значајан део поглавља биће посвећен земљама које се издвајају на светском тржишту руралног туризма. Имајући у виду да је Европа у последњих неколико година светски лидер у понуди руралног туризма и да се рурални туризам од 70-их година XX века сматра делом стратегије развоја руралних подручја, приказаће се развој руралног туризма у Аустрији, Француској, Италији, Ирској и Словенији.

У оквиру *другог поглавља* сагледаће се ниво развијености руралног туризма у Републици Србији. Најпре ће бити речи о руралним подручјима и политици руралног развоја, тј. карактеристикама руралних подручја, регионалним неједнакостима, руралном сиромаштву као и инструментима и мерама политике руралног развоја за превазилажење проблема који прате рурална подручја. Након тога, хронолошки ће се приказати настанак и развој руралног туризма у Републици Србији. Посебна пажња ће бити посвећена анализи материјалне базе у руралном туризму (рецептивни капацитети, инфраструктура) и проблемима праћења туристичког промета. Такође, сагледаће се позитивне и негативне последице утицаја туризма на развој руралних подручја.

У *трећем поглављу* анализираће се потенцијали за развој руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије. Распоживост природних потенцијала

оцењиваће се преко туристичко-географског положаја и природно-географских карактеристика (као што су рељеф, клима, хидрографија, биљни и животињски свет). Анализа друштвених потенцијала ће се извршити сагледавањем категорија као што су становништво, насеља, привада и културно-историјско наслеђе. Након тога, анализираће се расположиви материјални капацитети на овом простору чиме ће се дати бољи увид у стање и сагледати могућности за опслуживање туристичке тражње. На крају поглавља, биће речи о развијености понуде руралног туризма на територији региона, тј. о различитим појавним облицима руралног туризма (где се посебно издвајају агротуризам, активности у природи, екотуризам и др.) као и о карактеристикама туристичке тражње на овом простору.

У *четвртом поглављу* дефинисаће се основни проблеми у развоју руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије и перспективе његовог даљег развоја. Сваки од наведених проблема ће се детаљно образложити а посебан нагласак ће бити на демографским трендовима и људским ресурсима будући да се они често истичу као највреднији ресурс са кључном улогом у процесу развоја руралних подручја. Са друге стране, перспективе развоја руралног туризма биће сагледане кроз анализу стимулативних мера, фондова, пројеката, програма прекограничне сарадње и др. Указаће се и на значај концепта јавно-приватног партнерства у руралном туризму као и све актуелнијег одрживог руралног развоја.

Пето поглавље биће посвећено емпиријском истраживању. Детаљно ће се објаснити поступак емпиријског истраживања, тј. образложити избор извора података, описати методе истраживања, дефинисати узорак истраживања и инструменти за прикупљање података, те приказати процес прикупљања и обраде података. Након тога ће се презентовани резултати истраживања и дати предлог мера за формулисање стратешких решења у области руралног туризма на основу спроведеног емпиријског истраживања.

Основни очекивани резултати научног истраживања су:

1. Идентификовање природних и друштвених потенцијала који представљају основу успешног развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије;
2. Дефинисање кључних сегмената понуде руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије;

3. Свеобухватна анализа предности и ограничења у развоју руралног туризма и одређивање праваца будућег развоја;
4. Предлагање адекватних мера како би се отклониле или ублажиле идентификоване препреке у области руралног туризма и омогућио динамичнији развој ове привредне активности;
5. Утврђивање значаја и улоге туризма у привредном и друштвеном развоју руралних подручја региона Јужне и Источне Србије.

Очекује се да ће резултати истраживања дати значајан допринос научној мисли у овој области. Оригинални допринос докторске дисертације се састоји у критичкој анализи и предлагању адекватних мера за унапређење руралног туризма на подручју региона Јужне и Источне Србије, на основу спроведеног теоријског и емпиријског истраживања.

I САВРЕМЕНА КРЕТАЊА НА ТУРИСТИЧКОМ ТРЖИШТУ

1.1. Глобални туристички трендови и развој специфичних облика туризма

Туризам је једна од најсложенијих економских и социолошких појава савременог света која је за релативно кратко време постала глобални феномен и најмасовнија појава у светским размерама. Своју експанзију туризам је доживео у другој половини двадесетог века па је тако од почетних 25 милиона туриста у 1950. години број туристичких долазака крајем XX века премашио цифру од 650 милиона. Такође, у читавом периоду интензитет раста међународног туризма био је бржи од укупног раста светске привреде и обима размене роба и услуга са иностранством. Ако се овоме дода и чињеница да је “домаћи туристички промет у свету око 10 пута већи у односу на међународни, онда је јасно да туризам има важно место у укупном привредном развоју сваке земље” (Попеску 2011, стр. 3).

Повољна развојна кретања у међународном туризму настављена су и у XXI веку. Број туриста је константно растао упркос дејству бројних фактора економске и неекономске природе. Исто тако, међународни туризам је далеко лакше савладао дејство економске рецесије у односу на све друге сегменте привредног и друштвеног развоја што се може видети и из табеле која следи.

Табела 1. Међународни туризам у свету (карактеристичне године)

Година	Број туриста (у милионима)	Туристичка потрошња (у милијардама долара)
1950	25,5	2,1
1970	165,8	17,9
1980	286,0	105,3
1990	458,2	268,9
2000	687,3	473,4
2010	949,0	927,0
2011	995,0	1.042,0
2012	1.035,0	1.078,0
2013	1.087,0	1.197,0
2014	1.138,0	1.245,0

Извор: Светска туристичка организација (<http://unwto.org/>)

Непрестани раст иностраног туристичког промета у другој половини XX и почетком XXI века резултирао је цифром од 1,184 милијарде туриста у 2015. години (<http://media.unwto.org/>). Резултати би свакако били и импресивнији да није било

светске економске кризе и неповољних догађаја попут рата у Ираку, епидемије САРС-а у неким азијским земљама, епидемије еболе у афричким земљама, епидемије зика грознице у Америци, терористичких напада на туристе у неким земљама, радикалног поштравања визне политике и мера безбедности у већем броју земаља света. Без обзира на све, Европа и даље заузима прво место у регионалној структури туристичког развоја.

Крај прошлог и почетак овог века су показали колико је туризам прилагодљив и еластичан на промене које се дешавају у окружењу. Ипак, “будућност развоја, промоције, пласмана и реализације туристичког производа зависиће од многих трендова у туристичком пословању” (Вујовић, Цвијановић и Штетић 2012, стр. 43). Способност прилагођавања актуелним трендовима и предвиђање будућних одређују успех у пословању. Неки од најважнијих глобалних трендова у XXI веку приказани су у табели 2.

Табела 2. Преглед најважних глобалних трендова

<p><u>Демографски трендови:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Старење становништва • Доминантан модел породице ” 2+1” • Индивидуална путовања • Веће учешће жена 	<p><u>Политички трендови:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • ЕУ интеграције • Нестабилна политичка ситуација у многим регионима света • Међународни тероризам • Повећан значај безбедног путовања • Сигурност боравка
<p><u>Социјални и културни трендови:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Пораст слободног времена • Повећање свести о здравом начину живота • Краћа и чешћа путовања • Повећана социјална одговорност • Аутентичност, активност, доживљај, узбуђење, амбијент 	<p><u>Економски трендови:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Глобализација економских активности • Стабилна цена нафте и гаса • Либерализација и развој међународне трговине • Концентрација капитала у светској економији
<p><u>Технолошки трендови:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Аутоматизација и компјутеризација • Развој телекомуникација • Развој рачунарских система • Коришћење савремених технологија у свакодневном животу • Виртуелни туристи 	<p><u>Еколошки трендови:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Тражња за еколошким ресурсима • Већа еколошка свест у друштву • Забринутост владе (министарстава) за окружење • Развој еколошког покрета • Међународна сарадња у области природне и културне заштите животне средине

Извор: Alejziak, W.B (2002): Tourism in the face of 21st century’s challenges, Institute of Tourism Academy of Psyhical Education Cracow, Poland, стр. 5-6

Наведени глобални трендови у значајној мери утичу на туристичко тржиште. Туристи постепено мењају своје навике што се огледа у супституцији познатих са потенцијалним туристичким дестинацијама, захтевом за новим туристичким производима, сегментирању тражње за специфичним туристичким производима и стварању специфичних (селективних, посебних) облика туризма.

Дакле, јавила се потреба за новим туристичким производима и доживљајима, нарочито код платежно способних и туристички искуснијих учесника у туризму. Због тога, развили су се селективни облици туризма који одражавају захтеве туристичких потрошача, чиме се жели прилагодити туристичка понуда и туристички производ непосредном туристи. Туризам везан за посебна интересовања (селективни туризам) обухвата више облика туризма и примећује се стални раст, са очекиваном тенденцијом још бржег раста у будућности. У прилог томе, говори и чињеница да су основне туристичке карактеристике у XXI веку (Milojević 2004, стр. 115): искуство, узбуђење, бекство, образовање, забава и екологија (тзв. 6 E – *experience, excitement, escape, education, entertainment, ecology*).

Једна од главних глобалних одлика савременог туризма, која ће бити присутна и у будућности, јесте “непрестана диверзификација и ширење структуре тражње” (Марић 2003, стр. 108). Она води ка формирању нових сегмената тражње, као и проширивању оних њених делова који задовољење својих потреба налазе у непосредном контакту са природом. Због тога, рурална подручја и облици туризма који се заснивају на коришћењу природних и антропогених туристичких ресурса у руралним подручјима заузимају све значајније место.

Предвиђа се да ће доћи до наглог пораста туризма у наредних неколико деценија. Променљиви економски услови, измењено понашање туриста и нове технологије узроковаће настанак нових тржишта и све већу популарност руралног туризма. Промениће се и састав туристичке популације, са све већим учешћем старијих особа у туристичким кретањима, већи нагласак ће се стављати на индивидуалне годишње одморе као и на образовни одмор и активну рекреацију. Захтеваће се еколошки, дугорочни приступ планирању туризма (Vuković 2006, стр. 38). Према Стефановићу (Stefanović 2007, стр. 147) будући раст туризма у свету зависиће од фонда слободног времена, средње класе становништва, саме природе посла, покривености транспортне технологије и употребе комуникационих технологије.

1.2. Усмереност туристичке тражње ка руралним подручјима

Комплексност туризма и туристичких потреба становништва утицали су на промене у домену туристичке тражње. Наиме, дошло је до појаве жеље на страни туристичке тражње за нечим новим, за новим тржиштима и новим начинима провођења слободног времена, за квалитетнијим туристичким производима и квалитетнијим доживљајима које масовни туризам више није могао да им понуди. То је довело до проширивања простора у којима се развијао туризам и укључивање тзв. периферних простора. У том смислу, рурална подручја која су до тада била “туристички неразвијена и неинтересантна доспела су у средиште пажње” (Штетић, Шимичевић 2011, стр. 55).

Према Генов-у (Генов, 2008) основним мотивима за усмеравање туриста ка руралним подручјима могу се сматрати жеља за боравком у очуваној руралној средини, осећај слободе, аутентичности и традиције што заједно резултира осећајем релаксације и смирености. У складу са тим мотивима, све већи број туриста жели да ужива у оригиналним искуствима и самим тим, врати својим коренима и суштини руралног начина живота. Ти мотиви су у супротности са начином живота у урбаним срединама, односно представљају антитезу животу у тим срединама. Неповољни услови рада, монотонија, аутоматизација рада, аерозагађења, бука и динамика урбаног живота још неки су од фактора који су довели до повећане популарности некада туристички неинтересантних руралних подручја.

Према Бакићу (Бакић 2005, стр. 43-44) демографске промене су имале кључну улогу у промени понашања туриста. Међу најзначајнијим, истиче следеће: промене у структури фамилије, промене у старосној структури становништва, повећање свести о неопходности задовољавања потреба вишег ранга, повећање потреба и жеља да се побегне од свакодневног начина живота и досадне рутине обављања посла, захтев за повећањем квалитета живота, повећана жеља за упознавањем нових крајева и људи, потреба за сопственим искуством, повећање броја веома добро информисаних потенцијалних туриста, већи број краћих а чешћих путовања уз комбинацију са “бегом од цивилизације” и др.

Почеци интересовања за рурална подручја јављају се крајем 18. века. У том временском периоду, појединци инспирисани романтизмом трагали су за идиличним селом као својим уточиштем (Работић, 2013). Потрага за идеалним руралним

подручјима је настављена у 19. веку кроз покрет повратка природи у Енглеској док се у 20. веку покрет проширио на све развијене земље у Европи. Неке од основних карактеристика руралних подручја које су изазвале велико интересовање људи широм Европе, приказане су табели која следи.

Табела 3. Урбана vs. рурална подручја

Карактеристике урбаних подручја	Карактеристике руралних подручја
Софистицираност	Рустичност
Место порока	Место врлина (чедности)
Смрдљив, загушен, мрачан, суморан простор	Свежина, чистоћа, лепота, ревитализирајуће дејство
Технотопиа	Природна екотопиа
Место комерцијалне и индустријске преокупације	Место естетских стремљења, поезике, уживања
Префињеност, култура	Једноставност, некомплицованост
Место где смо сада и где ћемо бити	Место где су наши корени
Дужник руралном духу	Пионирски дух
Реалност	Мистичне димензије

Извор: Knowd, I.(2001): Rural tourism: panacea and paradox. Exploring the phenomenon of rural tourism and tourism's interaction with host rural communities, School of Environment and Agriculture, University of Western, Sydney, cmp. 33

Генерално, пораст интересовања за руралним подручјима у Европи и свету, резултат је преовлађујућих тенденција у туристичкој тражњи (Romelic, Kotic, Pivac 2005, стр. 101):

- физичко и психичко освежење путујући кроз области која се разликују географски (туристичка путовања од низија ка планинама, из градова у села, итд.);
- тренд искуства у вези са посетом културно-историјског наслеђа и очување природе;
- зелени покрет или туризам који се назива алтернативни, меки, добри или нови (односи се на туризам у руралним подручјима). Првенствено, под њим се подразумева чиста вода, здрава храна и незагађен ваздух;
- тражња за местима, догађајима и икуствима са истакнутим идентитетом и разликама;
- тражња за руралним туризмом, који подразумева боравак у различитим врстама смештаја (не само у руралним домаћинствима) и активностима као што су спорт, авантура, изазови, ручни рад итд.

Истовремено, промене на страни туристичке тражње иницирале су стварање новог профила туристе – *постмодерног туристу* али и нове захтеве на страни туристичке понуде (Витић, Јовановић 2007, стр. 27). Постмодерни туриста је окренут туристичким производима које карактерише иновативност, едукација, партиципација и активност, који своје упориште добијају у развоју селективних облика туризма. Профил постмодерног туристе може се описати путем његове тенденције да одмор проведе активно, да током боравака у одабраној туристичкој дестинацији партиципира у животу локалне заједнице и развија сопствена интересовања на бази аутентичности дестинације. Имајући то у виду, могућности за развој су практично неограничене, будући да је битна интеракција са природом, упознавање нових предела, људи, култура и наравно, уживање и релаксација.

Све претходно наведено потврђују и бројна истраживања спроведена крајем прошлог века. На основу истраживања спроведеног у Великој Британији током 90-их година XX века, дошло се до закључка да 25 % туриста годишње показује интересовање за боравак у руралним подручјима, док је на нивоу Европе око 20 %. Поред општих фактора (слободно време, општи став према природи као туристичкој атракцији) и друштвеног положаја (образовање, висина прихода) дошло се до сазнања да на повећано интересовање за руралним подручјима утичу и власништво аутомобила, место боравака, старост и пол. У складу са тим, већу склоност за учешће у руралним туристичким кретањима показали су млађи људи, образованији, на руководећим позицијама и власници аутомобила (Плавша 2007, стр. 54).

Исто тако, боравак су знатно краћи али је сезона знатно дужа у руралним подручјима. Ово се објашњава чињеницом да све већи број туриста настоји да подели свој годишњи одмор на више краћих у току године. Због тога, викенд и краткорочна путовања у рурална подручја постају све популарнија.

Према Митани-ју (Mitani, 2008) последњих година може се запазити феномен на светском нивоу а тиче се руралних подручја. Он сматра да, како људи све више настањују урбана подручја и тиме губе контакт са руралним, истовремено расте њихова жеља за повратком природи. Незагађен рурални амбијент, истакнута индивидуализација туристичке тражње, нестандартни туристички производи, срданост локалног становништва и све оно што нуде рурална подручја побуђује интересовање становника урбаних подручја.

1.3. Настанак и развој руралног туризма

У складу са претходно реченим, туризам у руралним подручјима није феномен данашњице како неки сматрају, већ се јавља “у периоду индустријске револуције као место одмора, где су радници из урбаних средина долазили у рурална подручја на одмор и рекреацију” (Тодоровић, Штетић 2009, стр. 55). Временом, рурални туризам је постајао све популарнији а интензиван развој је започет након Другог светског рата.

Ипак, у оном облику како се данас схвата (као фактор обнове и развоја села и интегрални део туристичког производа) рурални туризам се развија у неким европским државама и САД-у од средине шездесетих година XX века. Темелји његовог развоја били су повећање фонда слободног времена и индивидуалне моторизације. Према Лукићу (Лукић, 2005), а везано за тај временски период, још увек се не може говорити о развијеној еколошкој свести, тежњи за активним и селективним облицима туризма-факторима који, уз економске, данас обликују светска туристичка кретања, а посебно су везани за рурална подручја.

Наиме, све до 1960-их година рекреација и туризам у руралним подручјима нису подлежали законима слободног тржишта, односно принципима понуде и тражње и нису били под утицајем државе. Интерес туриста био је усмерен на приморска и планинска туристичка места, као и градове. Намена земљишта у планинским руралним подручјима ретко је обликована изван оквира пољопривреде, шумарства и водопривреде.

Међутим, тај однос се временом мењао. Слободно време током викенда и државних празника је све више коришћено за одмор у руралним подручјима а годишњи одмори за приморске и планинске центре. Постепено, све више се продужавало време проведено у руралним подручјима, у сврху рекреације или одмора. Све то је довело до тога да је рурални туризам, растући сектор у светски најбрже растућој индустрији - туризму. Неки аутори (Yozukmaz, Ekiztepe, Seken, 2014) чак наводе да је он “лек за све проблеме у руралним подручјима и чаробни штапић који убрзава економски напредак”.

Без обзира што је рурални туризам предмет бројних расправа, консензус око његове јединствене дефиниције још увек није постигнут. Разлог томе су бројни ограничавајући фактори и различито дефинисање од стране аутора који се баве

проблематиком руралног туризма. Као најчешћи проблеми, у литератури се истичу следећи (Petrić 2006, стр. 7):

Прво, подручја у којима се рурални туризам развија тешко је дефинисати због тога што различите државе узимају у обзир различите критеријуме дефинисања;

Друго, све туристичке активности у руралним подручјима не морају бити строго руралне, већ по свом садржају могу бити и урбане, али се само одвијају у руралним подручјима;

Треће, различите регије развијају различите облике руралног туризма па је самим тим тешко наћи заједничка обележја за све земље;

Четврто, рурална подручја су захватили сложени процеси промена настали као последица промена на глобалном тржишту, нарочито у области савремених информационо-комуникационих технологија, које мењају тржишне услове и тражњу за традиционалним производима.

Због свега тога, у литератури не постоји опште приваћена дефиниција руралног туризма. Према Eurogites-у (Европска федерација за развој руралног туризма), концепт руралног туризма обухвата велики број саставних елемената, у чијем средишту се налази рурална туристичка заједница (слика 1). Од осталих компоненти, рурални туризам обухвата природно окружење, културно-историјско наслеђе, руралне активности и руралан начина живота (Nulty 2004, стр. 13).

Слика 1. Елементи руралног туризма

Извор: Nulty, P.M. (2004): Establishing the Principles for Sustainable Rural Tourism, World Tourism Organization, Rural Tourism in Europe: Experiences, Development and Perspectives, стр. 13

Рурални туризам, према дефиницији која је 1986. године прихваћена у оквиру Европске уније, обухвата све туристичке активности у руралним подручјима (Demopја, Ružić 2010). Према Работићу (Работић, 2013) “рурални туризам описује форме туристичких активности које се одигравају у руралним подручјима и које укључују локалну културу, традицију и привредне делатности, као и активности на отвореном простору и доживљаје који су остварени у ненарушеном руралном амбијенту. Уз то, локална заједница игра важну улогу у обезбеђењу руралног туристичког производа”.

Дефинисан у најширем смислу, рурални туризам обједињује преко 19 различитих врста туризма и то: агротуризам, резиденцијални туризам, завичајни туризам, гастрономски туризам, вински туризам, ловни туризам, риболовни туризам, културни туризам, верски туризам, наутички туризам, спортско-рекреативни туризам, образовни туризам, авантуристички туризам, здравствени туризам, еко туризам, континентални туризам, кампинг туризам, транзитни туризам, мешовити и остале врсте туризма (Тодоровић, Бјељац 2007, стр. 136). Треба нагласити да поред набројаних облика туризма, свакодневно настају нови облици туризма у руралним подручјима, прилагођени жељама и потребама појединаца. Међу њима се посебно истичу: етно-туризам, еко-агротуризам и салашарски туризам. Све то у коначном доводи до повећања сложености руралног туризма.

Слика 2. Сложеност руралног туризма

Извор: Обрада аутора

Са друге стране, неке дефиниције једноставно, под руралним туризмом подразумевају “туризам у подручјима слабе насељености” (Towards Quality Rural Tourism 2000, стр. 15) или “туризам у неурбаном окружењу”. Према Селаковић (Селаковић 2014, стр. 16) рурални туризам се дефинише као спектар услуга, активности и додатних садржаја које морају бити у организацији руралног становништва.

Међутим, оно са чиме се већина аутора слаже јесте да је рурални туризам алтернатива масовном туризму због чињенице да привлачи сегменте туриста који су заинтересовани за руралну културу и квалитет животне средине и да подразумева активно учешће локалне заједнице у његовом развоју. У табели која следи, приказани су кључни елементи руралног туризма.

Табела 4. Кључни елементи руралног туризма

Кључни елементи руралног туризма
лоциран у руралним подручјима
осигурава персонализован контакт
дозвољава учешће у активностима, традицији и начину живота руралног становништва
насеља и грађевине су малих размера (рурални)
представља комплексан узорак руралног окружења, економије, историје и локалитета
висок удео туристичких прихода који користе локалној заједници
расте споро, у складу са локалним становништвом
функционално је сеоски: утемељен на малом предузетништву, на отвореном простору и директном додиру са природом, заснован на наслеђу и традиционалним активностима

Извор: Гласник Загребачке жупаније (2005): Развој сеоског туризма у Загребачкој жупанији, бр. 9, стр. 9

Без обзира што је рурални туризам развијен у многим земљама света, за његовом дефиницијом се још увек трага. Проблем додатно компликује чињеница што су осим термина рурални туризам у употреби и многи други изрази, попут агротуризма и туризма на сељачким газдинствима. Наиме, реч је о широком спектру околности које доводе до различитих концепата, чији је садржај често узрок несугласица између њихових аутора.

Иако на глобалном нивоу не постоји јединствена дефиниција руралног туризма, у пракси је евидентно да овај сегмент туризма бележи константан раст. У прилог томе говори и најновије истраживање, где је утврђено да рурални туризам расте три пута брже од класичног туризма са реалним очекивањима да ће његов удео у туристичком тржишту Европе у наредних 20 година бити већи од 20 % (Maksimović, Urošević, Damjanović 2015, стр. 171).

1.4. Модели развоја руралног туризма у свету

Туризам у руралном простору је постао “стварност, потреба и жеља туриста, а у исто време и значајна делатност за развој руралних подручја” (Вуковић, Цецић, Арсић 2008). У складу са тим, посебна пажња мора бити усмерена на кретање модерне светске руралне тражње, тј. потребно је развити рурални туристички производ који ће задовољити потребе туристичке тражње.

Широм света, многа заборављена места су доспела у центар пажње, а о руралном туризму се говори као о светском процесу који је до пре само 40 година био допунска делатност развијеном туризму. Бројни примери то и потврђују (Бошковић 2003, стр. 65-66). Тако на пример, острво Барбадос без руралног туризма никада не би било оно што јесте. Када се схватило да туризам у приобалним подручјима постаје засићен, снаге су сконцентрисане на рурална подручја. Становници су своје кућице преуредили у традиционалном етно стилу а туристима пружили могућност да доживе све обичаје домородачког становништва. Данас, планински део Барбадоса посећује преко 2 милиона туриста. У афричким земљама, туристи свој доживљај остварују на рубовима прашума, где уз традиционална обележја становништва и боравак у њиховим примитивним колибама доживљавају све чари Африке.

Са друге стране, у Северној Америци рурални туризам се базира на фармама где туристи могу учествовати у бројним активностима, од којих је већина прилагођена деци, попут лавиринта у кукурузу, играња са домаћим животињама, брање и бојење бундева и сл. (Клатић 2012, стр. 35).

У централној Кини, развој руралног туризма се одвија у специфичним селима, тзв. земуницама. Туристима се пружа могућност да организују свој начин живота као што то ради локално становништво и тиме спознају комплетну историју живљења кинеског села. У протеклих 30 година, Кина је уложила значајне напоре у развој руралног туризма при чему је један од приоритета био дефинисање властитог бренда руралног туристичког производа под називом “*Nong Jia Le – Happy Farmer Home* (Срећна фарма)” (Su 2013, стр. 611). По сличном принципу, у руралним подручјима Малезије, туристима се пружа могућност да доживе аутентичне домородачке културне вредности у традиционалним кућама окруженим тропским дрвећем (Yozukmaz, Ekiztepe, Seken 2014, стр. 39).

Европа је последњих неколико деценија светски лидер у понуди руралног туризма, при чему се предвиђа да ће то и остати. Покрет „повратка природи” који своје корене вуче још из педесетих година прошлог века а односи се на то да „грађани различитих социјалних и образовних група желе да део одмора проведу на селу ради доживљавања руралног амбијента и упознавања руралног начина живота” (Николић 1979, стр. 17) све више узима маха. При томе, Европска унија је посебно схватила важност руралног туризма.

У Европској унији, рурални туризам се посматра као део стратегије развоја руралних подручја који помаже у спречавању миграција становништва, стварању нових радних места а у коначном, доприноси друштвено-економском развоју руралних подручја. Према проценама Европске федерације за рурални туризам (EuroGites) на подручју Европе постоји око 500.000 пружалаца услуга у руралном туризму са више од 6 милиона лежаја. Такође, рурални туризам има више од 1.300.000 директно или индиректно запослених са директном годишњом потрошњом од око 100.000 милијарди евра (Presentation of EuroGites 2014).

Све ово говори у прилог импресивном расту руралног туризма будући да је не тако давне 2003. године регистровано 200.000 пружалаца услуга у руралном туризму Европе са око 2 милиона лежаја (Тодоровић, Бјељак 2007 стр. 137). У релативно кратком временском периоду, постигнути су фантастични резултати.

Европска искуства у развоју руралног туризма су различита. Највећа рецептивна али и емитивна тржишта руралног туризма у Европи су Француска, Аустрија, Италија, Немачка и Велика Британија. Искуства европских земаља која имају дугу традицију развоја руралног туризма могу бити од помоћи приликом одређивања стратешких решења, тј. где замишљамо себе у будућности, шта можемо учинити како би то постигли и какве акције треба предузети. То се посебно односи на прикупљање корисних сазнања о конкретној понуди, свим елементима организације, тржишту, као и о добрим и лошим странама пословања руралног туризма у конкретној земљи.

У наставку ће бити приказан развој руралног туризма у неколико европских земаља (Француска, Аустрија, Италија, Ирска и Република Словенија) које су се посебно издвојиле на европском туристичком тржишту и постигле значајне резултате у релативно кратком временском периоду. Иако различите, везује их истрајност и жеља за успехом у руралном туризму.

1.4.1. Развој руралног туризма у Француској

У 2016. години обележено је пуних 65 година од настанка првог руралног туристичког домаћинства. Не тако далеке, 1951. године у малом француском селу *Chandal à la Javie* сенатор Емиле Лауберт покренуо је пилот пројекат организације туристичких услуга на руралном домаћинству, чији је циљ био заустављање миграција из руралних подручја, очување руралних средина, поновно оживљавање локалне пољопривреде и стварање нових могућности за запошљавање (Селаковић 2014, стр. 5). Стара, традиционално изграђена и напуштена штала у власништву локалних пољопривредника претворена је у дом, тј. руралну кућу за одмор (*gîtes*). Од те руралне куће за одмор, на којој је пилот пројекат успешно реализован, започео је развој руралног туризма какав данас познајемо.

Годину дана од оснивања првог руралног туристичког домаћинства, тачније 1952. године, Министарство пољопривреде је стимулисало пољопривреднике који су се почели бавити руралним туризмом а многе банке су делиле кредите под повољнијим условима (ниже каматне стопе, дужи рок отплате). Такође, оснивана су и удружења за рурални туризам попут *Fédération nationales gîtes de France* (Национални савез руралних домаћинстава) и *Maison du Tourisme Vert* (Туристички савез за рурални туризам) која су у многоме допринела интензивнијем развоју овог облика туризма.

Поред тога што се Француска сматра колевком организованог руралног туризма у свету, за њу се често каже да је и држава са најразноврснијом понудом руралног туризма. Наиме, како би продужили понуду током целе године развијен је велики број различитих производа. У складу са тим, разликују се следећи типови руралних туристичких домаћинстава (Ваџас 2011, 176-179):

Gîtes ruraux (руралне кућа за одмор) – су намењене туристима који желе викенд или одмор да проведу на селу. Оне се тематски деле на: пољопривредна домаћинства, риболовна домаћинства, домаћинства смештена у парковима природе и националним парковима, зимска рурална домаћинства, домаћинства прилагођена особама са инвалидитетом, рурална домаћинства са коњима и др.

Chambres d'hôtes (рурална домаћинства за ноћење са доручком) – представљају домаћинства која нуде смештај туристима који су пре свега у пролазу а нагласак је на квалитетном доручку. Овакав тип смештаја се такође тематски дели на: риболовна,

зимска, пољопривредна, винска, традиционално уређена домаћинства и домаћинства смештена у парковима природе.

Gîtes d'étape (пансиони) – су велика домаћинства, намењена пре свега породицама или групама пријатеља (капацитета од 12 до 50 људи). Погодна су и за одржавање семинара, курсева и сл. а тематски се деле као у претходним случајевима.

Campings (кампови) – представља простор уз фарму за камповање и намењен је опуштању у руралној природи и практиковању рекреативних активности. Тематски се дели на: природни камп (камп уређен на травњаку за максимално 25 особа), традиционални камп (за максимално 150 особа) и камп кућице капацитета од 4 до 6 особа које пружају могућност извођења активности у природи (вожња бицикла, риболов, гађање луком и стрелом, вишедневно пешачење по руралним пределима и др.).

Gîtes d'enfants (рурална домаћинства за децу) – су специјализована за децу старости од 4 до 15 година и у њима се организују различите активности као што су: плес, планинарење, скијање, јахање, пливање, сликање и др. Развој оваквих смештајних капацитета има за циљ да створи породичну атмосферу током одмора допуњену здравим животом на отвореном. Рурална домаћинства за децу се обично налазе у склопу фарме, како би деца могла на адекватан начин да доживе природу и животиње док су менији састављени од органских производа произведених у тој области. Овакав тип домаћинства заузима високо место у хијерархији руралног туризма Француске.

Значајне резултате у развоју руралног туризма Француске омогућило је удруживање више руралних подручја и формирање јединствене руралне туристичке понуде. Кроз удруживање више различитих руралних подручја са неким заједничким карактеристикама омогућено је дефинисање заједничких садржаја, инициране су различите врсте туристичких кретања и олакшана контрола у вези са нормативима смештаја и услуга у руралним домаћинствима.

Случај заједничке политике развоја групе руралних насеља у Алпима, у близини Гренобла, показује колико удруживање може да буде од користи за “презентацију специфичне понуде, побољшање квалитета услуга, повећање обима руралног туристичког промета и очување руралног амбијента и етничких вредности” (Кабиле 1979, стр. 15).

Слика 3. Професионална удружења за рурални туризам у Француској

Извор: <http://www.bienvenue-a-la-ferme.com/img/logo.png?1374148226>,
<http://static.accueil-paysan.com/img/logo-accueil-paysan.png>, <http://en.gites-de-france.com/>

Разне студије, рађене углавном у Француској, указују на то да “гости троше двоструко, троструко више новца на другу робу, а не на сам смештај” (Томка 2003, стр. 102). То значи да је маркетинг у руралном туризму један од кључних фактора у развоју руралних подручја, односно маркетинг пружа шансу пласману производа, забаве и гостопримства - тј. руралног живота локалног становништва туристима. Француска је једна од првих европских земаља која је то препознала и временом заузела своје место међу водећим дестинацијама руралног туризма у свету.

Иначе, рурални туризам је расположив на преко 80 % француске територије и бележи константну стопу раста. У прилог томе говори податак да је за мање од 10 година број страних туриста који посећују рурална подручја удвостручен, са повећањем од 42 милиона у 1990. години на 84 милиона туриста у 1998. години. При томе, туристи из земаља чланица Европске уније учествују у стварању три четвртине прихода од руралног туризма (Fassaert, Correze-Lenee 2004, стр. 48).

1.4.2. Развој руралног туризма у Аустрији

Рурални туризам у Аустрији има дугу традицију. Почети развоја се везују за педесете године прошлог века када се алпски простор суочио са проблемима попут депопулације, девастације и заостајања у односу на урбана подручја. Истовремено, пољопривредна производња тог времена је губила битку са комерцијалном и индустријском пољопривредом осталих развијених земаља. Последишно, дневно је просечно 13 пољопривредних домаћинстава престајало са радом што је на годишњем нивоу износило око 5.000 домаћинстава. Једноставно речено, био је то изолован и девестиран простор, зими готово одсечен од света (Lukić, 2005).

Након извршених анализа, у склопу Националне стратегије за развој руралних подручја, Аустријска влада се одлучила за диверзификацију активности у руралним просторима. Кроз кредите и субвенције, пружена је помоћ пољопривредницима како би адаптирали старе куће и тиме омогућили прихват гостију. Приоритет приликом доделе кредита су имала домаћинства смештена изнад 500 м надморске висине. Од тада је рурални туризам у сталном успону а Аустрија се често узима као најбољи пример коришћења руралног туризма у функцији ревитализације и трансформације руралних простора. Исто тако, узима се и као пример европске земље у којој је рурални туризам организован на најбољи могући начин.

На самом почетку развоја ове делатности, доста пажње је посвећено припреми сваког села за туризам а један од циљева је свакако био да “што више грађана проведе одмор у својој земљи” (Николић 1979, стр. 18). У склопу тих припрема, развијане су разноврсне руралне туристичке активности а константно се радило на побољшању квалитета понуде. Као резултат тих напора, данас је рурална туристичка марка Аустрије позната у свету као синоним високог квалитета. Томе су, поред квалитета, допринели и следећи фактори (Embacher, 2013): стандардизација, категоризација, специјализација, брендирање (логотип “*Holidays on the Farm* – Празници на фарми”), сарадња на свих нивоима, обука и ефикасан маркетинг. Истовремено, то су и елементи успешне стратегије руралног туризма. У читавом периоду развоја, туризам у руралним подручјима се посматрао као део туристичке моде и саставни део туристичке политике.

За специјализацију се, поред стандардизације и категоризације, може рећи да је један од кључних фактора успешног развоја руралног туризма. Наиме, Аустријска национална федерација руралног туризма 1996. године је покренула пројекат који се односио на тематску поделу туристичких домаћинстава а критеријуми које су домаћинства морала да испуне временом су се усавршавали. Као резултат датог пројекта, настали су следећи типови руралних смештајних капацитета (Embacher 2004, стр. 36):

- *Органске фарме*
- *Wellness фарме*
- *Фарме прилагођене породицама са бебама и малом децом*
- *Фарме прилагођене особама са посебним потребама*
- *Фарме које пружају могућност организованог јахања*

- *Винске фарме*
- *Фарме прилагођене бициклистима*
- *Специјализоване фарме за одржавање семинара*
- *Специјализоване фарме за прикупљање лековитог и ароматичног биља*

Сваки од наведених типова руралних туристичких домаћинстава је прилагођен одређеном тржишном сегменту. Тиме је пружен велики избор а квалитет услуга је на високом нивоу. Поред тога, кроз диверзификацију је омогућено упражњавање различитих активности, у зависности од специфичности подручја и расположивих потенцијала (па тако, туристи могу учествовати у свакодневним пословима, научити неки занат, овладати вештином припреме традиционалих јела или учествовати у многобројним спортско-рекреативним активностима). Сва рурална туристичка домаћинства се означавају цветом маргарете, при чему је минимум два а максимум четири цвета, у зависности од категорије.

Слика 4. Обележавање руралних туристичких домаћинстава у Аустрији

Извор: <http://www.congresoturismoavila.com/wp-content/uploads/2013/06/Hans-Embacher-Branding-and-quality-in-rural-tourism.pdf>

Када је у питању структура руралних гостију, било да су домаћи или страни гости, то су пре свега високо образовани људи са значајним друштвено економским статусом. Као главни мотиви за боравак у руралним подручјима Аустрије истичу персонализован однос са домаћинима и опуштање које им омогућава да се опораве од стреса узрокованог урбаним начином живота (Mitani 2008, стр. 19-20). Традиционално, становници ЕУ као већински гости, високо вреднују карактеристике руралних подручја, као што су пејзаж, култура и начин живота локалног становништва. Треба нагласити да се то уклапа у њихову филозофију односа према животној средини и да таква филозофија у великој мери утиче на избор руралне туристичке дестинације.

Међу факторима развоја који су допринели успешном развоју руралног туризма у Аустрији свакако треба споменути и брендирање. Као позитиван пример удруживања издваја се Регионални одбор за развој региона Лунгау, основан од стране представника петнаест руралних подручја. Овај одбор има за циљ промовисање руралних подручја региона путем тематских области и јачање брэнда. Тако је и настао брэнд “*Natürlich Lungau* - Природни Лунгау”. У том контексту, сви производи предузећа, која желе да имају ову ознаку, морају бити произведени у поменутом региону. Осим тога, менији ресторана су у обавези да имају минимум два оброка који су направљени од домаћих производа и наравно, произведени на органским фармама у региону. Ова ознака квалитета и корпоративни идентитет направили су од региона Лунгау популарну дестинацију руралног туризма Аустрије (Towards Quality Rural Tourism 2000, стр. 87-92).

Тренутно, рурални туризам је развијен у следећим регионима: Ворарлберг, Тирол, Стирија, Бургенленд, Каринтија, Доња и Горња Аустрија, Лунгау као и у селима која окружују главни град Аустрије. Циљ који је постављен почетком прошлог века успешно је испуњен.

1.4.3. Развој руралног туризма у Италији

Почетак развоја руралног туризма у Италији се везује за седамдесете године прошлог века. Због проблема са којима се суочавала у временском периоду од 1950. до 1970. године, Италија се одлучила на развој ове делатности. Наиме, италијанска рурална подручја доживела су велику депопулацију и напуштање пољопривредних имања, првенствено оних мањих која су производила изворни, пољопривредни производ (Гашић, Ивановић, Комадина 2014, стр. 40). Са друге стране, промене које су се десиле у сфери економије додатно су погоршале положај руралног становништва. Суочена са тим проблемима, италијанска влада је 1985. године донела посебан Закон о руралном туризму (*Legge nazionale sull'agriturismo*), са циљем пружања подршке пољопривредним домаћинствима и заустављања процеса депопулације у руралним подручјима. За сада, Италија је прва и једина држава која је донела посебан Закон о руралном туризму.

Развој туризма у руралним подручјима, као допунска делатност, омогућио је руралном становништву додатни приход с обзиром да су приходи по основу

пољопривредне делатности били веома ниски. Истовремено, успостављена је нераскидива веза између пољопривреде и туризма. Све то је позитивно утицало на демографске процесе и заустављење даљег пада броја становника, тако да је рурални туризам са правом препознат као фактор демографско-економске ревитализације руралних подручја. Десет година након усвајања Закона о руралном туризму, број туриста у руралним подручјима Италије повећао се чак 3 пута.

На основу Закона о руралном туризму, свакој италијанској регији (*Legge regionale sull'agriturismo*) омогућено је да донесе свој детаљнији, опсежнији закон о руралном туризму који ће уважавати територијалне специфичности и расположиве природне и антропогене потенцијале (Селаковић 2014, стр. 63). У том контексту, према Закону о руралном туризму најпознатије руралне туристичке регије, Тоскане, смештај је ограничен на 30 особа а услуге исхране пружају само она домаћинства која туристима нуде разноврсне радионице (припрема традиционалних кулинарских специјалитета, учешће у пољопривредним радовима, различите активности у којима туристи могу бити активни или пасивни учесници, учење старих заната и др.).

У складу са принципом да свака италијанска регија дефинише свој Закон о руралном туризму, регулисана је и област стандардизације, односно свака регија прописује стандарде квалитета. Тиме се уважавају територијалне и културолошке специфичности појединачних регија. Стандарди су обично подељени на обавезне (које морају имати сва рурална домаћинства) и додатне (који утичу на класификацију). Обавезни стандарди обухватају, пре свега, минималне услове за смештај и исхрану, нормативе у веза са регистрацијом, усклађивање са санитарно - хигијенским нормама и осигурањем гостију и објеката. Додатни стандарди обухватају, као што и сам назив каже, додатне садржаје и услуге који се у домаћинству нуде, као и додатну опрему и комфор (Ваџас 2011, стр. 183).

Стандардизација и класификација руралних туристичких домаћинства обављају се по принципу самосертификовања (самооцењивања). Власник руралног туристичког домаћинства је у обавези да попуни прописани образац за класификацију и исти проследи општинској канцеларији, тј. сектору задуженом за пољопривреду која контролом на терену проверава истинитост података. Поступак се понавља сваке три године а власник домаћинства добија сертификат о контроли и ознаци домаћинства (од 1 - 3 класа жита, у зависности од категорије).

У Италији данас послује више од 10.000 руралних смештајних јединица са око 100.000 лежаја доступних туристима. Готово трећину гостију чине домаћи туристи, претежно са севера земље, а остале 2/3 су гости из земаља чланица Европске уније, САД, Јапана и Швајцарске. При томе, већину гостију чине породице, парови и организоване групе (Sidali et all. 2011, р. 15). Годишње, италијанска села и фарме посети преко 2 милиона туриста. Највећа асоцијација је *Agriturismo*, уједно и најстарија јер послује од 1965. године. Поред ње, мање познате али успешне у свом послу су *Terranosta*, *Anagratur* и *Turismo Verde* (Петровић 2014, стр. 141).

Слика 5. Лого Националне асоцијације за рурални туризам у Италији

Извор: <http://www.agriturist.it/images/design/logo.png>

Генерално, рурални туризам се посматра као најбољи алат у развоју руралних подручја у различитим регионима Италије, од којих се посебно истичу провинције Тоскана, Умбрија, Пуглија, Калабрија, Трентино Алто Адиђе, Венето, Болсано и др. Међу њима, Тоскана привлачи четвртину од укупног броја посетилаца. Дакле, Италија која је одавно постала синоним за реч туризам, осим традиционалних аранжмана који обухватају путовања у Рим, Венецију, Фиренцу и Напуљ, успела је да се прилагоди новом тренду и постане једна од водећих дестинација руралног туризма у свету. Самим тим, велики број пољопривредних (и стога често најсиромашнијих) региона Италије је добио додатни импулс за развој.

Стратешка улога у интензивном развоју руралног туризма припала је туристичким фармама и локалним прехранбеним производима. Заједничким деловањем успостављен је процес одрживог развоја, којим се управља од стране локалних актера на основу материјалних (еколошки ресурси, архитектура, инфраструктура, споменици, типична прехранбена производња и др.) и нематеријалних (култура, традиција, историја) ресурса (Ivona 2003, стр. 358). Многе фарме у Италији су се специјализовале па тако, туристи могу да бирају између руралне рекреације и упознавања са тајнама италијанске гастрономије, комбинујући руралан и

активан одмор, укључујући и фарме коња, као и слободно време и рад. Туристи су ангажовани у пољопривредним пословима и није ретка слика да туристи учествују у берби поморанци на Сицилији или грожђа у Тоскани. Бројни фестивали, сајмови и догађаји посвећени пољопривреди и туризму додатно су употпунили богату руралну туристичку понуду.

Специфичност руралног туризма у Италији је постојање тзв. дифузног облика смештаја. Наиме, реч је о рестаурираним апартманима за изнајмљивање, који су смештени у различитим зградама и кућама, тј. распршени по читавом крају. Циљ оваквог облика смештаја је искоришћавање потенцијала средине и уједињење локалног становништва у активностима које су туристима нове и занимљиве. Овакав тип смештаја доприноси развоју целог места, за разлику од стандардног хотела или приватног смештаја који су усмерени на властити профит. Равнотежа у руралној средини, која је постигнута узајамним односом туриста, власника имања и локалног становништва, створила је услове за обликовање нове туристичке понуде и квалитетнији живот у руралним подручјима (Demonja, Ružić 2010, стр. 38). Због свих наведених фактора, Италија је постала светски позната дестинација руралног туризма, без обзира што је њен удео у руралном туризму много мањи у односу на неке друге земље.

1.4.4. Развој руралног туризма у Ирској

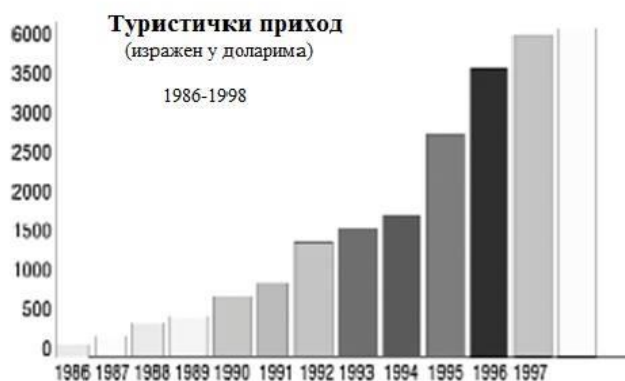
Почетни облици руралног туризма у Ирској били су присутни још шездесетих година XX века, али се његов развој организовано и систематски подстиче од 1985. године. Као и већина руралних подручја у Европи, тако су и рурална подруја у Ирској била суочена са проблемима попут пада економије, ограниченим пољопривредним приходима, миграцијама које су довеле до смањења броја становника, недостатком основних услуга и све већим занемаривањем животне средине.

Посебан проблем у руралним подручјима Ирске представљао је недостатак разноврсности (диверзификације) у руралној економији где је већина становништва зависила од пољопривреде. Наиме, целокупна активност руралног становништва базирала се на пољопривреди и искоришћавању пољопривредног земљишта.

Суочена са великим економским, еколошким и социјалним променама и доминацијом пољопривреде као главног покретача привредне активности, рурална

економија Ирске се одлучила за диверзификацију активности. То је дало подстицај за осмишљавање и спровођење низа нових производа и услуга у руралним подручјима, у распону од руралног туризма до органске пољопривреде, специфичних прехранбених производа, заната и др.

Значајан подстрек развоју представљало је доношење *Белог папира за туризам* са нагласком на стратегије за развој руралних подручја и маркетинг. Захваљујући читавом низу реформских мера, донетих у циљу побољшања економске и социјалне кохезије, рурална подручја Ирске су постала привлачна за све врсте бизниса. Отварање могућности за нове послове привукло је велики бој људи у некада запостављена рурална подручја, као подручја живота и рада и живљења. У коначном, развој туризма је омогућио континуирани пораст броја туриста, повећање туристичких прихода, отварање нових радних места, разноврсне активности, унапређење инфраструктуре, повећање руралних смештајних капацитета и др.

Слика 6. Раст туристичких прихода у Републици Ирској

Извор: Keane, M. (2004): *Economic Impact of Rural Tourism: The Benefits Arising and the Alleviation of Poverty. A Case Study from Ireland*, WTO, стр. 98

Велики удео у импресивном расту руралног туризма имали су структурни фондови Европске уније. Наиме, на основу квалитетно одрађених пројеката, Ирска је добијала помоћ из фондова Европске уније. Циљ је био јасан - “смањити јаз између развијених урбаних и неразвијених руралних подручја и повећати број туриста у руралним подручјима” (Malešević 2004, стр. 191). Импресивни резултати су остварени, без сумње, и због адекватне политике руралног развоја (где је посебна пажња посвећена диверзификацији руралне економије и развоју руралног туристичког

производа – односно, развоју бројних активности попут изградње коњичких објеката, отворених фарми за посетиоце, објеката за голф и руралних смештајних капацитета). Уз то, у читавом временском периоду, кроз ревитализацију руралних подручја, Ирска влада је доприносила реализацији туристичких циљева, где се један од приоритетних односио на праведну регионалну дистрибуцију туриста у целој земљи.

У склопу мера руралне политике, велика пажња је посвећена развоју инфраструктуре, једном од ограничавајућих фактора развоја туризма у руралним подручјима. Као резултат спроведених мера, битно је надограђен телефонски систем, Интернет се користио у већој мери а путна инфраструктура је побољшана. При томе, локални путеви од великог значаја за економски развој и за развој туризма имали су приоритет у односу на друге. Осим финансијске подршке, организоване су бројне обуке и курсеви из области пољопривреде и туризма, са посебним акцентом на организацију руралног туризма и диверзификацију руралне понуде. У томе је несебично помагало Пољопривредно саветодавно тело - *Teagasc*, које се руководи политиком да је за перманентан раст неопходно придржавати се четири кључна фактора, а то су (Gorman 2005, стр. 3): унапређење квалитета, јединственост, усвајање иновативног приступа и континуирана обука.

Од осталих организација требало би поменути *Национално удружење за рурални туризам* (Irish Country Holidays - ICH) и *Националну туристичку управу* (Failte Ireland). Њихова улога у развоју руралног туризма, од самог оснивања па до данас, у великој мери је утицала да број посетилаца расте из године у годину. Уз то, Декларацијом из Корка снажно је афирмисана потреба за руралном интеграцијом, партиципацијом и јачањем руралних заједница. Интеграција руралних подручја у друштво и националну привреду, како преко пољопривреде, тако, још и више, преко непољопривредних делатности (посебно туризма), дефинисана је у овој Декларацији као императив, односно “рурални туризам представља основни принцип кога подупире политика руралног развоја” (Јовановић 2013, стр. 114).

Према Комисији за економски развој руралних подручја (CEDRA) рурални туризам се сматра “кичмом ирског туризма”. Непрегледни пејзажи, богата историја и традиционална ирска култура део су богатог руралног туристичког производа ове земље (O’ Donoghue et al. 2014, стр. 181). Уважавајући савремена кретања, сваке године се повећава број руралних туристичких домаћинстава која желе туристима да

понуде рурално искуство у релаксирајућем темпу живота и традиционално наслеђе руралне Ирске.

Специфичност руралног туризма у Ирској је да се он развија искључиво у руралним подручјима са мање од 1.500 становника. Према неким проценама, рурална кретања у Ирској чине 30 % укупних туристичких кретања (Yozukmaz, Ekiztepe, Seken 2014, стр. 40).

Према подацима из 2010. године, у Републици Ирској је било 4.500 регистрованих субјеката за бављење руралним туризмом а укупан број лежајева износио је 45.000. Висина просечних дневних цена по лежају је тада била међу највишима у Европи после Скандинавских земаља. Када је у питању чињеница колико рурални туризам доприноси привреди, веома је тешко утврдити због фрагментиране природе руралног туристичког производа, али се процењује да је око 30 % од укупне туристичке вредности, или око 1 милијарду евра (Gorman 2005, стр. 3).

Кључни фактори успеха који су довели до интензивног развоја руралног туризма у Ирској, могу се систематизовати на следећи начин (Irshad 2010, стр. 18): активно укључивање локалних заједница у иницијативама развоја, ефикасна употреба Интернета, континуиран рад на побољшању квалитета, сегментирање тржишта, адекватна финансијска подршка, брендирање, стандардизација и константне обуке.

1.4.5. Развој руралног туризма у Словенији

Почеци развоја руралног туризма у Словенији се везују за 60-те године прошлог века. Оног тренутка када је уочена појава да становништво са виших планина напушта имања у потрази за бољим условима живота, јавила се идеја да се тим људима понуди занимање које ће их задржати на имању, а уједно и побољшати економски положај. Приходи остварени у пољопривреди нису били довољни за опстанак пољопривредних газдинстава. Први и основни циљ у склопу мера тадашње економске политике развоја био је створити равноправне услове пољопривредним произвођачима за стицање дохотка, како онима у нижим, за пољопривреду богатијим пределима, тако и онима у вишим, претежно планинским подручјима. Влада Републике Словеније желела је овим мерама да спречи демографско пражњење села.

Организован и систематски развој руралног туризма у Словенији започео је 1970. године. Тада су додељени први кредити за уређење старинских кућа а брига о развоју руралног туризма поверена је *Задружном савезу Словеније*. Главни задаци Задружног савеза били су: уређење инфраструктуре, финансијска подршка у уређењу домаћинства и едукација.

Финансијска средства за уређење и адаптацију кућа заједнички су обезбеђивале банке и задруге. Камата на кредите је износила 12 %, при чему су становници руралних подручја плаћали 3 %, Република 6 % а остала 3 % општина. Веома значајна стимулативна мера у том периоду била је, ослобађање од плаћања пореза на приходе од туризма, потпуно или делимично.

Што се едукације тиче, организовани су бројни семинари са циљем основног оспособљавања становништва за бављење овом делатношћу и били су обавезни. Жене су училе како се припрема јело, поставља сто, колико калорија има у којој храни, како уредити кућу, узгајати цвеће и како се опходити према гостима. Са друге стране, домаћине су учили како треба поставити клупе у дворишту, упућивали на организацију рада, рентабилност и услове који ће гарантовати добар провод и задовољне туристе. Поред тога, домаћине и домаћице су учили о карактеристикама и обичајима крајева широм земље и окружења из којих туристи долазе како би им се што боље прилагодили.

Становници руралних подручја који су желели да се баве руралним туризмом морали су да се придржавају неких услова (Кривец 1979, стр. 25). *Прво*, амбијент је морао бити руралан (шума и фарма, а не гостионица) а домаћин да живи од пољопривреде и има животиње, њиве, ливаде. *Други услов* односио се на то да преуређена кућа мора одражавати архитектуру краја. Истовремено, подразумевао се потпун комфор, тј. грејање, купатила са топлотом и хладном водом, без обзира на то где се рурално домаћинство налази. Стручњаци су непрекидно надгледали радове тако да није било места за било какве импровизације. Интерес становништва за ову допунску делатност је растао из године у годину.

Мере које је спроводила држава са циљем развоја руралног туризма, имале су позитиван утицај, о чему сведочи и чињеница да рурална туристичка понуда Словеније обухвата око 3.000 лежаја у 850 руралних смештајних јединица. Од тога, чак 170 руралних смештајних јединица има свој сајт и пружа могућност директне, електронске

резервације смештаја. Свако рурално туристичко домаћинство има специфичне ознаке, јасно указујући на појединости које се нуде гостима. Ознаке за квалитет представљене су јабукама (Петровић, 2014). До три јабуке, које симболично представљају категорију домаћинства, добијају се самооцењивањем, док је за четврту, и највишу категорију, неопходна комисија. У складу са тим, добија се сертификат који гарантује прописани квалитет.

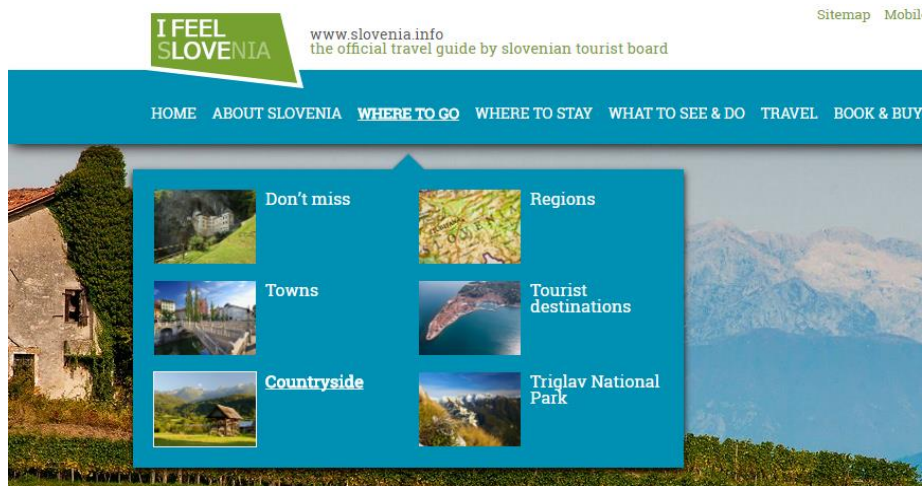
Недавно је уведена и специјализација руралних туристичких домаћинстава, у циљу унапређења руралног туризма. У зависности од намене, постоје специјализована домаћинства за боравак деце, специјализована домаћинства за особе са посебним потребама, домаћинства која поседују ергеле, фарме прилагођене бициклистима, виноградарска домаћинства (налазе се на мапи винских путева), историјске куће, фарме за посетиоце, органске туристичке фарме и др. Строги законски прописи одређују шта сваки од наведених типова треба да испуњава.

Рурални туризам у Словенији је организован по угледу на аустријски. На руралним туристичким домаћинствима нуди се блиски контакт са природом, људима, традицијом, културом и многобројним обичајима. На основу Закона о туристичкој делатности 70 процената хране и пића у ресторанима мора бити домаћа производња. Саветодавна служба, која се налази у саставу Министарства пољопривреде Републике Словеније пружа помоћ приликом добијања кредита и олакшица, у обликовању руралне туристичке понуде, спремању хране, уређењу простора, промоцији, организацији курсева страних језика, обуци на рачунару и труди се да у сарадњи са домаћинствима прати, усваја и развија нове трендове у области руралног туризма.

Међу битним чионицима развоја руралног туризма свакако треба споменути фондове Европске уније, на које је Словенија имала право како пре, тако и након приступања Европској унији. Они су у значајној мери допринели финасирању пројеката који су имали за циљ развој туризма у руралним подручјима.

Снажну подршку развоју руралног туризма Словеније пружају бројне организације. Међу њима, својим квалитетом се истиче *Удружење туристичких фарми Словеније* (Association of Tourist Farms of Slovenia). Удружење је основано 1997. године и има задатак да промовише рурални туризам, сарађује са сличним удружењима, едукује чланове и врши тржишна истраживања. Треба нагласити да поменуто Удружење успешно сарађује са Туристичком организацијом Словеније, тако

да се на званичном Интернет порталу Туристичке организације Словеније може наћи списак свих домаћинстава која се баве руралним туризмом и њихова понуда (<http://www.turisticnekmetije.si/en/predstavitev-zdruzenja>).

Слика 7. Интернет портал Туристичке организације Словеније

Извор: <http://www.slovenia.info/>

С обзиром да се број туристичких домаћинстава у протеклој деценији практично дуплирао, а уважавајући туристичке трендове и намеру државе да у овој области и даље остварује значајне резултате очекује се, да ће у наредном периоду рурални туризам и даље бити доминантан у односу на друге селективне облике туризма.

II РАЗВИЈЕНОСТ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

1. Руралне области и политика руралног развоја Републике Србије

Приликом дефинисања термина “рурално” јављају се одређене потешкоће. Наиме, одређивање руралног простора или руралне средине отежано је, јер се у различитим земљама различито дефинишу. Без обзира што су се систематским проучавањем руралних насеља у Србији бавили подједнако географи, етнографи, социолози, архитекте и друге професије (Николић 1979, стр. 49) проблем још увек постоји. У прошлости, за анализирање и дефинисање руралних подручја користили су се различити критеријуми.

Табела 5. Различити критеријуми за дефинисање руралних подручја

Демографски критеријум	Висина прихода становника на одређеној територији	Просторни критеријум	Основна делатност становника на одређеној територији
Сва слабо насељена подручја сматрају се руралним	Подручја са мањим и ниским приходима сматрају се руралним Рурална подручја карактерише сиромаштво	Рурални простор је онај простор који има различиту намену од урбаног и у коме преовлађују пољопривредне површине	Сва подручја на којима је основна делатност пољопривреда сматрају се руралним

Извор: Милић, Б. (2011): *Рурални развој - практикум за локалне актере*, стр. 12

Данас се у Србији под појмом рурално подручје подразумева “област чија је основна физичка и географска карактеристика превасходно коришћење земљишта за пољопривредну производњу и шумарство”. Према овој дефиницији, око 70 % територије Србије представљају рурална подручја и у њима живи 43 % од укупног становништва (Мрежа за рурални развој Србије 2010, стр. 12). Са друге стране, према дефиницији Организације за економску сарадњу и развој (ОЕСД) која као критеријум за дефинисање руралних подручја користи густину насељености испод 150 становника по км², руралне области покривају 85 % укупне територије Србије и на њима живи више од половине (55 %) становништва.

Када је у питању политика руралног развоја, имајући у виду број становника који живи у руралним подручјима, може се рећи да Република Србија има дугу традицију. Искуства у овој области датирају из периода бивше СФРЈ будући да су

значајне регионалне разлике одувек постојале и представљале проблем свим земљама. Ипак, постојање одређених политика руралног развоја није довело до остварења предвиђених циљева јер су механизми били некохерентни, нестабилни и пре свега краткорочно оријентисани. Генерално, може се рећи да је политика руралног развоја у читавом периоду била маргинализована и посматрана као пратећи а не саставни део других политика.

У међувремену, ситуација се закомпликовала у руралним подручјима тако да су постојећи проблеми још више дошли до изражаја. Као могуће решење, у научним круговима се спомиње интегрални приступ руралном развоју, који би заменио раније доминантни секторски приступ (Ђекић, Јовановић, Крстић 2011, стр. 50).

Основе интегралног руралног развоја подразумевају мултифункционалан приступ развоју односно, демографску обнову, развој непољопривредних делатности, коришћење свих расположивих ресурса за производњу хране, образовање, културу, очување еко-средина или једноставно, стварање савременог села (Бабовић, Тасић 2013, стр. 262). Рурална политика Србије се налази пред великим изазовима будући да је у процесу придруживања Европској унији. Самим тим, она мора прилагодити своју руралну политику стандардима Европске уније, а све у циљу подстицања развоја пољопривреде и руралног развоја.

1.1. Карактеристике руралних подручја у Републици Србији

Рурална подручја у Србији се значајно разликују у погледу друштвених, економских и демографских карактеристика. Међутим, основни проблеми и трендови готово свих руралних подручја, последњих неколико деценија су миграције, лоша диверзификација економских активности, екстензивна пољопривреда, висок ниво незапослености, недостатак могућности за запошљавање, сиромашна (лоша) и неразвијена инфраструктура, низак БДП по глави становника у поређењу са урбаним регионима и незагађена животна средина, суочена са потенцијалним претњама (Medojevic, Milosavljevic, Punisic 2011, стр. 93).

Према Ристић (Ристић, 2013) сва рурална подручја у Србији суочавају се са истим изазовима, а проблеми се могу идентификовати као заједнички. У табели 6 представљена је SWOT анализа руралних подручја Републике Србије, односно снаге,

слабости, шансе и опасности са којима се рурална подручја сусрећу последњих неколико деценија.

Табела 6. SWOT анализа руралних подручја Републике Србије

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> • Туристичко - географски положај • Природни ресурси и очувана рурална подручја • Биолошка разноврсност • Шуме, реке, језера и термоминерални извори • Културно - историјско наслеђе • Традиција, гастрономија и гостољубивост руралног становништва 	<ul style="list-style-type: none"> • Недостатак финансијских средстава • Неадекватна рурална инфраструктура • Миграције становништва на релацији рурална – урбана подручја или у иностранство • Неадекватна старосна и образовна структура становништва • Висока стопа незапослености • Рурално сиромаштво • Неразвијена рурална економија • Недовољне пословне интеграције • Неадекватно управљање отпадом
ПРИЛИКЕ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> • Одрживо коришћење природних и антропогених ресурса • Економска диверзификација • Развој малих и средњих предузећа и предузетништва • Иновације у агробизнису • Развој руралног туризма • Производња и коришћење обновљивих извора енергије • Органска пољопривреда • Извоз • Прекогранична сарадња и пројекти • Фондови ЕУ и други фондови 	<ul style="list-style-type: none"> • Мала куповна моћ домаћег становништва • Нерационално коришћење природних ресурса • Недостатак квалификоване радне снаге • Друштвено – економска и/или политичка нестабилност • Недовољан развој руралне инфраструктуре • Недовољно расположивих финансијских ресурса • Међународни стандарди квалитета • Конкуренција на домаћем и међународном тржишту

Извор: Ристић, Л. (2013): Стратегијско управљање одрживим руралним развојем у Републици Србији, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, стр. 233.

На основу SWOT анализе може се закључити да су слабости доминантније, тј. бројније у односу на предности руралних подручја. Поред тога, у будућности се очекују многобројне шансе и претње из окружења са којима ће рурална подручја морати да се суоче. При томе, поједини утицаји представљају у исто време, прилике и претњу за рурални развој, као што су европске интеграције, квалитет производа, спољно-трговинска размена аграрних производа и др. Међу приликама, рурални туризам заузима централно место.

У настојању да се идентификују сличности и разлике између руралних области Републике Србије, у оквиру припреме Плана стратегије руралног развоја, путем кластер анализе развијена је типологија руралних области. Ова анализа је

идентификовала четири хомогене групе општина (региона) као репрезентативне типове руралних области у Републици Србији (Матијашевић-Обрадовић, Кузман, Ковачевић 2014, стр. 66-67):

Регион 1: **Високопродуктивна пољопривреда и интегрисана привреда** – Овај регион обухвата северни део Републике Србије, односно територију Војводине и северозападни део Централне Србије. У поређењу са осталим руралним областима Републике Србије, поменути регион поседује развијен људски потенцијал, изражено предузетништво, диверзификован индустријски сектор и добро развијену економску и физичку инфраструктуру што у коначном доводи до повољних друштвено- економских показатеља укупног економског развоја.

Регион 2: **Мале урбане економије са интензивним радом у пољопривреди** – Овај регион географски се протеже кроз руралне општине дуж долина река и обухвата околину урбаних центара и већих градова (северни део Централне Србије, Шумадија, делови Мачве и Стиг). Општа економска структура и стопа продуктивности одређених сектора показују повољније резултате у поређењу са другим руралним областима.

Регион 3: **Претежно планинска економија оријентисана на природне ресурсе** – Према својим географским карактеристикама овај регион је веома хетероген. То је у основи рурални регион са неискоришћеним природним ресурсима и туристичким потенцијалом. Посебна карактеристика региона су неповољне демографске промене и нижа густина насељености. Општине које припадају датом региону су: Велико Градиште, Голубац, Мало Црниће, Петровац, Кучево, Бор, Мајданпек, Неготин, Кладово, Деспотовац, Жагубица, Бољевац, Књажевац, Зајечар, Сокобања, Ражањ, Сврљиг, Алексинац, Бела Паланка, Пирот, Бабушница, Димитровград, Власотинце, Гацин Хан, Црна Трава, Сурдулица, Владичин Хан, Врање, Прешево, Бујановац, Трговиште, Босилеград, Медвеђа, Лебане, Бојник, Прокупље, Куршумлија, Блаце, Житорађа, Меровина и Доњевац. Предмет истраживања докторске дисертација је управо овај регион.

Регион 4: **Велики туристички капацитети и лоша пољопривредна структура** – Овај регион обухвата западни део Републике Србије и карактерише га највећа стопа учешћа терцијалног сектора у економској структури. Са друге стране, структура пољопривреде је неразвијена и углавном је заснована на коришћењу природних ресурса.

Истовремено са формирањем региона за потребе Националног програма руралног развоја Србије, на предлог Министарства економије и регионалног развоја 2010. године Србија је подељена на пет статистичких региона. Према тој подели, Регион Јужне и Источне Србије се поклапа са претходном поделом.

1.1.1. Регионалне развојне неједнакости и рурално сиромаштво у Србији

Проблеми регионалног развоја у Србији су дугогодишњи, бројни и доста сложени. Манифестују се првенствено у “израженој територијалној неравномерности нивоа развоја, структурним нескладима, финансијским ограничењима, несавршеним институционалним решењима и неповољним демографским токовима” (Глигоријевић, Бошковић 2002, стр. 105).

И поред тога што је, у читавом послератном периоду привредног развоја СФРЈ, развој неразвијених подручја представљао један од стратешких циљева развојне политике, у пракси се ти резултати нису остварили. Насупрот прокламованим циљевима о бржем развоју недовољно развијених региона, од краја Другог светског рата па све до распада бивше Југославије поларизација је перманентно вршена у корист северних - развијених региона и штету јужних – неразвијених региона (Росић 1995, стр. 106).

Иста пракса је настављена до данашњих дана. Резултат такве политике су највеће регионалне разлике у Европи. Наиме, “однос између најразвијенијег и најнеразвијенијег управног округа је 7:1, док је однос између најразвијеније и најнеразвијеније општине 15:1” (Аранђеловић, Глигоријевић 2010, стр. 60). Регионална политика није успела да спречи процес претеране урбанизације, на једној страни, и демографско пражњење руралних подручја, на другој страни. Економске прилике крајем XX века (економска криза, распад СФРЈ, санкције према Републици Србији, хиперинфлација, пад животног стандарда и квалитета живота) само су додатно погоршали постојеће стање. Као резултат свега тога, екстремне разлике између развијених и неразвијених региона константно су се продубљивале.

Стратегија регионалног развоја Србије за временски период од 2007. до 2012. године представља први стратешки развојни документ из области регионалног развоја који на конзистентан и целовит начин дефинише основне развојне приоритете

регионалног развоја земље и начине њиховог остваривања (Ђорђевић, Обрадовић, Лојаница 2014, стр. 55).

Поред Стратегије, донет је и *Закон о регионалном развоју 2009.* године којим су дефинисани називи региона и начин одређивања округа који чине регион. Након тога, донет је и *Закон о изменама и допунама Закона о регионалном развоју* којим је број статистичких региона смањен са седам на пет.

О великим регионалним разликама у економској развијености између региона у Републици Србији најбоље сведочи ниво регионалног БДП-а из 2014. године. На основу овог показатеља може се сагледати учешће сваког појединачног региона у стварању укупног БДП.

Табела 7. Учешће региона Јужне и Источне Србије у стварању БДП-а Србије

Територија	БДП (мил. РСД)		Учешће (%)		БДП по становнику (хиљ. РСД)	
	2014	2013	2014	2013	2014	2013
Република Србија	3.908.470	3.876.403	100,0	100,0	548	541
<i>Београдски регион</i>	1.514.166	1.546.620	38,7	39,9	904	926
<i>Регион Војводине</i>	1.070.479	1.055.270	27,4	27,2	563	552
<i>Регион Шумадије и Западне Србије</i>	770.165	731.466	19,7	18,9	387	365
<i>Регион Јужне и Источне Србије</i>	551.050	540.461	14,1	13,9	352	342
<i>Екстра регион</i>	2.609	2.586	0,1	0,1	-	-
<i>Регион Косово и Метохија</i>	-	-	-	-	-	-

Извор: РЗС – Регионални бруто домаћи производ (Региони и области Републике Србије), Београд 2016, стр. 12

На основу података из табеле 7, регион Војводине учествовао је са 27,2 % у формирању БДП-а националне економије, регион Шумадије и Западне Србије са 18,9 %, регион Јужне и Источне Србије са 13,9 % док је учешће Београдског региона износило чак 39,9 %. Бруто домаћи производ по становнику у Београдском региону био је на нивоу 171,2 % националног просека, док је овај показатељ у региону Војводине 102 %, у региону Шумадије и Западне Србије 67,5 %, а у региону Јужне и Источне Србије био је најнижи и износио је свега 63,2 % од националног просека. У поређењу са 2013. годином, приметно је готово идентично учешће региона у националном БДП-у.

У складу са горе наведеним а према нивоу развијености, регионе у Републици Србији можемо поделити у три групе: развијене, средње развијене и неразвијене

регионе. У развијене регионе, који остварују вредност бруто-домаћег производа изнад вредности републичког просека спадају Београдски регион и регион Војводине. Недовољно развијени региони су региони у којима је вредност бруто-домаћег производа испод вредности републичког просека, и ту се убрајају регион Шумадије и Западне Србије и регион Јужне и Источне Србије. Статус *недовољно развијеног региона* има регион Косова и Метохије. Иначе, евидентно је заостајање Републике Србије у односу на просек Европске уније. Сви региони у Србији су испод границе од 75 % просека БДП-а по становнику у Европској унији. Водећи Београдски регион је на нивоу од 61,4 % а Регион Јужне и Источне Србије је испод 25 % просека Европске уније, тј. 23,9 % (РЗС - Регионални бруто домаћи производ, 2016, стр. 15). Остали показатељи степена регионалних неравномерности приказани су у табели 8. Према свим тим показатељима (просечне зараде, остварене инвестиције, незапослени и незапослени на 1000 становника) регион Јужне и Источне Србије се налази далеко иза осталих региона у Србији.

Табела 8. Показатељи степена регионалних неравномерности у Републици Србији

Регион	Индикатори							
	Просечне зараде (у динарима)		Остварене инвестиције (у хиљадама динара)		Незапослени		Незапослени на 1000 становника	
	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013
Србија	44.530	43.932	4.791.45.452	471.580.599	723.621	769.546	101	107
<i>Београдски</i>	55.429	54.103	150.668.917	198.301.657	107.041	108.706	64	65
<i>Војводина</i>	43.092	42.935	139.651.546	134.560.400	184.279	199.770	97	104
<i>Шумадија и Западна Србија</i>	37.504	37.425	56.362.818	85.887.063	239.528	246.054	120	123
<i>Јужна и Источна Србија</i>	38.270	37.786	74.252.251	52.831.479	192.773	202.798	123	128
<i>Косово и Метохија</i>	-	-	-	-	-	-	-	-

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији, Београд (годишњази за 2015. и 2014. годину)

У оквиру појединачних региона, и јединице локалне самоуправе могу се поделити на одређене групе, тачније четири, у зависности од степена развијености – изнад републичког просека, у распону од 80 % до 100 % републичког просека, у распону од 60 % до 80 % републичког просека, испод 60 % републичког просека и испод 50 % републичког просека (девастирана подручја). Уколико се фокус испитивања усмери на регион Јужне и Источне Србије, који је предмет истраживања у овом докторату, ситуација је забрињавајућа.

Табела 9. Степен развијености јединица локалних самоуправа у региону Јужне и Источне Србије у 2014. години

Степен развијености	Општине
<i>Изнад републичког просека</i>	Бор, Ниш, Пожаревац
<i>У распону од 80 % до 100 % републичког просека</i>	Врање, Зајечар, Мајданпек, Пирот, Смедерево,
<i>У распону од 60 % до 80 % републичког просека</i>	Бољевац, Велика Плана, Велико Градиште, Кладово, Лесковац, Неготин, Прокупље, Смедеревска Паланка, Сокобања
<i>Испод 60 % републичког просека</i>	Алексинац, Бабушница, Бела Паланка, Блаце, Бојник, Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Власотинце, Гацин Хан, Голубац, Димитровград, Дољевац, Жабари, Жагубица, Житорађа, Књажевац, Куршумлија, Лебане, Мало Црниће, Медвеђа, Мерошина, Петровац на Млави, Прешево, Ражањ, Сврљиг, Сурдулица, Трговиште, Црна Трава
<i>Испод 50 % републичког просека (девастирана подручја)</i>	Бабушница, Бела Паланка, Бојник, Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Голубац, Житорађа, Куршумлија, Лебане, Медвеђа, Мерошина, Прешево, Сврљиг, Сурдулица, Трговиште

Извор: Национална агенција за регионални развој

На нивоу Републике, прву групу чини 20 јединица локалне самоуправе чији је степен развијености изнад републичког просека. Од тога су само 3 јединице или 15 % локалних самоуправа из региона Јужне и Источне Србије. Другу групу чини 31 јединица локалне самоуправе, од тога је 5 јединица или 15 % из региона. Трећу групу обухвата 47 недовољно развијених јединица локалних самоуправа чији је степен развијености у распону од 60 до 80 % републичког просека где само 9 јединица или 19 % представљају општине из региона Јужне и Источне Србије. Четврту групу чине 44 изразито недовољно развијених јединица локалних самоуправа у Републици Србији чији је степен развијености испод 60 % републичког просека. Међу њима је чак 30 јединица или 68 % из региона Јужне и Источне Србије.

Посебну групу чине *девастирана подручја* (у којима је степен развијености испод 50 % републичког просека). Њих је у Републици Србији укупно 19 а од тога је 16 или 85 % локалних самоуправа из региона Јужне и Источне Србије.

Оваква ситуација последица је, између осталог и неадекватне расподеле финансијских средстава по регионима. У претходном временском периоду, највише финансијских средстава издвајано је за Београдски регион а најмање за регион Јужне Источне Србије. Изузетак представља 2014. година. Наиме, у читавом временском периоду, без обзира на прокламоване циљеве регионалног развоја, Београдски регион је предњачио у количини додељених финансијских средстава по основу подстицања регионалног развоја.

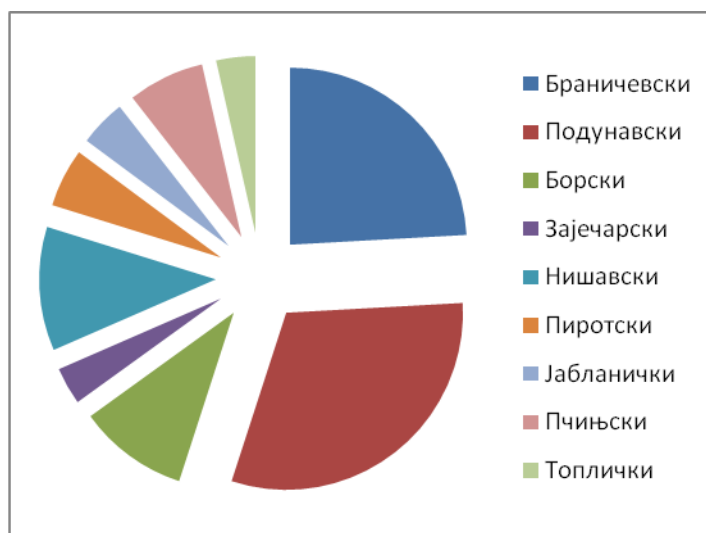
Табела 10. Укупни подстицаји регионалног развоја у Републици Србији

Година	Република Србија				
	Регион Београд	Регион Војводина	Регион Јужна и Источна Србија	Регион Шумадија и Западна Србија	Регион Косово и Метохија
2012	33.675.755	34.893.587	26.323.229	34.166.573	-
2013	19.043.145	22.289.330	11.743.343	22.707.109	-
2014	24.399.595	22.656.174	27.342.415	22.711.144	-

Извор: Агенција за привредне регистре

На нивоу региона Јужне и Источне Србије, у претходном трогодишњем периоду, као и на републичком нивоу, изражена је неравномерност у расподели између округа. Највише финансијских ресурса добио је Подунавски (26.228.471 динара) а најмање Зајечарски округ (2.903.191 динара).

График 1. Укупни подстицаји регионалног развоја према намени (збирно за временски период од 2012. до 2015. године) по окрузима у региону Јужне и Источне Србије

Извор: Агенција за привредне регистре

Још један од великих проблема са којим се суочавају рурална подручја је *рурално сиромаштво*. У Републици Србији, као и у многим другим земљама, проценат сиромашних је далеко већи у руралним него у урбаним подручјима. Деценијама уназад, због економске и културне стагнације, сиромаштво је драстично повећано. Самим тим, сиромаштво је постало *“рурални феномен”*. У руралним подручјима Србије, од укупног броја становника сиромашно је 13,6 % а у урбаним 5,7 % (Vujičić, Ristić, Obradović 2012, стр. 340). Притом, сиромаштво је посебно изражено у региону Јужне и Источне Србије а делимично у региону Шумадије и Западне Србије, чије

рурално становништво чини 25 % од укупног броја сиромашних у Републици Србији. На основу истраживања спроведеног током 2009. године, закључено је да сваки други пољопривредник живи испод линије сиромаштва, јер у структури становништва према степену сиромаштва пољопривредна домаћинства чине чак 54 %, непољопривредна домаћинства 34 % а мешовита домаћинства 31 % (Радовић, Пејановић, Његован 2011, стр. 451).

Према Ђекић и Хафнер (Ђекић, Хафнер, 2013) рурално сиромаштво је настало због велике зависности становништва од пољопривреде (где постоје осцилације приноса и дохотка), недовољне диверзификације прихода и активности руралних домаћинстава, неповољне старосне, полне и образовне структуре становништва, неповољне поседовне структуре земљишта, недовољно развијене подстицајне политике државе у вези села и пољопривреде као и неповољног географског положаја појединих руралних подручја и неразвијене инфраструктуре.

Проблеми са којима се се суочиле руралне заједнице, углавном економске и социјалне природе, утицали су на смањење квалитета живота и демотивисали људе да остану на селу. При томе, одређене категорије (млади, особе са инвалидитетом, жене, деца, поједине етничке мањине) су посебно изложене ризику од сиромаштва. Сиромаштво спречава лични развој и адекватно образовање док у коначном утиче на здравље и опште благостање руралног становништва.

Један од највећих изазова политике регионалног развоја Србије у наредном периоду биће суочавање са повећаним регионалним неједнакостима и концентрацијом економских активности у Београдском региону и региону Шумадије, тј. однос Север-Југ. Поред неравномерности између региона, акценат треба ставити и на неравномерности унутар самих региона, посебно на релацији урбана-рурална подручја. Како би се спречили ови проблеми и обезбедио напредак, биће потребно предузети низ мера које су међусобно повезане. Стратегијом о регионалном развоју направљен је први корак ка том циљу али је потребно још пуно тога урадити како би се решили проблеми регионалних неједнакости и руралног сиромаштва.

У циљу превазилажења наведених проблема, неопходно је промовисати нови приступ политике регионалног развоја, у складу са Стратегијом Европа 2020, према којој је један од главних циљева социјално укључивање и смањење сиромаштва. У том

смислу, треба конципирати модерну политику регионалног развоја у циљу повећања дугорочне добробити руралних заједница.

1.1.2. Инструменти и мере политике руралног развоја у Србији

Схватајући значај пољопривреде и руралних подручја, развијене земље су последњих деценија почеле да воде одређену руралну политику која представља шири појам од аграрне политике. У суштини, ради се “о комплексној валоризацији руралних подручја, која у већини земаља захватају до 80 % националне територије, на којој живи и преко 50 % становништва” (Ђерић 1997, стр. 167).

Рурална политика Србије је у фази успостављања, при чему јој је основна водиља и правац развоја рурална политика Европске уније (Супић 2012, стр. 389). Разлике у питањима везаним за пољопривреду и рурални развој Европске уније и Републике Србије приказане су наредној табели.

Табела 11. Разлике између Европске уније и Србије у питањима везаним за пољопривреду и рурални развој

Област	Земље Европске уније	Република Србија
<i>Социо- економска структура</i>	18 % становништва живи у претежно руралним срединама 20 % активне руралне популације ради у пољопривреди	Пољопривреда је основна и често једина делатност у руралним подручјима Остварује се мала додатна вредност кроз прераду
<i>Рурална инфраструктура</i>	Добро развијена услед дугорочног улагања у пољопривреду и рурална подручја	Лоше развијена и додатно неодржавана Бројна рурална насеља без основне инфраструктуре
<i>Привредна структура</i>	Јака урбана економија која може да доприноси руралном развоју Диверзификована рурална економија	Економија која мало доприноси запошљавању
<i>Пољопривредна производња</i>	Повољна пољопривредна структура	Неповољна структура произвођача услед уситњености земљишног поседа
<i>Људски капитал</i>	Висока образованост руралног и пољопривредног становништва	Ниска образованост у поређењу са урбаним подручјима
<i>Регионална политика</i>	Развијена регионализација Значајни фондови у оквиру буџета Европске уније	Неразвијена регионализација Неуспостављени критеријуми и фондови за подршку регионалном развоју
<i>Стање животне средине</i>	Развијена свест о потреби заштите животне средине Добро развијен систем контроле	Неразумевање потребе очувања животне средине Слаб регулаторни систем заштите животне средине
<i>Финансијски ресурси</i>	Дефинисани и свеобухватни	Повремени и скромни

<i>Локална самоуправа</i>	Развијене профитне организације и локалне акционе групе Локално повезани предузетници	Мала улога локалне самоуправе у повезивању привредника и економском развоју
<i>Производна повезаност</i>	Успостављена већина тржишних ланаца заснованих на конкуренцији	Мала конкуренција која у великој мери монополизује одређена тржишта
<i>Социјална заштита</i>	Добро развијен систем социјалне заштите	Недефинисан систем заштите пољопривредника

Извор: Судић, Д. (2012): Еволуција руралног развоја ЕУ и анализа руралне политике Србије, Пословна економија, стр. 392-393.

Анализирајући табелу 11 можемо приметити да постоје значајне разлике у вези питања која се тичу пољопривреде и уопште, руралног развоја. Посебан проблем представља износ средстава која се издвајају за финансирање руралних подручја. До сада, Србија је издвајала мали износ који није био у складу са потребама и утврђеним приоритетима. Кључни инструмент руралне политике Србије је аграрни буџет (табела 12). Одлука о формирању аграрног буџета је донета крајем 1995. године, а почетком 1996. године он је постао саставни део државног буџета.

Табела 12. Учешће аграрног буџета у укупном буџету Републике Србије у периоду од 1996-2015. године

Година	Укупан буџет Републике Србије (у милионима динара)	Аграрни буџет (у милионима динара)	Учешће аграрног буџета у укупном буџету (у милионима динара)
1996.	10.240,2	900,0	8,3
1997.	13.821,0	828,9	6,0
1998.	16.807,5	975,3	5,8
1999.	17.640,7	878,2	5,0
2000.	32.702,4	1.823,4	5,6
2001.	127.339,9	3.940,1	3,1
2002.	177.600,0	7.640,0	4,3
2003.	271.800,0	10.990,0	4,0
2004.	329.300,0	20.140,0	6,1
2005.	432.900,0	18.980,0	4,4
2006.	505.820,1	27.543,9	5,4
2007.	595.517,8	26.095,8	4,4
2008.	695.959,1	32.895,4	4,7
2009.	719.854,1	26.690,4	3,7
2010.	825.884,9	31.577,9	3,8
2011.	824.575,9	32.593,2	3,9
2012.	1.018.633,4	40.876,7	4,0
2013.	1.040.024,3	44.699,5	4,3
2014.	1.110.121,0	45.427,2	4,1
2015.	1.082.988,2	45.308,2	4,2

Извор: Радовић, Г.(2015): Финансирање пољопривреде у Републици Србији: Искуства и могућности, Економија – теорија и пракса, стр. 20

Имплементација мера руралне политике спроводи се преко аграрног буџета. Од самог оснивања аграрног буџета, постојала је буџетска линија за подстицајне мере

намењене *ревитализацији села*, односно развој руралне инфраструктуре, унапређење прераде и пласмана пољопривредних производа, као и отварање нових радних места у руралним подручјима. Средства предвиђена и пласирана кроз ову меру аграрне политике “могу се сматрати првим издвајањима из аграрног буџета за рурални развој” (Пејановић, Радовић 2013, стр. 250). Међутим, добро познате неповољне економске прилике крајем деведесетих година прошлог века условиле су скромне ефекте. Из аграрног буџета средства за ревитализацију села су издвајана до 2000. године. У прве две године било је издвојено по 10 % за ревитализацију села док су се у наредне три године средства континуирано смањивала. У периоду од 2001. до 2004. године, подстицајне мере намењене ревитализацији села су укинуте.

Од 2004. године, направљен је радикалан заокрет у стратешким опредељењима и мерама подршке у односу на претходни период. У структури аграрног буџета уводи се ставка *мере подршке руралном развоју*, која у 2004. години чини 6,1 % аграрног буџета, да би у наредним годинама издвајања за ову намену била преполовљена. Подстицајне мере у оквиру мере подршке руралном развоју односиле су се на пројекте ревитализације и изградњу руралне инфраструктуре, подршку диверзификације руралне економије и подршку младим пољопривредницима за реализацију инвестиција.

Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде је Програмом руралног развоја у 2006. години већу пажњу посветило диверзификацији руралне економије. Те године, креирани су посебни програми ревитализације села у маргиналним и заштићеним подручјима, која су посебно угрожена и погођена сиромаштвом. Програми подршке односили су се на (Богданов 2007, стр. 76): унапређење пољопривредне производње, диверзификацију активности на пољопривредним газдинствима, унапређење пласмана и промоцију руралних подручја, обнову и јачање руралне инфраструктуре и подизање капацитета за рад на развоју села.

Поред пораста апсолутног износа средстава за рурални развој, њихово релативно учешће у аграрном буџету је у читавом временском периоду стагнирало. Без обзира што је *Законом о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју* из 2014. године дефинисано да аграрни буџет не сме бити мањи од 5 % буџета Републике Србије подаци из табеле 12 показују да то у пракси није тако и да је учешће аграрног буџета у 2014. износило 4,1 % а у 2015. години 4,2 %. Државна подршка руралним

подручјима пружена је и другим буџетским линијама и различитим фондовима, али средства нису била довољна за остварење очекиваних циљева.

Од институција које се баве руралним развојем, поред Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде треба поменути привредне коморе, задружне савезе, Дирекцију за робне резерве, Институт за економику пољопривреде и рурални развој, Српско удружење за социологију села и пољопривреду итд. (Ђекић, Хафнер 2013, стр. 212).

У циљу интензивнијег руралног развоја, потребно је у наредном периоду повећати учешће аграрног у укупном буџету Републике Србије. Осим тога, у структури аграрног буџета треба повећати учешће подстицаја, односно подршке руралном развоју. Развојем руралног туризма, као најзначајнијег сегмента мултифункционалне пољопривреде (примарна пољопривредна производња и све делатности које се ослањају на њу – трговина, занатство, прехранбена индустрија и др.) омогућио би се рурални развој, а тиме и смањење регионалних разлика у привредној развијености између урбаних и руралних подручја.

2. Развој руралног туризма у Републици Србији

Идеја о развоју руралног туризма у Републици Србији јавила се сасвим случајно 1972. године. Наиме, мештани голијског села Девићи, надомак Ивањице, предвођени студентом Миливојем Раичевићем пожелели су, да по угледу на неке скандинавске земље од села које полако одумире направе оазу у коју ће туристи долазити сваке године. Осим природних и климатских услова, традиционалне гостопримљивости руралног становништва, лошег пута од 36 км и изузетне предузимљивости Месне заједнице у Девићима, ни са каквим другим условима нису располагали. То је била “година пуна стрепње али и радости” (Петровић 1979, стр. 37). Ипак, њихова визија била је да позитивна искуства скандинавских земаља практично примене у свом селу и туристима понуде квалитетну храну, чист ваздух, свежину шума, мирис ливада и воћњака, лепо намештену собу и пријатну атмосферу. У томе су и успели и тако постали први, не само у Србији већ и у целој тадашњој Југославији.

У првој години, село Девићи угостили је око четрдесетак туриста. Следеће, 1973. године село је посетило 120 туриста а смештај је организован у 6 домаћинстава. Иако нова домаћинства нису била у потпуности оспособљена за овај вид туризма,

велики публицит и интересовање јавности за руралним туризмом натерало је мештане да прошире своје капацитете. Већ 1974. године било је око 250 туриста, а 1975. године преко 800 у зимској и летњој сезони. Рекордан број је забележен 1976. године са 9.000 ноћења у тридесетак домаћинстава, која су располагала са 180 лежаја (Марковић, Остојић, Поповић и Миљковић 2011, стр. 314). У то време, међу туристима било је глумаца, вајара, певача, књижевника и осталих уметника. Тако је село Девихи постало пионир руралног туризма у нашој земљи.

По угледу на Девихе, и друга села ивањичке општине окренула су се руралном туризму (Маће, Катићи, Лиса, Међуречје, Опаљеник, Кушићи, Беле Воде). Позитивна искуства су дала замах поменутиим селима да се укључе у ову, њима нову врсту туризма. Село Маће се посебно издвојило у погледу мотивисаности мештана за бављење руралним туризмом. Становници села су активно учествовали у семинарима који су организовани од стране бројних организација а односили су се на уређење кућа, кулинарство, уређење дворишта, одржавање хигијене, сервирање хране и опхођење према гостима. Такође, у вишим разредима основне школе, као облик допунске наставе уведен је предмет туризам чиме је у правом смеру усмеравана свест омладине о значајну ове привредне гране и његовој улози. Под утицајем многобројних семинара у селу је дошло до битних промена, почев од понашања људи који ту живе, па до крупних захвата, који су тражили и већа материјална улагања, а све у циљу бржег развоја руралног туризма и већег задовољства туриста.

Процват руралног туризма у општини Ивањица заинтересовао је руководеће органе и кренуло се са већим улагањима у рурална подручја. Једноставно, туризам је из темеља изменио начин живота руралног становништва и разбио монотонију села. Уз туризам, пољопривреда је као главно занимање становника добила сасвим нову димензију развоја и наступио је период просперитета, не само у Ивањичком крају већ и у читавој земљи, нарочито током осамдесетих година. Резултати су били и више него задовољавајући. Развој руралног туризма је допринео култивисању руралног становништва, економском јачању села и смањењу миграција становништва. Према информацијама из архива туристичких савеза, крајем 1980-их година руралним туризмом се на територији Републике Србије бавило 800 домаћинстава у 50 села, која су располагала са око 3.000 лежајева (Мухи 2013, стр. 133).

Стагнација у развоју руралног туризма наступила је деведесетих година 20. века, због познатих збивања на просторима наше земље. Вишегодишњи период изолације тадашње Југославије није био погодан амбијент за унапређење развоја туризма и туристичке понуде. На нивоу туристичке понуде постојали су бројни и озбиљни недостаци, од којих се посебно истичу (Бјељац, Бранков и Поповић 2009, стр. 100):

- незадовољавајућа и застарела структура укупних смештајних капацитета;
- тржишна неприлагођеност смештајних капацитета захтевима савремене туристичке тражње;
- недостатак разноврсних туристичких производа који би могли да привуку инострану тражњу;
- незадовољавајућа доступност многих делова наше земље (непостојећа и неадекватна саобраћајна инфраструктура) богатих природним, друштвеним и историјским туристичким вредностима;
- незадовољавајућа комунална инфраструктура и др.

Почетком XXI века, као резултат одређеног опоравка, дошло је до благог пораста руралног туристичког промета тако да се организованим руралним туризмом, на основу информација Туристичке организације Србије бавило 154 домаћинстава из 41 села, са укупним капацитетом од 699 кревета у 16 општина (Чомић 2002, стр. 119).

С обзиром да се рурални туризам, као један од водећих алтернативних облика туризма, јавља у регионима и земљама које имају рурална подручја у изобиљу, сама чињеница представља велику неискоришћену шансу за Србију. Међутим, потребно је у циљу обезбеђења адекватног руралног развоја, редефинисати туристичке политике, како на нивоу земље, тако и региона које ће бити у складу са туристичком тражњом и приступи операционализацији постављених циљева.

2.1. Материјална база руралног туризма и туристички промет у Србији

Рурални туризам Републике Србије се налази у почетној фази развоја. Уситњени и дисперзни сељачки поседи, окренутост другим видовима туризма и масовности, недовољно развијена свест о вредности животне средине, само су неки од фактора који су утицали на слаб развој руралног туризма. Такође, “слабо појављивање руралног

туризма у туристичкој понуди Републике Србије довело је садашњих резултата” (Тодоровић, Бјељац 2007, стр. 138).

Према интернет порталу ISTN (Internet Serbia Travel News) рурални туризам је на подручју Републике Србије развијен, пре свега у селима Западне Србије и Шумадије, а само одређени број села успешно послује на територији региона Јужне и Источне Србије. Својом руралном туристичком понудом издавају се села општине Ивањица (Лиса, Кушићи, Катићи, Девићи) а затим следе села у општини Којерић (Сеча Река, Мионица, Скаквци, Доњи Таор). У региону Јужне и Источне Србије за сада, предњаче села која се налазе у општини Књажевац, попут села Каона, Црни Врх и Балта Бериловац.

Табела 13. Села у Републици Србији са најразвијенијим руралним туризмом

Општина	Села која се баве руралним туризмом
Косјерић	Сеча Река, Доњи Таор, Мионица, Скаквци
Крагујевац	Рамаћа, Страгари, Каменица, Дулени
Ивањица	Лиса, Кушићи, Катићи, Међуречје, Девићи
Горњи Милановац	Коштунићи, Савинац, Прањани, Брусница
Ваљево	Петница, Ставе, Попучке
Краљево	Лопатница
Чајетина	Гостиље, Трпково, Љубиш, Сирогојно
Љубовија	Љубовија
Сокобања	Трубаревац, Јошаница
Сомбор	Бездан, Дорослово, Стапар
Књажевац	Кална

Извор: <http://www.istnews.com/ISTN.php>

Слика 8. Рурални туризам на Златибору

Извор: Аутор

Подаци о смештају у руралном туризму још увек нису обухваћени званичном статистиком. Расположиве ресурсе обухватају интернет портал руралног туризма (www.selo.rs) и локалне туристичке организације (Богданов, Зечевић 2011, стр. 37). Године 2004. као пројекат Националне асоцијације *Сеоски туризам Србије* постављен је сајт www.selo.rs са идејом да обухвати укупну руралну туристичку понуду Србије. Захваљујући резултатима овог интернет портала Национална асоцијација је члан и активни представник Србије у Европској федерацији за развој руралног туризма-EUROGITES (<http://www.selo.rs/RS/>).

Врсте смештајних објеката у руралном туризму, према подацима које поседује асоцијација Сеоски туризам Србије приказане су у табели 14. Подаци наведени на сајту обухватају приказ понуде 244 пружалаца услуга у руралном туризму.

Табела 14. Рурални смештајни капацитети у Републици Србији

Врста смештаја	Број објеката	%
<i>Апартмани</i>	50	20,57
<i>Брвнаре и вајати</i>	26	10,69
<i>Етно села</i>	1	0,42
<i>Гостинске куће</i>	42	17,28
<i>Хостели</i>	1	0,42
<i>Мотели</i>	1	0,42
<i>Пансиони</i>	5	2,06
<i>Преноћишта</i>	5	2,06
<i>Сеоска домаћинства</i>	82	33,74
<i>Собе</i>	7	2,88
<i>Станови</i>	1	0,42
<i>Туристички комплекси</i>	2	0,82
<i>Туристички објекти</i>	2	0,82
<i>Викендице</i>	9	3,7
<i>Виле</i>	9	3,7
УКУПНО:	243	100,00

Извор: Гашић, М. Перић, Г. Ивановић, В. (2016): Развијеност руралног туризма у Републици Србији, БизИнфо, стр. 76

Број домаћинстава која се баве руралним туризмом вероватно је далеко већи у односу на податке који су приказани у табели 14, али се она овом делатношћу баве самостално, нерганизовано и неумрежено тако да о њима нема прецизних информација. На основу података из табеле 14 може се закључити да су у укупном броју актуелних пружалаца услуга у руралном туризму, чија је понуда приказана на сајту Националне асоцијације Сеоски туризам Србије, најбројнија сеоска домаћинства, апартмани и гостинске куће, којих има 174, што представља 71,59 % од укупног броја руралних смештајних капацитета.

Са друге стране, према процени локалних туристичких организација, рурални туризам је подржан са више од 32.000 како регистрованих, тако и нерегистрованих кревета у руралним подручјима, од којих је 10.000 искључиво на селу (Ђорђевић - Милошевић, Миловановић 2012, стр. 47).

Распрострањеност смештајних објеката у руралном туризму Републике Србије приказана је у табели 15. На основу података, може се извести закључак да највећи број руралних смештајних капацитета имају општине Горњи Милановац, Чајетина, Ваљево, Ариље, Косјерић и Љиг.

Табела 15. Број руралних смештајних објеката у општинама на подручју Републике Србије

Општина	Број смештајних објеката	%	Општина	Број смештајних објеката	%
Александровац	1	0,42	Кучево	1	0,42
Аранђеловац	7	2,88	Лазаревац	1	0,42
Ариље	16	6,58	Лозница	5	2,06
Апатин	1	0,42	Лучани	1	0,42
Бачка Паланка	2	0,82	Љиг	14	5,76
Бачка Топола	1	0,42	Љубовија	2	0,82
Бела Паланка	1	0,42	Мионица	11	4,53
Бајина Башта	1	0,42	Младеновац	1	0,42
Бач	1	0,42	Мали Зворник	1	0,42
Бор	1	0,42	Нови Сад	2	0,82
Бела Црква	1	0,42	Нова Варош	2	0,82
Ваљево	17	6,99	Пирот	2	0,82
Врњачка бања	1	0,42	Пожега	2	0,82
Горњи Милановац	53	21,8	Рашка	2	0,82
Деспотовац	1	0,42	Рума	1	0,42
Димитровград	1	0,42	Сомбор	3	1,23
Жагубица	1	0,42	Сопот	2	0,82
Зрењанин	1	0,42	Сокобања	2	0,82
Ириг	5	2,06	Сремски Карловци	2	0,82
Ивањица	6	2,47	Сремска Митровица	1	0,42
Инђија	1	0,42	Топола	4	1,65
Коцељева	1	0,42	Ужице	7	2,88
Косјерић	14	5,76	Чачак	2	0,82
Књажевац	1	0,42	Чајетина	18	7,41
Крагујевац	7	2,88	Шабац	1	0,42
Краљево	7	2,88	Шид	2	0,82
Крушевац	1	0,42	УКУПНО:	243	100

Извор: Гашић, М. Перић, Г. Ивановић, В. (2016): *Развијеност руралног туризма у Републици Србији*, БизИнфо, стр. 77

Организована статистичка праћења у овом сегменту туризма налазе се на самом зачетку. Велики број држава, па тако и Република Србија, не прикупљају статистичке податке у којима би се рурални туризам посматрао посебно у односу на остале облике туризма. У складу са тим, актуелна развијеност руралног туризма у Републици Србији може се анализирати на основу података које објављује Републички завод за статистику а односе се на туристички промет посматран са аспекта реализованог броја ноћења. Будући да се према актуелној класификацији туристичких места у Републици Србији не издвајају посебно места за рурални туризам, “туристички промет у осталим туристичким местима и осталим местима, може се сматрати туристичким прометом у оквиру руралног туризма” (Радовић 2013, стр. 120).

Табела 16. Процењен туристички промет - реализован број ноћења у руралном туризму у периоду од 2005 - 2014. године у Републици Србији

Година	Реализован број ноћења у свим туристичким местима Републике Србије	Реализован број ноћења у осталим туристичким местима и осталим местима (руралним подручјима)	Учешће оствареног броја ноћења руралног туризма у укупном броју ноћења у свим видовима туризма у Републици Србији (%)
2005	6.499.352	1.411.305	21,71 %
2006	6.592.622	1.354.027	20,54 %
2007	7.328.692	1.528.389	20,85 %
2008	7.334.106	1.636.509	22,31 %
2009	6.776.763	1.453.792	21,45 %
2010	6.413.515	1.437.714	22,42 %
2011	6.644.738	1.383.947	20,83 %
2012	6.484.702	1.382.222	21,32 %
2013	6.567.460	1.356.633	20,66 %
2014	6.086.275	1.218.552	20,02 %
УКУПНО:	60.641.950	12.944.538	21,34 %

Извор: Гашић, М. Перић, Г. Ивановић, В. (2016): Развијеност руралног туризма у Републици Србији, БизИнфо, стр. 78

На основу података из табеле 16 може се закључити да је просечан проценат регистрованих ноћења у руралном туризму износио 21,34 % у периоду од 2005. до 2014. године. У 2014. години тај проценат је најмањи јер је и број ноћења на нивоу земље био за 7,3 % мањи у односу на 2013. годину.

2.2. Утицај туризма на развој руралних подручја у Републици Србији

Туризам игра значајну улогу у развоју привреде и друштва у свету. Последњих деценија, због промена које су се десиле на страни туристичке тражње, туризму се поклања све већа пажња као једном од фактора привредног и друштвеног развоја руралних подручја. Притом, на рурални туризам се гледа као на економски и друштвени фактор развоја, који може помоћи у превазилажњу проблема са којима се рурална подручја суочавају.

2.2.1. Економски допринос руралног туризма привредном развоју Србије

Очекивања да рурални туризам допринесе бржем развоју и ревитализацији руралних подручја Републике Србије темеље се на могућим економским ефектима од његовог развоја (Бошковић 2012, стр. 32).

Када је рурални туризам у питању важи правило да развој треба почињати што је могуће скромније, како би се избегле лоше и непотребне инвестиције (Селаковић 2014, стр. 52). Наиме, развој руралног туризма пружа могућност становницима руралних подручја, да уз минималне инвестиције *запосле* чланове свог домаћинства и тиме обезбеде *додатни извор прихода*, тј. да са релативно мањим улагањима капитала и знања обезбеде секундарни доходак. Према резултатима анкете које је 2009. године спровело Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије рурални туризам у просеку запошљава два члана домаћинства док је просечан месечни нето приход од бављења овом делатношћу око 200 евра.

Квантификација укупног непосредног економског доприноса руралног туризма привредном развоју је ограничена па је зато могуће извршити само процену. Статистика која недостаје у другим секторима активности, изузев смештаја, представља главни ограничавајући фактор. Укупни приходи од руралног туризма за 2010. годину су износили 10,4 милијарде динара или 16 % непосредног БДП-а од путовања и туризма, израчунато од стране Светског савета за путовања и туризам, у износу од 62,4 милијарде динара (Мастер план одрживог развоја руралног туризма у Србији 2011, стр. 50). Такође, према предвиђањима Мастер плана, укупан директни економски допринос руралног туризма привредном развоју Републике Србије ће достићи 45.000.000.000 динара до 2020. године. Наравно, претпоставке за остварење ових процена су повећање броја туриста и ноћења у руралним подручјима као и

тражње за руралним смештајним капацитетима у наредном периоду. Исто тако, са бољом искоришћеношћу природних и антропогених туристичких потенцијала, учешће би могло бити и знатно веће.

На тај начин, рурални туризам би заузео бољу и значајнију позицију. Тако би се, кроз извоз роба и услуга на основу руралног туризма, реализовали финални производи и услуге бројних делатности и остварио позитиван утицај на *платни биланс државе*. Продаја робе и услуга домаћим и страним посетиоцима значајна је прилика да се у њу укључе све привредне и непривредне делатности које обезбеђују асортиман руралне туристичке понуде у одређеном руралном подручју (Штетић, Цвијановић, Шимичевић 2014, стр. 195). Дакле, рурални туризам позитивно утиче на све привредне и непривредне делатности (које нису део туристичке индустрије, али су повезане-индустрија, грађевинарство, пољопривреда).

Треба нагласити да кроз подстицање развоја основних делатности туристичке привреде, рурални туризам доприноси повећању *обима запослености*. У свету, сваки 10. радник запослен је у туризму. То говори да је туризам један од водећих генератора нових радних места, што је од посебног значаја за рурални туризам јер се лако запошљавају структуре које се иначе тешко запошљавају и то: нискообразовани профили, жене, млади и стари. На бази спроведених истраживања у нашој земљи и региону, претпоставља се да се “на сваких осам нових туриста у рурална подручја остварује једно ново директно запослење, а двадесет пет дневних посетилаца представља прилику за ново директно запослење” (Премовић 2015, стр. 82).

Развој руралног туризма, осим поменутих економских ефеката доприноси јачању локалних и регионалних економија, а самим тим и целокупне националне економије.

2.2.2. Утицај руралног туризма на друштвени развој Србије

Посматрано са друштвеног аспекта, утицај руралног туризма је вишеструк, с обзиром да утиче на културу, образовање, здравље људи и др. Притом, тај утицај може бити позитиван и негативан.

Када је у питању утицај руралног туризма на *културу*, треба нагласити да се велики број туриста укључује у туристичка путовања ка руралним подручјима, са жељом да се упозна са културно-историјским наслеђем неке земље и историјом тог

народа. Из тих разлога, туристи посећују музеје, културно-историјске споменике, амбијенталне туристичке вредности, руралне амбијенталне вредности, приредбе (манифестације) и др.

Исто тако, рурални туризам утиче на *образовање* јер омогућава упознавање различитих култура, обичаја, гастрономија, начина живота, доприносећи бољем разумевању различитих народа, чиме се повећава општи *културни ниво туриста*. У непосредној интеракцији између руралног становништва и туриста долази и до преношења позитивних навика и обичаја. Кроз друштвену улогу развоја руралног туризма враћа се осећај поноса и самосвести руралном становништву, које се често осећа маргинализовано. То се посебно односи на жене које су “развојем руралног туризма значајно поправиле своју позицију у структури руралне радне снаге” (Dragulanescu, Drutu 2012, стр. 201).

Рурални туризам, у основи омогућује и рекреацију туриста у физичком и психичком смислу, вршећи на тај начин утицај на побољшање здравствене и радне способности (Стефановић, Глигоријевић 2010, стр. 108). Тиме се у значајној мери утиче на побољшање *здравља* туриста.

Са друге стране, поред позитивних ефеката, туризам у руралним заједницама може проузроковати и негативне ефекте (предрасуде према посетиоцима, према променама и развоју уопште, преношење негативних навика и обичаја, прихватање негативних навика и обичаја и др). Наиме, туризам доводи до трансформације дотадашње урођене културе руралног становништва и промене традиционалног начина живота, па се у одређеним ситуацијама може јавити антагонизам између локалног становништва и туриста. Ипак, треба имати на уму да би многе културе и рурална подручја одавно нестала да није било туризма.

У складу са тим, један од основних предуслова за успешно планирање и управљање одрживим развојем руралног туризма јесте активно укључивање руралне заједнице, односно локалног становништва у тај процес. Ово укључивање је потребно јер рурално окружење представља битан фактор укупног квалитета живота становника руралних подручја. Свако коришћење туристичких ресурса у сврху развоја туризма, без сагласности локалне заједнице, може бити оцењено од стране локалног становништва злоупотребом и представљати дестимулишући чинилац развоја руралног туризма (Гашић, Мацгаль, Ивановић, Перић 2015, стр. 35).

Осим тога, у циљу доприноса туризма друштвеном развоју, потребно је испоштовати одређене културне принципе. То су: развој туризма који штити културну разноликост и локалну заједницу, активно обесхрабривање облика туризма који узрокују и доприносе друштвеним проблемима, развијање туризма који је карактеристичан за подручје, промовисање јединствене културе и наслеђа руралног подручја, очување обичаја и повратак старих заборављених заната.

2.2.3. Еколошки утицај туризма на развој руралних подручја Србије

Рурални туризам и животна средина представљају две међусобно повезане целине. Само чиста и незагађена животна средина може бити основа успешног бављења руралним туризмом. Истовремено, туризам је главни корисник животне средине јер се скоро све активности туриста заснивају на њеном коришћењу и у великој мери значајно утичу на њен квалитет.

Под утицајем туризма долази до трансформације руралних подручја а резултати могу бити позитивни и негативни. Позитивни ефекти трансформације, који се најчешће помињу у литератури су (Гашић, Мацгаљ, Ивановић, Перић 2015, стр. 35): обнављање и рестаурација постојећих историјских места, зграда и споменика; трансформација постојећих старих зграда и места у туристичке објекте; заштита природних ресурса; доношење разних административних и планских мера за заштиту појединих простора; унапређење доступности простора као и стварање нових; изграђивање свести о животној средини и др.

Са друге стране, садашњи негативни утицаји туристичких активности на квалитет животне средине узроковани су slabим спровођењем прописа о планирању и изградњи, недостатком инфраструктуре за третман отпадних вода, неконтролисаним одлагањем отпада, као и неефикасним управљањем у заштићеним природним добрима. Што се тиче утицаја туризма на биљни свет, он може бити негативан, уколико потрага за биљним светом доведе до поремећаја еколошке равнотеже (одстрањивање биљака из екосистема). Поред физичке, то може имати и естетску димензију јер је велики број биљних и природних станишта у Републици Србији уништено због развоја руралног туризма.

Сличан проблем је и са животињским светом, уколико се он угрози и дође до промена њиховог понашања услед дугорочног излагања туристима. Такође, проблеми

настају због лошег третмана животиња од стране одређених туриста. То се посебно односи на заштићене животињске врсте.

Према Циолаку и сарадницима (Ciolas et al., 2011) остали позитивни ефекти подразумевају уважавање значаја руралних подручја а негативни постепено урбанизацију руралних подручја и могућност губитка контроле над феноменом руралног туризма.

Остварени резултати као и пројектовани туристички раст, указују на неопходност стратешког управљања, пре свега у правцу контроле даљег туристичког раста и спровођења мера за контролу носећег капацитета туристичке дестинације. Према Славковић (Славковић, 2015) потребно је више урадити на систему заштите и очувању животне средине, као и на спровођењу регулативе. Свест о проблемима које рурални туризам ствара треба да буде на високом нивоу, због негативних ефеката туризма на животну средину. У том контексту, јавила се идеја о одрживом развоју, са циљем спречавања непоправљивих и енормних штета које настају у руралним подручјима.

Почетком XXI века концепт одрживог развоја, а у оквиру њега и одрживог туризма, доживели су пуну афирмацију. Важан предуслов за даљи развој туризма је управо очувана и здрава животна средина. Због тога су руралне средине основни потенцијали за одрживи туристички развој. Захваљујући природним и антропогеним туристичким вредностима, као и еколошким и амбијенталним карактеристикама територије Републике Србије, различита рурална подручја широм земље представљају значајне ресурсне потенцијале за одрживи туристички развој.

Генерално, рурални туризам као селективни облик туризма, још увек није попримио размере масовног туризма нигде у свету, па се о последицама активности туризма у руралним подручјима не може говорити опширније. Чињеница је да су посетиоци, који учествују у овој активности, у великој мери заљубљеници у рурална подручја, што наводи на закључак да им је свест о заштити природних и антропогених ресурса најчешће врло висока. Све ово говори у прилог чињеници да рурални туризам у већини земаља представља супротност масовном туризму, односно његовим најзначајнијим облицима.

III ПОТЕНЦИЈАЛИ РЕГИОНА ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ЗА РАЗВОЈ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

1. Природни потенцијали Јужне и Источне Србије за развој руралног туризма

Природни потенцијали региона представљају један од најбитнијих мотива путовања и кретања туриста. Расположивост природних туристичких вредности може се сагледати преко туристичко-географског положаја и природно-географских карактеристика.

1.1. Туристичко-географски положај региона Јужне и Источне Србије

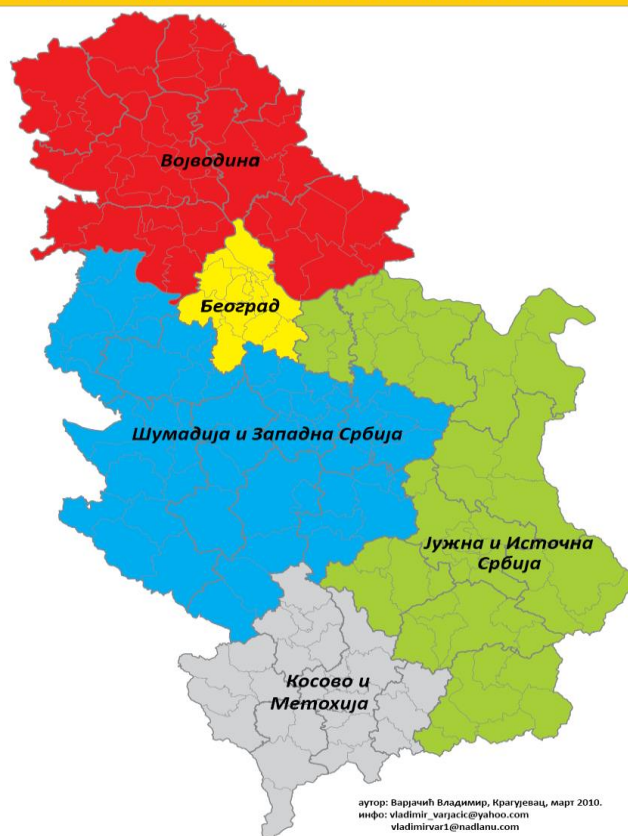
Туристичко-географски положај представља битну компоненту туристичке валоризације и истовремено представља сложену категорију која обухвата географски положај, површину и границе, саобраћајни положај и туристички положај.

1.1.1. Географски положај

Географски положај региона Јужне и Источне Србије одређен је координатама 44° 25' 13" - 44° 45' 05" северне географске ширине и 22° 10' 41" - 22° 46' 46" источне географске дужине. У оквиру региона, налази се неколико просторно-географских целина, од којих су значајније: Подунавље, Браничево, Поморавље, Тимочка Крајина, Понишавље, Јабланица, Топлица и Шоплук.

За регион можемо рећи да се налази у југоисточној Европи, на централном делу Балканског полуострва. Истовремено, он је на "раскрници путева Источне и Западне Европе, који воде на обале Егејског мора и на Блиски исток" (Мојић 2012, стр. 141).

Структурално посматрано, према статистичкој подели из 2010. године регион Јужне и Источне Србије обухвата девет управних округа, и то: Браничевски, Подунавски, Борски, Зајечарски, Нишавски, Јабланички, Пиротски, Топлички и Пчињски округ. Сваки од управних округа се међусобно разликује по основним географским и саобраћајним карактеристикама, пејзажу, степену урбаног и привредног развоја, густини насељености и условима за развој туризма и осталих привредних делатности.

Слика 9. Положај региона Јужне и Источне Србије

Извор: В. Варјачић

1.1.2. Површина и границе

Према попису Републичког Завода за Статистику из 2011. године у Региону Јужне и Источне Србије живи 1.563.916 становника. Подручје региона се простира на 26.253 км², што чини око 30 % укупне територије Републике Србије. Просечна густина насељености је 62,5 становника по км², што је знатно мање у односу на републички просек од 92 становника/км².

Подунавски округ се налази у средишњем (централном) делу Републике Србије. Простире се на површини од 1.250 км² и броји укупно 199.395 становника, настањених у 59 насељених места. Просечна густина насељености је 159,77 становника/км², а обухвата општине Смедерево, Смедеревску Паланку и Велику Плану. На северу се граничи са Јужнобанатским округом, на западу са Шумадијским округом и градом Београдом, на југозападу са Браничевским и на југоистоку са Поморавским округом.

Табела 17. Подунавски округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Подунавски	1.250	199.395	159,77	3	56
<i>Смедерево</i>	484	108.209	223,57	1	27
<i>С. Паланка</i>	421	50.284	119,16	1	17
<i>Велика Плана</i>	345	40.902	118,56	1	12

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Браничевски округ се налази у североисточном делу Србије. Седиште округа је Град Пожаревац, позната раскрсница путева, кроз који и данас воде бројне саобраћајнице. Осим Пожареваца, Округ обухвата и општине Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће и Петровац на Млави. Називају га и “кључном геостратешком тачком југоисточне Европе” (<http://www.srebrno-jezero.com/branicevski-okrug/>). Браничевски округ се на западу граничи са Подунавским округом и Великом Моравом, на истоку са Борским округом, северу Јужнобанатским округом и југу Поморавским, односно ланцем планина који чине Бељаница, Хомољске планине и Северни Кучај.

Табела 18. Браничевски округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Браничевски	3.857	183.625	47,51	5	184
<i>Пожаревац</i>	477	75.334	156,29	2	25
<i>В. Градиште</i>	344	17.610	51,19	1	25
<i>Голубац</i>	367	8.331	22,64	0	24
<i>Жабари</i>	264	11.380	43,11	0	15
<i>Жагубица</i>	760	12.737	16,76	0	18
<i>Кучево</i>	721	15.516	21,52	1	25
<i>Мало Црниће</i>	269	1.1458	42,28	0	19
<i>Петр. на Млави</i>	655	31.259	47,72	1	33

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Борски округ се налази у источној Србији. Седиште Округа је град Бор, познат по свом културном и историјском наслеђу а обухвата и општине Мајданпек, Неготин и Кладово (<http://www.381info.com/borski-okrug>). Кључно место у Округу заузима град Бор, познат по највећем руднику бакра у Европи. Истовремено, Бор је привредни, културни, образовни и здравствени центар источне Србије. Према последњем попису има 124.992 становника у 90 насеља. На западу се граничи са Браничевским округом, на југу са Зајечарским округом док север представља граница са Румунијом а исток граница са Румунијом и Бугарском.

Табела 19. Борски округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Борски	3.507	124.992	35,64	6	84
<i>Бор</i>	856	48.615	56,79	1	13
<i>Мајданпек</i>	932	18.686	20,05	2	12
<i>Неготин</i>	1090	37.056	34,03	1	38
<i>Кладово</i>	629	20.635	32,75	2	21

Извор: Републички завод за статистику Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Зајечарски округ се налази у источној Србији. Простире се на површини од 3.624 км² и обухвата 119.967 становника, према попису из 2011. године, настањених у 173 насеља. Седиште округа је град Зајечар а целину чине и општине Бољевац, Сокобања и Књажевац. Зајечар је административни центар Тимочке Крајине и истовремено, највећи град источне Србије. На северу се Зајечарски округ граничи са Борским округом, на западу са Поморавским и Нишавским округом, југу Пиротским округом док источну границу представља граница са Бугарском.

Табела 20. Зајечарски округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Зајечарски	3.624	119.967	33,11	5	168
<i>Зајечар</i>	1.069	59.461	55,62	1	41
<i>Бољевац</i>	828	12.994	15,69	2	18
<i>Сокобања</i>	525	16.021	30,52	1	24
<i>Књажевац</i>	1202	31.491	26,19	1	85

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Нишавски округ се налази у југоисточном делу Србије. Простире се на површини од 2.729 км² и броји укупно 376.319 становника, распоређених у 282 насеља. Округ чине град Ниш и општине Алексинац, Гацин Хан, Дољевац, Меровина, Ражањ и Сврљић. Град Ниш обухвата градске општине: Медијана, Пантелеј, Црвени крст, Палилула и Нишка бања. По броју становника, Ниш је трећи град у Републици Србији. Због свог положаја, Ниш представља раскрсницу копненог и ваздушног саобраћаја у овом делу Европе. Такође, важан је универзитетски, културни, привредни и верски центар Републике Србије. Нишавски округ се граничи са седам управних округа и то: Расинским, Топличким, Поморавским, Борским, Зајечарским, Пиротским и Јабланичким округом.

Табела 21. Нишавски округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Нишавски	2729	376319	137,89	5	277
<i>Град Ниш</i>	597	260237	435,91	2	69
<i>Алексинац</i>	707	51863	73,36	2	70
<i>Гаџин Хан</i>	325	8389	25,81	0	34
<i>Дољевац</i>	121	18463	152,58	0	16
<i>Мерошина</i>	193	13968	72,37	0	27
<i>Ражањ</i>	289	9150	31,66	0	23
<i>Сврљиг</i>	497	14249	28,67	1	38

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Јабланички округ се налази у југоисточном делу Србије. Обухвата град Лесковац као седиште и општине Бојник, Власотинце, Лебане, Медвеђу и Црну Траву. Простире се на површини од 2.770 км² са просечном густином од 78,12 становника/км². Укупан број насеља је 336, од чега је 7 градских и 329 руралних. Познат је по бројним културно-историјским споменицима. Јабланички округ се граничи са четири управних округа Републике Србије, а то су: Нишавски на северу, Топлички на западу, Пчињски на југу и Пиротски на истоку. Једним делом, Јабланички округ се граничи са Косовом.

Табела 22. Јабланички округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Јабланички	2.770	216.304	78,12	7	329
<i>Лесковац</i>	1.025	144.206	140,69	3	141
<i>Бојник</i>	264	11.104	42,06	0	36
<i>Власотинце</i>	308	29.893	97,06	1	47
<i>Лебане</i>	337	22.000	65,28	1	38
<i>Медвеђа</i>	524	7.438	14,19	2	42
<i>Црна Трава</i>	312	1.663	5,33	0	25

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Пиротски округ се налази у југоисточном делу Србије. Обухвата површину од 2.761 км² и има 92.479 становника, распоређених у општинама: Пирот, Бабушница, Бела Паланка и Димитровград. Седиште Округа је град Пирот, познат у свету по ћилимарству, некада најважнијој занатско индустријској грани. То је оригинална ткачка делатност поникла у овом граду (<http://topirot.com/>). Просечна густина насељености је 33,49 становника/км². Пиротски округ се граничи са три управна округа Републике Србије и то: Зајечарским, Нишавским и Јабланичким. Источну страну округа уоквирује граница са Бугарском.

Табела 23. Пиротски округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Пиротски	2.761	92.479	33,49	4	210
<i>Пирот</i>	1.232	57.928	47,02	1	71
<i>Бабушница</i>	529	12.307	23,26	1	52
<i>Бела Паланка</i>	517	12.126	23,45	1	45
<i>Димитровград</i>	483	10.118	20,95	1	42

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Топлички округ се налази у јужном делу Републике Србије. Обухвата површину од 2.231 км² са просечном густином насељености од 41,13 становника/км². Поред Прокупља, Округу припадају општине Куршумлија, Блаце и Житорађа. Топлички округ се граничи са пет управних округа Републике Србије, а то су: Расински, Нишавски, Јабланички, Косовски и Косовско-Митровачки.

Табела 24. Топлички округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Топлички	2.231	91.754	41,13	4	263
<i>Прокупље</i>	759	44.419	58,52	1	106
<i>Куршумлија</i>	952	19.213	20,18	2	88
<i>Блаце</i>	306	11.754	38,41	1	39
<i>Житорађа</i>	214	16.368	76,48	0	30

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Пчињски округ се налази на крајњем југу Србије. Простире се на површини од 3.520 км² са укупном популацијом од 159.081 становника распоређених у 363 насеља. Просечна густина насељености је 45,19 становника/км² а седиште округа је град Врање. На истоку се граничи са Бугарском, на југу са Македонијом, на западу са Косовом а на северу са Јабланичким управним округом.

Табела 25. Пчињски округ: основне информације

	Површина у км ²	Број становника	Густина насељености	Број насеља	
				Градска	Остала
Пчињски	3520	159081	45,19	7	356
<i>Град Врање</i>	860	83524	97,12	2	103
<i>Босилеград</i>	571	8129	14,24	1	36
<i>Бујановац</i>	461	18067	39,19	1	58
<i>Владичин Хан</i>	366	20871	57,02	1	50
<i>Прешево</i>	264	3080	11,67	0	35
<i>Сурдулица</i>	628	20319	32,36	2	39
<i>Трговиште</i>	370	5091	13,76	0	35

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

1.1.3. Саобраћајни положај

Туризам и саобраћај су делатности јасно упућене на међусобну сарадњу и представљају недељиву целину. Саобраћајни положај се намеће као “основа развоја туристичке привреде” (Станковић 2008, стр. 308).

Подручје региона Јужне и Источне Србије испреплетано је густом мрежом међународних, регионалних и локалних путева (<http://rra-jug.rs/saobrasajna-infrastruktura/>). Најзначајнија путна саобраћајница је *коридор X* који се у Нишавском округу рачва на међународни пут Е-75 који води ка Скопљу, Солуну и Атини и међународни пут Е - 80 који се југозападно пружа кроз Топлички округ ка Приштини и источно кроз Пиротски округ ка Софији. Коридор X представља један од најзначајнијих европских саобраћајних праваца и то од “времена римске империје, па све до данас” (Аранђеловић, Глигоријевић 2010, стр. 72). Овај прометни правац је најкраћа копнена веза између западне и средње Европе и подручја предње Азије (као и делова средње Африке) тако да је, у ствари, једна од најважнијих међуконтиненталних копнених комуникација највећег дела Југоисточне Европе. Завршетак изградње Коридора X кроз регион Јужне и Источне Србије имаће позитиван утицај на комерцијалне и трговинске активности и допринеће регионалном развоју и кохезији ширег подручја Балкана (<http://www.koridor10.rs/koridor-10>). Осим тога, пружиће се могућност несметаног и бржег приступа туриста (пре свега страних) туристичким вредностима сконцентрисаним у региону Јужне и Источне Србије (Бјељац, Поповић 2004, стр. 4).

Осим Коридора X, од посебног значаја за регион су међународни пут Е - 771 (Ниш - Зајечар - Бугарска), регионални пут М - 25 (Ниш - Прокупље - Куршумлија - Приштина), као и регионални пут М - 9 (Пирот - Бабушница - Власотинце - Лесковац - Лебане - Приштина).

Друмску инфраструктуру Коридора X целом дужином прати *железничка инфраструктура*. На територији региона се налазе две битне раскрснице: једну представља град Ниш, где се пруга Београд - Ниш раздваја на пружне правце Ниш - Сврљиг - Зајечар - Прахово, Ниш - Пирот - Димитровград и Ниш - Дољевац - Лесковац - Прешево. Друга раскрсница се везује за град Дољевац у коме се из магистралног пружног правца издваја пружни правац Дољевац - Кастрат - Косово Поље (Профил региона за територију Нишавског, Пиротског и Топличког округа 2011, стр. 42). Кроз

фазу модернизације (услед дотрајале електротехничке опреме), увођењем већег комфора и брзине, као и повезивањем са друмским и ваздушним саобраћајем, улога овог типа саобраћаја била би знатно већа (Бојовић, 2012).

Дунав, као Паневропски коридор VII, велики је туристички потенцијал региона за развој саобраћаја, трговине, туризма и пратећих делатности. Међутим, *водени саобраћај* је, како у Србији, тако и у региону тренутно најнеискоришћенији потенцијал којим Србија располаже. Разлози су вишеструки: занемаривање овог вида саобраћаја у прошлости, недостатак развијеног система управљања, неадекватна интеграција са другим видовима саобраћаја и неуспела приватизација лука. У оквиру региона, веза воденог и других видова саобраћаја се остварује преко луке у Прахову (Студија пословног потенцијала прекограничне регије Јужне и Источне Србије 2013, стр. 32).

Посебан значај за регион представља *међународни аеродром Константин Велики* у Нишу, у зони са веома повољним временским приликама током целе године (мали број магловитих и снежних дана), те се може користити за редовне, чартер летове, као и за алтернативна слетања. У будућности, треба тежити приснијем повезивању ваздушног са осталим гранама саобраћаја које пружају услуге туристичкој делатности, што представља нову могућност пораста туристичког промета.

1.1.4. Туристички положај

Када се говори о туристичком положају мисли се на однос туристичког локалитета, регије или региона према главним туристичким правцима, туристичким дисперзивима и конкурентским туристичким правцима.

Савремена туристичка кретања у Европи условила су “појаву великог броја смерова и праваца услед изразите разноврсности и бројности туристичких вредности” (Ромелић 2008, стр. 17). За развој туризма у региону Јужне и Источне Србије посебан значај има *источни медитерански правац* (један од три кључна туристичка тока у Европи). Источни медитерански правац повезује Западну и Средњу Европу са Блиским Истоком и Источним Медитераном, тј. има функцију повезивања европског и азијског континента због чега се региону пружају изванредне могућности за развој туризма. Међутим, лошији квалитет и мања густина саобраћајница представљају најзначајнију препреку на том путу.

Положај региона Јужне и Источне Србије према *главним туристичким дисперзивима* је повољан. За оцену друге компоненте туристичког положаја битни су домаћи и међународни емитивни простор. Као главни емитивни простори туристичке тражње у региону јављају се велики градски центри. Пре свега, то су Београд, Панчево, Краљево, Крагујевац, Нови Сад и Зрењанин. Међу њима се посебно истиче Београд као највећи туристички дисперзив у земљи. С обзиром на висок степен загађења, велику концентрацију становника у урбаним подручјима, а самим тим и стресни начин живота, може се очекивати да ће све већи број људи кренути у оближња села, у потрази за одмором и обнављањем психо-физичких способности.

Иако регион Јужне и Источне Србије карактерише знатно већи број домаћих у односу на стране туристе, ни број страних туриста није занемарљив. Конкретно, у 2014. години број страних је премашио број домаћих туриста у Нишавском округу. Досадашњи развој туризма је показао да су главна међународна емитивна тржишта земље средње, западне и источне Европе. Такође, треба нагласити да су региону наклоњена и тржишта некадашњих југословенских република, нарочито Македоније, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Хрватске. Будући да читав регион има могућности за привлачење већег броја страних туриста, акценат треба ставити на садржајнију руралну туристичку понуду како би се обезбедило што дуже задржавање туриста и повећао број ноћења. Привлачење иностраних туриста требало би да се заснива на прилагођавању туристичке понуде руралних подручја њиховим индивидуалним потребама. Осим тога, посебан сегмент су путници у транзиту, због положаја региона.

Табела 26. Удаљеност Ниша од важнијих извора туристичке тражње

Град	Друмска удаљеност (км)
Краљево	152
Крагујевац	153
Београд	238
Нови Сад	328
Скопље	214
Софија	158
Солун	423
Сарајево	446
Подгорица	420
Загреб	627
Беч	848
Берлин	1480
Москва	2427

Извор: Ауто карте Србије (<http://directions.somemaps.com/rs/>)

Туристички положај подразумева још једно важно питање, а тиче се положаја региона у односу на *конкурентске туристичке правце*. Овде се, такође расправа може водити у два смера. Прво се, као важно питање намеће “проблем конкуренције на домаћем туристичком тржишту, а као логичан след ствари и нимало наивно питање иностране конкуренције” (Мојић 2012, стр. 150). У односу на бивше југословенске републике, Хрватску и Словенију, регион има неповољнији туристички положај, док у поређењу са Бугарском, Румунијом и Грчком заузима повољнији положај, што је важна чињеница за планирање будућег развоја туризма. Компаративни недостаци региона Јужне и Источне Србије у односу на посматране конкурентске просторе огледају се у слабијој опремљености туристичке инфраструктуре и већој просторној удаљености од главних туристичких дисперзива. Са друге стране, куриозитетне природне вредности, велики број културно-историјских споменика, богатство биљног и животињског света могу представљати комплементарну, конкурентску туристичку предност у односу на друге туристичке регије.

Положај руралних подручја региона Јужне и Источне Србије према главним саобраћајницама и према важнијим туристичким центрима је значајан не само из саобраћајних разлога, већ и због лакшег организовања руралне понуде и туристичке пропаганде.

1.2. Природно-географске карактеристике региона Јужне и Источне Србије

У производне или примарне елементе туристичких дестинација, поред туристичко-географског положаја спадају и природне туристичке вредности. Природне туристичке вредности се јављају као комплексне, самосталне и комплементарне и основа су развоја различитих облика туризма. Очуваност природних ресурса главни је предуслов развоја, поготово у све више урбанизованом свету и окружењу. Ради лакшег проучавања, природне туристичке вредности региона Јужне и Источне Србије могу се поделити на: геоморфолошке, климатске, хидролошке и биогеографске туристичке вредности.

1.2.1. Геоморфолошке туристичке вредности

Геоморфолошке туристичке вредности својим обележјима и дејствима непосредно и посредно утичу на друге компоненте природне средине али и на активности човека. Пре свега, од њих зависи специфичност климе одређених простора,

хидрографски ресурси, биљни и животињски свет, правци кретања у простору као и начин коришћења тог простора.

По пространству, висини и пејзажној разноликости *планине* чине посебну туристичку вредност региона Јужне и Источне Србије. Својим карактеристикама могу задовољити излетничке, рекреативне, спортско-манифестационе и друге туристичке потребе. Погодне су за боравак у смислу одмора, опоравка и активне рекреације и самим тим, пружају услове за богат садржај туристичког боравка. У региону Јужне и Источне Србије доминирају ниске и средње веначне планине и заступљене су стене из свих геолошких раздобља. При томе, посебно се издвајају: Стара планина, Сува планина, Ртањ, Озрен, Радан планина, Хомољске планине, Бељаница, Црни Врх, Мироч, Тупижница и Бесна кобила.

Стара планина представља јужни огранак источних Карпата и део је пространог планинског венца који се назива Карпатско-балкански планински лук (Миџор- највиша тачка Србије). У питању је најдужи и најмоћнији високопланински венац Србије. Очувана природна средина, чист ваздух, разноврстан екосистем, богатство биљног и животињског света, врхови са преко 1.400 метара надморске висине и бројни куриозитети природе чине Стару планину незаменљивом за бројне облике туризма, пре свега на одрживој основи. Међу њима, посебно место заузимају: лов и риболов, сакупљање лековитог биља и воћа, активности у природи (пешачење, бициклизам, екстремни спортови – алпинизам, snowboard, планинарење, кајакарење, параглајдинг, змајарење) и други облици руралног туризма. Све ово говори у прилог чињеници да Стара планина туристима нуди разноврсне садржаје, како зими, тако и у току лета.

Слика 10. Стара планина

Извор: Аутор

Сува планина представља импозантан планински масив у региону. Припада југозападном делу Карпатско - балканског планинског система, а административно се простире на територији општина Нишка бања, Гаџин Хан, Бела Паланка, Бабушница и Власотинце. Својим врховима (Трем - 1.809 м, Соколов камен - 1.523 м) и горостасним странама доминира у рељефу југоисточне Србије. Врхови Суве планине, Црно бучје са стаништем белоглавог супа, недовољно истражене пећине, остаци римског пута *Via Militaris* и остале атракције пружају идеалне услове за боравак у очуваној природи кроз планинске шетње, вожњу ципова, параглајдинг и др. За све оне који су љубитељи планинског трчања, стаза “Соколов пут”, дужине 22 км једна је од најзанимљивијих у региону. Са друге стране, планински скијашки центар Стражевица омогућава летњи и зимски одмор са богатим туристичким садржајима.

Планина *Ртањ* спада у карпатско-балканске планине. Према истакнутом географу Јовану Цвијићу, то је једна од најлепших планина у Србији (<http://mojasrbija.rs/wp/rtanj-lepota-koja-inspirise/>). Позната је по бројним изворима, пећинама, јамама, лековитом биљу, ватреним лоптама (јединствен природни феномен) и другим куриозитетним појавама. Значајну туристичку атракцију представља јама Ледница, у којој се лед задржава током целе године, и Сеселачка пећина која је делимично опремљена за туристичке посете. Посебан изазов представља успон на врх Ртња (Шиљак-1565 м), одакле се пружа поглед на околину са интересантним остацима цркве Св. Ђорђа. Као планина са атрактивним потенцијалима, омогућава развој зимског и летњег спортско-рекреативног, излетничког, руралног и ловног туризма са могућношћу комплементарног повезивања са бањским туризмом.

Планина *Озрен* се налази у Југоисточној Србији, надамак Сокобање са највишим врхом од 1.178 метара (Лесковик). Позната је као климатско лечилиште, богато озоном, и представља једну од најшумовитијих планина у Србији. Уз то, планина пружа изванредне могућности за планинарење, тако да се сваке године одржавају планинарске акције, које привлаче велики број планинара из целе Србије. Туриста атракција планине је водопад Рипаљка.

Планина *Радан*, која се највећим делом налази на територији општине Бојник, припада групи Родопских планина (Ољача и др. 2011, стр. 168). Највиши врх је Шопот, висине 1.408 м. Оно што планину Радан издваја од других планина у региону јесу бројне туристичке атракције. Наиме, на њеним обронцима се налазе археолошки

локалитет Царичин Град, Ђавоља варош и град Ивана Косанчића, тј. Иванова кула, средњовековно утврђење. Занимљив природни феномен Радан планине је и камени зид дужине 100 м, висине 10 м, чија се старост процењује на око 65 милиона година. Планина је проходна за пешаке из свих праваца и погодна за планинарење, чиме се пружају могућности за излетнички и рекреативни туризам.

Хомољске планине припадају карпатско-балканској групи планина. Богат биљни и животињски свет, атрактивне пећине, златоносна река Пек, манастир Горњак, извор реке Млаве и остале туристичке атракције пружају бројне могућности за рекреацију и најразличитије спортове (<http://www.seloturizam.com/>). Такође, постоје бројни програми пешачења и планинарења дужине од 3 до 30 км (Вучковић 2006, стр. 9).

Бељаница је типична кречњачка планина Источне Србије, позната по високој концентрацији геоморфолошких (вртаче, јаме, увале и пећине) и хидролошких појава. Међу геоморфолошким појавама, најприсутније су увале, од којих се посебно истичу Бусовата и Речке. Бусовата је погодна за планински рекреативно - туристички боравак (како лети, тако и зими) и има идеалне терене за почетне и нордијске облике скијања и санкања. Са друге стране, Речке је локалитет погодан за разне облике рекреативног туризма, кампинг, као и тзв. катунски туризам.

Планина *Мироч* се налази у Источној Србији и позната је по великом броју понора (од којих неки спадају међу најдубље у Србији и Европи, попут Ракиног понора). Сама планина пружа изванредне могућности за бројне активности у природи, од којих се посебно истичу брање лековитог биља, с обзиром да је лековитост мирочких трава позната још из римског периода. Туристичку атрактивност планине употпуњују пећина Градашница (са највишим сводовима у Србији) и локалитет Кастел Герулатис.

Планина *Црни Врх* се налази у Источној Србији, на удаљености од око 30 км од Бора. Пријатна планинска клима, бујно зеленило, чист планински ваздух и снежни покривач који се задржава до маја месеца, чине ову планину привлачном током целе године (<http://www.opstinabor.rs/>).

Бесна кобила се налази у југоисточној Србији, на развођу слива Јужне Мораве и слива Струме. Осим потенцијалних скијашких терена и дуге сезоне под снегом (преко девет месеци годишње) планину карактерише и “клима која подсећа на климу у

познатом аустријском смучарском центру Кицбилу” (Стефановић, Ђекић, Шаћировић 2013, стр. 171). На 1.800 м надморске висине налази се “Небески пут”, јединствен у Европи, погодан за сафари бус, џипинг и планинарски бициклизам (<http://www.vranjska-banja.rs/turizam/>). Планински пашњаци, шуме, незагађено земљиште, вода и чист ваздух пружају феноменалне услове за бројне активности у природи.

Од осталих планина у региону, туристички неафирмисаних, треба истаћи следеће: планина Кукавица (лов, пешачење, планинарење), Стол (упоређују је са планином Рораима у Венецуели), Велики Крш, Малиник, Сврљишке планине, Тупижница и др. Посматрано у целини, рекреативна и атрактивна својства планинске геоморфолошке зоне због неразвијене саобраћајне инфраструктуре и угоститељства нису у довољној мери афирмисана.

Посебну врсту геоморфолошких туристичких вредности чине **клисуре и кањони**. Одликују се специфичном микроклимом и могу бити самосталне или комплементарне туристичке вредности. Већина ових геоморфолошких објеката се “валоризује заједно са посредним и непосредним окружењем” (Станковић 2008, стр. 147).

Берданска клисура је најдужа и најрепрезентативнија европска клисура, којом је Дунав пресекао планински лук Карпата на дужини од око 100 км. Састоји се од Горње (Голубачка клисура и клисура Госпођин вир) и Доње клисуре (Велики и Мали Казан, Сипска клисура). Дубока је око 500 м и представља изузетну природну вредност. Због пространства и дубине, специфичних климатских обележја, реликтних и ендемичних биљних врста, разноврсне флоре и фауне изузетно је атрактивна за туристичке посете. Бројни видиковци, природни пејзажи и разноврсно културно-историјско наслеђе употпуњују богату туристичку понуду клисуре.

Сићевачка клисура представља долинско сужење реке Нишаве, дужине 17 км, са великим падовима, честим променама правца речног тока и слаповима. Због својих природних вредности, проглашена је Парком природе 2000. године. Живописна околина Сићевачке клисуре омогућава занимљиве шетње, планинарење, рафтинг, риболов као и посету културно историјским споменицима (више од 30 остатака црква и манастира).

Поред Сићевачке, у Нишавском округу се издаваја и *Јелашичка клисура*. Иако по величини мала, дужине 2 км, због изузетних природних лепота проглашена је специјалним резерватом природе. Камене креације природе-доломитски стубови, зупци, чулавци и прозорци, интересантан биљни свет и остаци римских утврђења чине је специфичном и веома интересантном за туристе.

Мање позната, али свакако туристички интересантна је *Сврљишка клисура*. Она представља посебну атракцију у прилично великој дужини, од села Нишевца до Ргошта. Читавом дужином је прате Сврљишки Тимок и железничка пруга усечена у камену, са преко 30 мостова и тунела стварајући атрактиван приказ за посетиоце. Од осталих, мање познатих клисура треба поменути Грделичку клисуру, клисуру Ждрело (“књажевачки метеори”) и Горњачку клисуру.

Кањон Лазареве реке код Злота у Тимочној крајини, један је од мањих у Србији, али ипак представља најтипичнији и најспектакуларнији пример ових геоморфолошких појава у региону (најдужи и најдубљи кањон). Дугачак је 6 км, вертикалних страна и дубине око 500 метара. У кањону се налази већи број јаких извора, кратких токова и врела, као и комплекс пећина – Злотске пећине.

Истовремено, кањон је станиште бројних биљних и животињских врста, од којих су многе ендемичне и реликте. Због изузетне концентрације морфолошких, спелеолошких, хидролошких и биогеографских туристичких вредности, проглашен је за споменик природе. На овом малом простору, налазе се још три подједнако интересантна кањона, само нешто мањих димензија: кањон Демижлока, кањон Микуљске реке и кањон реке Веј.

Кањон реке Јерме је по мишљењу бројних истраживача један од најлепших и најживописнијих у Србији. Туристичкој атрактивности кањона доприносе бројни културно-историјски споменици (Погановски манастир, Манастир Свете Богородице у Сукову, Манастир Св. Ђорђе) и неистражене пећине. Сама река, која је специфична и окружење пружају могућности за бројне активности у природи. На једном месту, могу се видети најужи кањонски усек у Европи, кречњачке фигуре и интересантне пећине. Лепоту кањона употпуњује Специјални резерват природе Венерина падина, познат по једином станишту биљне врсте Венерина влас у Србији.

Слика 11. Кањон реке Јерме

Извор: Аутор

Кањон реке Вучјанке сматра се јединственим чудом природе у Србији. У дужини од 2 км, пун је вирова, водопада и слапова. Посебно су интересантни тзв. Ђокини вирови, природни базени са кристално чистом водом погодни за летње активности. Осим поменутих хидролошких атракција, у кањону се налази хидроцентрала, друга по старости на Балкану, остаци Скобаљић града и камена црква посвећена Св. Јовану Крститељу.

Слика 12. Кањон реке Вучјанке

Извор: Аутор

Од осталих кањона у региону, туристички су интересантни: кањон Темштице, кањон Владикине Плоче (на реци Височици) и кањон Росомаче. Старопланинска села која се налазе у близини поменутих кањона привлаче све већи број туриста због атрактивног стила градње кућа (камене куће).

Слика 13. Старопланинска архитектура

Извор: Аутор

Природни камени мостови су геоморфолошки феномени у красу Источне Србије. Представљају заостале делове кречњачких маса, мањих или већих дебљина, који надсвођују речне долине у виду правих природних мостова. У региону се ови камени мостови називају *прераст* или *небеске капије*. Нигде на свету, на тако малом простору, није сконцентрисано више оваквих, иначе изузетно ретких, крашких облика. Сличних природних творевина нема много у свету. Могу се видети још у Француској, Колораду и Словенији. У региону су најпознатије Вратњанске прерести и Ваља прераст.

Вратњанске прерести (Мала, Велика и Сува прераст) се издвајају по својој лепоти и необичности. Називају их чудом природе, а с обзиром да их на реци има чак три, јединствене су у Европи. Лепоту Вратњанских капија употпуњују средњовековни Манастир Вратна, село Вратна, бројне пећине, реке и околна шума формирајући једну од најзанимљивијих туристичких дестинација Неготинске крајине.

Ваља прераст је под заштитом државе, као споменик природе од изузетног значаја. Импозантан распон каменог моста износи 150 м, а ширина његовог отвора при дну у висини речног корита је 9,7 м. Заједно са истоименом реком, чине атрактиван и веома значајан туристички амбијентални простор (<http://www.toom.rs/>).

Туристичка валоризација осталих прераста у региону (прераст на реци Замни, Сеселачка прераст на Осаничкој реци и прераст Самар) није адекватна. Проблем су неразвијена инфраструктура (лоши приступни путеви) и недовољна промоција.

Посебан сегмент туристичке понуде региона чине *пећине*. Богатство пећинског накита и интересантне природне појаве чине их занимљивим геоморфолошким објектима за посету туриста. За сада су недовољно искоришћен туристички потенцијал, упркос највећој концентрацији у земљи. Од пећина уређених за туристичке посете треба поменути Рајкову пећину, Церемошњу, Равништарку, комплекс Злотских пећина и Боговинску пећину.

По својим спелеолошким карактеристикама и морфогенетској еволуцији, једна од најинтересантнијих пећина у региону је свакако *Рајкова пећина*. Налази се на 2,5 км од Мајданпека и носи епитет најдуже пећине у Србији (2.304 м истражених канала). За туристичке посете је отворена од 1975. године. Посетиоци могу уживати у богатом пећинском накиту различитих облика, од снежно белог кристалног калцита, најквалитетнијег у Србији. У оквиру пројекта “Чудесна природа – изградња капацитета у туризму” 2014. године су изведени радови на уређењу Рајкове пећине чиме је остварена кружна веза кроз пећину и обезбеђен прилаз највећим туристичким вредностима. Туристички обилазак траје 90 минута и отворен је за посетиоце током читаве године (<http://www.toom.rs/>).

Пећина *Церемошња* се налази на обронцима Хомољских планина, у атару истоименог села. За туристичке посете је уређена од 1980. године у дужини од 431 м. По богатству пећинског накита се убраја у ред најлепших пећина Србије. Позната је по великим дворанама које краси разноврстан пећински накит (сталактити, сталагмити, окамењени водопади, галерије). Као најатрактивнија и највећа издваја се тзв. Арена.

Пећина *Равништарка* се налази у непосредној близини пећине Церемошња, у атару села Равниште. За туристичке посете је комплетно уређена 2007. године и исте године проглашена за Заштићено природно добро, односно Споменик природе. Спада у ред великих пећина Србије са туристичком стазом од 502 м. За разлику од Церемошње, која је у суштини скуп неколико великих дворана, Равништарка има само једну – “Црни дворак”, али то не имањује њен туристички значај.

Злотске пећине је заједнички назив за групу пећина које се налазе у источној Србији, односно, у околини села Злот. Група обухвата Лазареву пећину, Водену пећину, Мандину пећину, Верњикицу и Хајдучицу. За туристичке посете уређена је само Лазарева пећина. Укупна дужина испитаних канала је 1.592 м а туристи могу уживати у “Концертној дворани” и “Дворани слепих мишева”, које су богате пећинским накитом.

Боговинска пећина се налази на територији општине Бољевац, у источном подножју планине Јужни Кучај. Интересантна је по улазу у пећину који се налази на 360 м надморске висине и што представља једну од најдужих пећина у Србији (дужина истражених канала је 5.842 м). Због својих природних карактеристика заштићена је као споменик природе. Пећина је подељена у три етажа при чему је средњи етаж или главни канал повремено хидролошки активан. То пећини даје карактер речне изворске пећине, односно пећина представља повремено врело.

Преконошка пећина се налази 5 км југоисточно од Сврљига, изнад села Преконога, у благо нагнутој крашкој заравни. Пећина привлачи велики број научника и авантуриста, а немерљиво је њено богатство доступно у сталактитима и сталагмитима, подземним рекама и језерима, као и салама чији су сводови високи и преко 30 м. У њој су откривени трагови живљења најстаријег, палеолитског човека. Интересантна је чињеница да је ово прва пећина у Србији која је коришћена у туристичке сврхе, док је данас практично девастирана и заборављена. У сличном стању се налази и Церјанска пећина код Ниша.

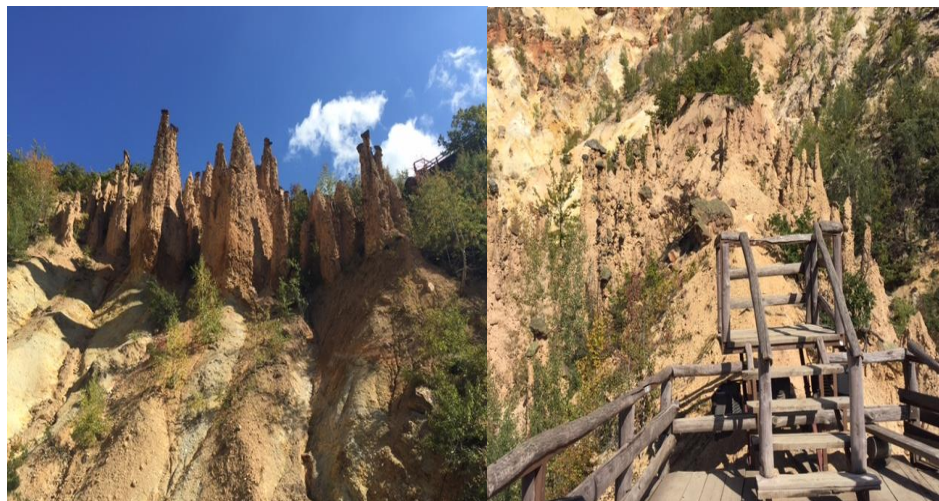
Слика 14. Церјанска пећина

Извор: Аутор

У оквиру геоморфолошких туристичких вредности, посебно место заузимају Ђавоља варош и Вражји камен. Притом, иако су и један и други као геоморфолошки феномени јединствени у Европи, једино је Ђавоља варош туристички валоризована.

Ђавоља варош представља најатрактивнију туристичко-геоморфолошку појаву на простору региона. Овај природни споменик чине два, у свету ретка природна феномена: земљане фигуре као специфични облици рељефа и извори киселе воде са високом минерализацијом (тзв. “Ђавоља вода”). На површини од 4.500 м² може се видети преко 200 пирамида висине од 2 до 15 м. Оне су ”резултат специфичног ерозивног процеса који траје вековима: образују се, расту, мењају, скраћују, нестају и поново стварају” (Међејка, Танасковић 1994, стр. 59).

Осим у Србији, сличних примера има у Аустрији, Швајцарској, Француској, Кавказу и Америци. Међутим, скуп пирамида у Ђавољој вароши спада међу најбројније и најпостојаније у свету.

Слика 15. Ђавоља варош

Извор: Аутор

Као редак геоморфолошки феномен, изванредне атрактивности, научног, образовног и туристичког значаја Ђавоља варош је од 1959. године под заштитом државе. Уредбом Владе Републике Србије од 15. марта 1959. године стављена је под заштиту као природно добро од изузетног значаја и сврстана у прву категорију заштите -Споменик природе. О овом природном феномену стара се акционарско друштво “Планинка” из Куршумлије. Урађен је дугорочни програм за туристички развој и реализоваће се по етапама.

У непосредном окружењу Трговишта, близу границе са Републиком Македонијом, налазе се монументални облици стенске масе, јединствени како у Србији, тако и на Балкану и Европи. Својим обликом подсећају на пирамиде из Ђаволје вароши. Место је познато и под називом *Вражји камен* и на једној од тих импозантних пирамида налази се црква Пресвете Богородице која потиче из 15. века (<http://www.trgoviste.rs/vrazji-kamen/>). Овај природни феномен настао је ерозијом стена формирајући низ великих камених стубова, од којих се издвајају три висине, између 50 и 60 метара. Још једно чудо природе региона “делује прелепо и нестварно, као из неких прохујалих времена” (Стефановић, Ђекић, Шаћировић 2013, стр. 176).

Слика 16. *Вражји камен*

Извор: Аутор

1.2.2. Климатске туристичке вредности

Клима, као важно обележје неке дестинације, има директан и индиректан утицај на развој туризма и туристичке понуде у простору. Учесталост појава одређених временских стања утиче на одређивање најадекватнијег периода године за боравак туриста у појединим туристичким дестинацијама, као и на избор активности, коришћење различитих садржаја и кретање туриста на туристичком подручју.

Утицај климе огледа се у подстицању развоја појединих облика туризма, па је тако умерено - континентална клима погодна за боравишни туризам, а планинска, са обиљем снежних падавина, за зимски туризам. Клима је један од значајнијих рекреативних фактора а њене стимулативне одлике добијају на значају у брдско-

планинским подручјима. Коначно, „клима може бити и главни мотив туристичког кретања” (Николић 1979, стр. 19).

За туристичку валоризацију климе региона Јужне и Источне Србије и процену њених вредности за развој туризма, најзначајнији туристички елементи климе су: температура ваздуха, падавине, релативна влажност ваздуха, облачност, инсолација и ветрови.

Од свих климатских елемената највећи утицај на туристичка кретања има *температура ваздуха*, која више него било који други климатски фактор детерминише дужину и квалитет летње и зимске туристичке сезоне. За разматрање климатских елемената на простору региона Јужне и Источне Србије узете су метеоролошке станице у Смедеревској Паланци, Великом Градишту, Зајечару, Неготину, Нишу, Лесковцу, Врању, Пироту и Куршумлији.

Табела 27. Средње месечне и средња годишња температура ваздуха (у °С) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године

Климатолошка станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ср. год.	Мин.	Макс.
<i>С. Паланка</i>	1,4	2,2	7,1	12,7	16,9	20,7	22,9	22,1	17,3	12,1	7,5	2,8	12,1	-28,4	39,9
<i>В. Градиште</i>	0,8	1,6	6,7	12,8	16,9	20,7	22,9	22	17,2	12,1	7,3	2,2	11,9	-23,8	39,7
<i>Зајечар</i>	-0,2	1,0	6,5	12	16,6	20,6	22,8	22	15,5	10,8	6,0	1,0	11,4	-25,6	44,7
<i>Неготин</i>	0,5	1,5	7,4	13,3	18,2	22,1	24,3	23,7	18,5	12,2	4,0	2,0	12,6	-27,5	42,6
<i>Ниш</i>	1,4	2,5	7,6	13,1	17,2	19,3	23,2	23,2	18,1	12,2	7,7	2,6	12,6	-18,2	44,2
<i>Лесковац</i>	0,7	2	7	13	16,4	20,4	22,4	22	17	11,5	6,5	2,3	11,7	-24,0	43,7
<i>Врање</i>	0,7	2,3	6,9	12,4	16	19,9	22,1	22,4	17,2	11,9	6,8	1,9	11,7	-19,8	38,7
<i>Пирот</i>	0,9	2,3	6,8	12,6	16,6	20,5	22,7	22,4	17,5	12,2	7,4	2,3	12,1	-22,2	39,5
<i>Куриумлија</i>	0,6	1,8	6	11,7	15,4	19,3	21,2	21,2	16,3	11,3	6,4	2,1	11,2	-21,3	42,8

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког Хидрометеоролошког завода Србије, Београд (метеоролошки годишњази 2004-2014. године)

Апсолутне максималне летње и минималне зимске температуре ваздуха појединих месеци значајно варирају. У летњим месецима температура је доста висока, изнад 40° С, а у зимским месецима веома ниска, испод -20° С. Апсолутни максимум у посматраном десетогодишњем периоду забележен је у Зајечару (44,7° С) док је минимална температура забележена у Смедеревској Паланци (-28,4° С). Посматрано по годишњим добима, лета су умерено топла а зиме умерено хладне. Јесен је топлија од пролећа што је од значаја за продужење туристичке сезоне у региону.

Релативна влажност ваздуха, као значајан климатски елемент, у зависности од утицаја температуре ваздуха и ветрова битно утиче на физиолошке осећаје људског

организма. Са становишта туризма, релативна влажност је најповољнија у летњем периоду године.

Табела 28. Средње месечне и средња годишња вредност релативне влажности ваздуха (у %) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године

Климатолошка станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ср. год.
С. Паланка	81	78	69	67	70	70	65	67	71	77	77	82	73
В. Градиште	82	80	71	68	72	71	67	70	73	77	79	85	75
Зајечар	81	80	71	66	71	69	65	67	72	80	82	84	74
Неготин	73	77	67	65	65	63	59	61	66	76	78	82	70
Ниш	79	75	67	64	62	65	60	61	67	74	76	81	70
Лесковац	80	76	69	70	69	66	63	64	69	76	79	82	72
Врање	82	76	69	66	68	67	61	56	67	75	80	84	71
Пирот	80	76	69	66	70	70	66	66	71	75	76	72	72
Куриумлија	81	77	73	69	72	71	67	67	74	79	80	82	74

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког Хидрометеоролошког завода Србије, Београд (метеоролошки годишњази 2004-2014. године)

Средња годишња релативна влажност ваздуха у региону Јужне и Источне Србије се креће од 70 % у Неготину и Нишу до 75 % у Великом Градишту. Зимски месеци имају релативну влажност преко 80 % а летњи изнад 56 %. Као оптимални услови за боравак туриста у одређеном подручју, у области умерено - континенталне климе, сматрају се релативна влажност ваздуха од 60 % и температура ваздуха 22° С.

Облачност и инсолација, својим дејством посредно утичу, како на остале климатске елементе, тако и на туристичку атрактивност региона. Вредности инсолације су важне код лоцирања и подизања туристичких објеката (Станковић 1994). Облачност је обрнуто пропорционална инсолацији.

Табела 29. Средње месечне и средња годишња вредност облачности (у десетинама покривености неба) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године

Климатолошка станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ср. год.
С. Паланка	7,2	7,5	7,1	5,8	5,9	5,2	3,9	4,0	5,4	5,6	6,2	7,5	5,9
В. Градиште	7,0	6,8	5,8	5,2	5,4	4,7	3,5	3,4	4,8	5,0	5,7	7,3	5,4
Зајечар	6,9	7,4	6,4	6,1	5,3	5,1	3,6	3,5	5,9	6,1	7,1	7,4	5,8
Неготин	6,6	6,3	5,3	5,0	4,9	3,8	2,8	2,7	4,2	5,3	6,6	6,5	4,7
Ниш	6,6	6,9	5,9	5,6	5,3	4,4	3,4	2,9	4,7	5,0	5,7	7,2	5,3
Лесковац	6,7	6,9	6,0	5,8	5,5	4,7	3,4	2,9	4,7	5,1	5,8	7,4	5,4
Врање	6,8	6,6	6,0	5,7	5,5	4,4	3,3	3,2	4,8	5,1	5,9	7,3	5,4
Пирот	6,9	6,9	5,8	5,5	5,6	4,4	3,3	2,9	4,5	5,1	6,0	7,4	5,3
Куриумлија	6,9	7,1	6,0	5,7	5,6	4,7	3,6	3,2	5,0	5,4	6,1	6,3	5,5

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког Хидрометеоролошког завода Србије, Београд (метеоролошки годишњази 2004-2014. године)

Средња годишња *облачност* се креће од 5,3 десетине у Пироту и Нишу до 5,9 десетине покривености неба у Смедеревској Паланци. Посматрајући кретање облачности по годишњим добима у изабраним климатолошким станицама региона Јужне и Источне Србије, запажа се да се облачност смањује од зиме према лету, а затим повећава према јесени. Већа облачност смањује интензитет сунчеве инсолације.

Табела 30. Средње месечне и средња годишња вредност инсолације (у часовима) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године

Климатолошка станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ср. год.
С. Паланка	85	89	164	202	240	267	313	286	202,0	163	119	70,4	2204
В. Градиште	70	82,1	152	202	236	264	314	230	193,7	154	102	55,5	2119
Зајечар	70	73,4	130	142	207	259	303	269	169,1	120	70,6	54,9	1905
Неготин	74	86,2	155	202	257	293	335	306	213,2	147	76,3	65,0	2216
Ниш	62	74,6	153	178	211	245	279	254	192,1	135	77,7	44,4	1922
Лесковац	73	74,6	142	181	231	264	309	303	196,4	146	95,9	53,5	2073
Врање	79	95,6	147	178	211	275	322	314	203,7	160	96,1	58	2164
Пирот	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Куриумлија	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког Хидрометеоролошког завода Србије, Београд (метеоролошки годишњази 2004-2014. године)

Инсолација (трајање сунчевог сјаја) првенствено утиче на мобилност туриста и даје једно од основних обележја туристичкој вредности климе. Од значаја је за хелиотерапију, дужину купалишне сезоне, трајање снежног покривача и др. У региону Јужне и Источне Србије, инсолација је најмања у децембру, када су дани најкраћи а облачност највећа, док је најдужа у месецу јулу, када су дани најдужи а облачност најмања. Гледајући појединачно, по климатолошким станицама, највећи број сунчаних дана у току године имају Неготин и Врање а најмањи број сунчаних дана Зајечар. Број тмурних дана у току године директно утиче на мобилност туриста у туристичке центре региона.

Падавине представљају врло значајан климатски и туристички елемент, од непроцењивог значаја за живот на земљи и развој туризма, јер су “основа постанка и одржавања хидрографских објеката, вегетације и природног пречишћавања ваздуха” (Нововић 2015, стр. 91). Распоред падавина је прилично неуједначен, како по месецима тако и по врсти, али углавном преовлађују киша и снег (Станојевић 2001, стр. 40). Најповољнији временски услови за развој свих облика туризма јављају се током летњих месеци (јун, јул и август). Могу бити ограничавајући или мотивишући фактор туристичких кретања у региону Јужне и Источне Србије.

Табела 31. Средње месечне и средња годишња количина падавина (у мм) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године

Климатолошка станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ср. год.
С. Паланка	48,9	56,3	50,5	55,3	90,7	70,6	69,6	47,4	50,9	54,4	48,4	63,6	709,8
В. Градиште	57	55,9	50,4	58,8	76	57,9	75,3	55,4	51,6	51,9	53,2	55	702,5
Зајечар	51,7	53,7	45,7	58,5	53,7	67	46,5	59,3	44,9	63,7	47,8	68,7	654,8
Неготин	53,7	70,4	50,9	45,6	55,2	74,6	51,1	53,0	61,5	63,0	55,1	70,3	704,7
Ниш	48,4	42,8	52,3	59,0	81,6	57,3	50,7	46,4	35,4	62,1	56,6	60,1	662,8
Лесковац	48,3	48,9	54,6	61,8	75,7	63,2	50,2	44,6	43,9	63,1	62,0	67,7	636,1
Врање	42,7	42	62,7	51,5	70,6	63,4	44,5	42	54,1	62	65,2	56,4	645,5
Пирот	44,5	41,8	46,7	48,8	83,8	80,6	43,2	41,4	45,8	54,8	48,6	50,6	647,9
Куришумлија	51,7	56	63,3	50	73	66	67	41	50	66,3	54,3	62,3	702,1

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког Хидрометеоролошког завода Србије, Београд (метеоролошки годишњази 2004-2014. године)

Као метеоролошки елемент, ветрови имају непосредан утицај на стварање повољних или лоших временских прилика и услова за развој туризма. Ветар умерене јачине подстиче дисајне покрете, док их јак смањује. Сем брзине, значајна је још температура и влажност његове масе. Правац и брзина ветрова се мењају у зависности од конфигурације терена. У региону Јужне и Источне Србије источни ветрови се јављају зими и доносе суво и хладно време. Са друге стране, западни ветрови се најчешће јављају у пролеће представљајући главни извор падавина док су јужни и југозападни ветрови релативно топли и њихова појава крајем зиме и почетком пролећа убрзава отапање снега и нестанак снежног покривача.

Табела 32. Средња годишња честина ветрова (у %) и јачина ветрова (у м/с) у региону Јужне и Источне Србије за временски период 2004-2014. године

Климатолошка станица	N	NE	E	SE	S	SW	W	WN
С. Паланка	77	81	17	40	89	97	15	34
	1,7	1,9	1,6	1,8	2,5	1,4	1,2	1,8
В. Градиште	78	82	16	41	90	98	14	33
	1,8	1,9	1,6	2,0	2,6	1,3	1,3	1,7
Зајечар	76	79	18	40	89	97	15	32
	1,9	1,7	1,5	2,1	2,5	1,3	1,2	1,6
Неготин	75	81	17	42	90	98	13	34
	1,9	1,8	1,6	1,9	2,4	1,2	1,4	1,5
Ниш	77	82	17	41	91	97	15	33
	1,8	1,8	1,7	1,9	2,5	1,4	1,3	1,7
Лесковац	76	80	16	40	90	99	14	32
	1,9	1,7	1,6	1,8	2,6	1,3	1,2	1,6
Врање	79	81	17	41	89	97	15	31
	1,8	1,8	1,5	1,9	2,5	1,4	1,4	1,5
Пирот	80	82	17	42	88	99	14	33
	1,9	1,7	1,6	1,8	2,4	1,5	1,2	1,6
Куришумлија	76	80	15	38	87	98	13	33
	1,8	1,8	1,5	1,9	2,4	1,3	1,1	1,7

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког Хидрометеоролошког завода Србије, Београд (метеоролошки годишњази 2004-2014. године)

Треба истаћи да на простору региона Јужне и Источне Србије постоје три климатске зоне. То су: умерено-континентална (до 700 метара надморске висине), субпланинска (од 700 до 1.500 метара надморске висине) и планинска клима (преко 1.500 метара надморске висине).

1.2.3. Хидролошке туристичке вредности

Регион Јужне и Источне Србије располаже атрактивним и богатим хидролошким потенцијалима. Од подземних вода, највећи туристички значај имају термоминералне воде. По броју појава термоминералних извора и њиховој разноврсности, као и по броју бања, Србија је сразмерно својој површини, најбогатија у Европи и једна од богијих у свету (Николић, 1999).

За регион Јужне и Источне Србије може се рећи да је регион бања и најразноврснијих термоминералних вода од којих неке спадају у веома ретке. Карта размештаја ових појава мењала се из деценије у деценију. Дошло се до открића многих нових налазишта топлих и минералних вода а на познатим извориштима увећане су њихове количине као и сазнања о физичким, хемијским, биолошким и другим својствима.

Термоминералне воде највећи значај имају у туризму, односно рехабилитацији. Извори минералне, термоминералне, гасне и радиоактивне воде се различито користе и валоризују за развој здравственог, односно бањског туризма. Начин њиховог коришћења зависи од издашности и хемијског састава воде, лековитог дејства на људски организам, степена истражености, начина каптирања и квалитета медицинских, рехабилитационих и рекреативних програма. Такође, од великог значаја је доступност и уређеност простора као и квалитет услуга и објеката.

Табела 33. Термални извори и њихов размештај у Јужној и Источној Србији

Округ	Налазишта	Број извора	Температура воде
Браничевски	Бања Ждрело, Паланачки кисељак, Дубока	6	12,5 - 40 °С
Борски	Брестовачка бања	10	32 - 42 °С
Зајечарски	Гамзиградска бања, Сокобања, Николичево, Ргошка бања	20	19 - 46,5 °С
Јабланички	Сијаринска бања	18	32 - 72 °С
Нишавски	Нишка бања, Топило	23	34 - 38 °С
Пиротски	Звоначка бања, Даг Бањица	4	21,5 - 30 °С
Пчињски	Бујановачка бања, Врањска бања	10	43 - 111 °С
Топлички	Луковска бања, Пролом бања, Куршумлијска бања, Сува чесма, Вича, Ђавоља варош	76	25 - 68 °С

Извор: Прорачун аутора на основу сопственог истраживања

Највећи број термоминералних извора се налази у Топличком округу (чак 76). Од тога, 37 извора се налази у Луковској бањи, што јој даје епитет бање са највећим бројем термоминералних извора у Србији, са издашношћу од преко 100 литара у секунди. По лековитости, истиче се извор минералне воде у Пролом бањи.

Слика 17. Извор минералне воде у Пролом бањи

Извор: Аутор

Посебну групу термалних извора чине *гејзири*. Представљају ретке, куриозитетне водоскоке са посебним облицима рељефа у својој околини. У питању су јединствене туристичке и геолошке појаве, првенствено због свог настанка. У региону, али и на нивоу државе, Сијаринска и Луковска бања су познате по гејзирима са топлом и минералном водом. Ни један ни други гејзир нису настали природним путем, већ приликом истраживања термоминералних извора.

Слика 18. Гејзир у Луковској бањи

Извор: Аутор

Осим термоминералних извора, на територији региона постоји велики број извора различитог типа, од којих се својим карактеристикама истиче Хомољска потајница. У свету има око 30 потајница а у Србији чак четири.

Хомољска потајница представља интермитентни извор, једини такве врсте у красу Источне Србије, чија се функција одржала до данас. Налази се на југоисточним падинама Хомољских планина, око 12 км од Жагубице. У народу се ова врста извора назива потајница, јер вода избија у неправилним временским размацама. Наиме, избијање воде траје 3 до 4 минута а након тога долази до слабљења издашности извора, да би се након пола сата извор поново активирао. Због свог туристичког и свеукупног значаја, Хомољска потајница је проглашена за хидролошки споменик природе.

У атрактивне хидрографске туристичке потенцијале региона спадају и подземне воде. Од подземних вода, *реке* и језера привлаче највећи број туриста. У региону, својим туристичким потенцијалима посебно се истиче река Дунав.

Највећи хидролошки потенцијал у региону Јужне и Источне Србије представља река *Дунав* која протиче дужином од 588 км кроз Србију. Поред природног блага, бројни су и културно-историјски споменици који се нижу дуж његових обала. Дунав је најпопуларнија река на свету за речна крстарења, те представља велики туристички потенцијал региона.

Тимок је заправо скуп река са истим именом и придевом испред (Црни Тимок, Бели Тимок, Сврљишки Тимок, Трговишки Тимок, Велики Тимок). Од извора Тимока (у Сврљигу) до ушћа у Дунав тече дужином од 203 км. Ушће се налази на надморској висини од 28 м, што истовремено представља и најнижу тачку у Србији. Данас је Тимок врло атрактиван за риболов, а има и више уређених плажа од којих се својом лепотом посебно истиче Попова плажа. То је један од најуређенијих спортско-рекреативних комплекса у региону, а и шире, са бројим теренима за разне спортове, док се током лета организују бројне манифестације.

Река *Нишава* извире у Бугарској, испод врха Ком на Старој планини. Кроз Србију протиче дужином од 151 км повезујући Димитровград, Пирот, Белу Паланку и Ниш (Јовичић 2010). Поједини делови тока су погодни за сплаварење, рафтинг и кајак док су неки и за развој купалишног туризма. Осим тога, сређене обале пружају могућност за различите спортско-рекреативне активности (трчање, ходање). Теретане

на отвореном су посебна атракција а свакако треба споменути и риболов као један од могућих облика туризма.

Река *Топлица* је главна хидрографска артерија Топличког округа. Име је добила по низу топлих вода које избијају из дубине земље, готово свуда дуж њеног тока. Карактеристика ове реке је врло ретка природна појава. Наиме, у питању је необичан природни феномен, јединствен у Европи - *епигенија*. Ради се о томе да река обилазећи брдо Хисар на улазу у Прокупље, удара у гранитну стену, враћа се натраг и обилази читаво брдо. Ако се овај део тока посматра са брда Хисар, стиче се утисак да вода тече узбрдо. Иако је оваква појава врло ретка у свету, она у овом случају још увек није туристички популаризирана и промовисана. Остале мање реке у региону су Моравица, Пчиња, Јабланица и др. а једна од најлепших, како у региону тако и у Србији, је Топлодолска река, због карактеристичне боје.

Слика 19. Топлодолска река

Извор: Аутор

Језера представљају важне хидрографске објекте. Својим морфометријским карактеристикама, географским положајем, физичким својствима воде, живим светом и квалитетом воде опредељују атрактивност језера за развој различитих облика туризма. Могу поседовати рекреативна, естетска и куриозитетна својства.

У региону Јужне и Источне Србије налази се једно од најлепших језера у Србији, *Власинско језеро*. На Власинској висоравни, надморске висине 1.208 м, у прелепом природном окружењу и еколошки чистој средини, 16 км дуго Власинско

језеро пружа могућности за упражњавање бројних туристичких активности (пливање, риболов, веслање и једрење). “Будући да је висораван знатно виша у односу на друге планинске висоравни Србије то јој доноси климатску, рекреативну и туристичку предност” (Стефановић, Аземовић 2012, стр. 46).

Међу туристичким атракцијама Власинског језера свакако су најзначајнија тзв. *плутајућа острва*, јединствена не само у Србији, већ и у свету.

Слика 20. *Плутајућа острва на Власинском језеру*

Извор: Аутор

Подизањем нивоа воде, приликом пуњења језера, са дна се подигао тресет дебљине 30 центиметара до једног метра, формирајући велика тресетна (плутајућа) острва од тог материјала. При високом водостају, ова острва „бивају просто одигнута са дна и тада слободно пливају од једне ка другој обали” (Стефановић, Ђекић, Шаћировић 2013, стр. 157). Данас језеро има површину 16 км² и представља највише вештачко језеро у Србији (Стефановић 2011, стр. 234). Природни ресурси уз изграђене туристичке капацитете представљају реалну подлогу за развој различитих облика руралног туризма.

Ђердапско језеро је највеће вештачко акумулационо језеро у Србији. Настало је 1972. године, у склопу изградње хидроцентрале Ђердап I. На обали језера се налази Национални пар Ђердап. Због својих природних карактеристика спада у ред најатрактивних језера у региону.

Сребрно језеро је једно од најпознатијих туристичких излетишта у Србији. Језеро је заправо речни рукавац Дунава на 2 км од Великог Градишта. Захваљујући близини великих градских центара, вегетацији, повољној клими и осталим факторима, из године у годину је све посећеније од стране туриста. С обзиром да је језеро богато

свим врстама слатководне рибе услови за риболов су изванредни али и за организовање бројих спортова на води. Зато се, од 2000. године управо на Сребрном језеру одржава првенство државе у скијању на води.

Борско језеро се налази на удаљености 17 км од Бора, у подножју планине Црни врх. Атрактивна обала, уређене плаже, приобаље са рекреативним стазама и стазама за шетњу, спортски терени и други садржаји поред одмора омогућавају спортске, рекреативне, излетишне и културно-манifestационе активности. Једноставно, Борско језеро је једно од најпривлачнијих хидрографских објеката у региону.

Слика 21. Борско језеро

Извор: Аутор

Бованско језеро се налази између Сокобање и Алексинца, на регионалном путу Алексинац-Сокобања-Књажевац. Близина бањских лечилишта (Сокобање и Јошанице) и планинско окружење (Ртањ, Озрен) чине Бованско језеро правим бисером туристичке понуде региона. Поред купања и спортског риболова, на језеру се могу развијати и неке врсте наутичких спортова, попут једрења. Језеро је богато рибљим фондом, па је самим тим јако атрактивно и за пецароше.

Изузев поменутих језера која представљају самосталне, али недовољно валоризоване туристичке мотиве, остала природна и вештачка језера у региону, углавном имају комплементаран карактер у понуди оних просторних целина којима припадају. Условљавају рекреативни, пре свега, летњи и излетнички туризам, имају мале контрактивне зоне и, сходно томе, већи значај за домаћи него инострани туризам. Од осталих мањих али туристички атрактивних језера у региону, треба поменути:

Завојско, Суковско, Смиловска, Совинац, Рготско, Грлишко, Глоговичко, Дивљанско, Крајковачко, Шљункара, Брестовачко, Булино, Јовачка, Врмџанско и Крупачко језеро.

Слика 22. Веишачка језера (Завојско, Дивљанско и Врмџанско језеро)

Извор: Аутор

Посебан сегмент понуде у оквиру хидрографских туристичких потенцијала чине **врела**.

Крупачко врело се налази у подножју планине Бељанице, између села Милановац и Крупаја, у општини Жагубица. Представља једну од природних реткости и обележја Хомољског краја. Својом јединственом лепотом, најлепше крашко врело у Србији, како га многи називају, на површини ствара крашко језеро, специфичне лепоте. Уз само врело се налази ресторан са богатом гастрономском понудом (специјалитети - хомољско јагње и хомољски сир). По морфологији свог изворишта, хидролошким функцијама и пратећим природним обележјима припада групи најрепрезентативнијих гравитационих врела због чега је врело увршено у групу заштићених природних добара од изузетног значаја.

Врело Млаве смештено је у подножју планине Бељанице и представља хидролошки споменик прве категорије. Налази се у природном амфитеатру, који је испуњен водом и формира језеро пречника 25 метара. Боја врела је плаво-зелена а сама околина уређена због чега је врело веома атрактивна и посећена локација.

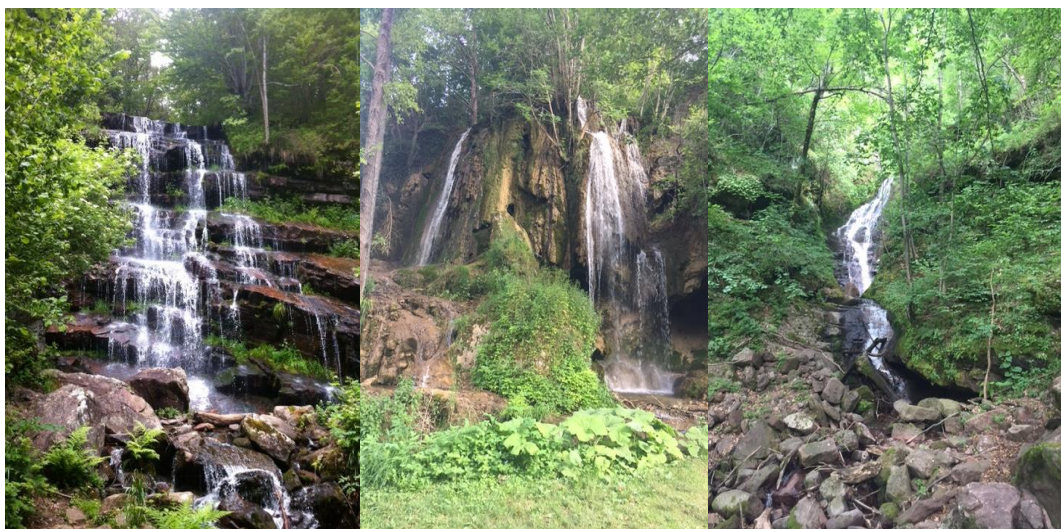
Крупачко врело (Модро око) избија у подножју Сврљишких планина, код села Крупац, недалеко од Беле Паланке. Врело спада у ред најиздашнијих крашких врела Источне Србије. Име је добило по води модро зеленкасте боје. Уређене рекреативне

површине и погодна клима пружају изванредне могућности за бројне активности у природи. Туристички интересантно врело се налази и на локалитету Бела Вода у општини Црна Трава.

Као фактор развоја руралног туризма у региону треба истаћи и *водопаде*. Од свих водопада у Србији, више од трећине се налази на Старој планини.

У сливу Калуђерске реке, надамак села Топли До, на малој територији, налази се право царство водопада. Међу њима, издваја се *Калуђерски скок* као највећи српски водопад, висок чак 232 м. Истовремено, то је и водопад на највећој надморској висини -2.169 м. Својом лепотом се истиче и водопад *Копрен*, кога називају “*српски Нијагарини водопади*”.

Поред њих, на Старој планини се могу пронаћи и други, многобројни мањи водопади (Тупавица, Бигар, Чунгуљски скок, Пиљски водопад, Јеленски скок), што употпуњује туристички доживљај. Водопад Тупавица често упоређују са “*Детиан водопадима*” у Вијетнаму. Поред Калуђерске реке, на Дојкиначкој реци, налази се скуп више десетина мањих водопада и каскада. Они се називају заједничким именом водопади *Арбиња*. Од осталих водопада у региону, туристички су интересантни и водопад *Прскало*, у подножју Кучаја, кога због импресивних црвених стена са кога отиче називају и Мали Колорадо, *Мокрањске стене* код Неготина, *Водопади Бледерије* у Националном парку Ђердап, *Мало врело*, *Сига* и *Бурев* код Кучева и др.

Слика 23. Водопади Старе планине (Тупавица, Бигар и Пиљски водопад)

Извор: Аутор

Без обзира да ли представљају самосталне или комплементарне туристичке вредности, хидрографске туристичке карактеристике “добиају знатно већу вредност и могућности туристичке валоризације када се посматрају у узајамној повезаности и комплементарном односу са осталим туристичким вредностима - геоморфолошким, климатским, биогеографским и антропогеним” (Стојановић 2001, стр. 72).

1.2.4. Биогеографске туристичке вредности

Биогеографске туристичке вредности имају посебан значај за развој туризма у региону Јужне и Источне Србије. Будући да се ради о простору где постоје разлике у рељефу, клими, саставу земљишта и хидрографији, биљни и животињски свет је различито заступљен. Њихова специфична обележја другачије се манифестују на туристичка кретања, без обзира што постоји тесна повезаност између ове две категорије.

Биљни свет региона Јужне и Источне Србије јавља се у виду различитих формација које имају одговарајући значај за развој туризма. Разноврсност и богатство биљних врста доприноси обликовању физиономије крајолика. На себи својствен начин биљни свет утиче на повећање туристичке вредности осталих елемената туристичке понуде као и на обогаћивање садржаја туристичког боравка у туристичким местима. Посебну вредност региона чине заштићена природна подручја, због развоја различитих облика туризма на одрживој основи.

Табела 34. Преглед заштићених природних добара на подручју региона Јужне и Источне Србије

Заштићена природна добра	Назив локалитета	Површина (ha)	Општине
Национални паркови	<i>Ђердап</i>	63.608,45	Голубац, Кладово, Мајданпек
Паркови природе	<i>Сићевачка клисура</i>	7.746,00	Ниш, Бела Паланка
	<i>Стара планина</i>	114.332,00	Зајечар, Пирот, Књажевац, Димитровград
Предели изузетних одлика	<i>Долина Пчиње</i>	2.606,00	Бујановац
	<i>Лептерија – Сокоград</i>	405,71	Сокобања
	<i>Власина</i>	12.740,90	Сурдулица, Црна Трава
	<i>Пругово</i>	2,49	Пожаревац
	<i>Озренске ливаде</i>	838,13	Сокобања
Општи и специјални резервати природе	<i>Венерина падина</i>	00,27	Бабушница
	<i>Ртањ</i>	15,00	Бољевац
	<i>Јасенова глава</i>	6,30	Бољевац
	<i>Јарешник</i>	3,00	Босилеград
	<i>Кукавица</i>	78,18	Владичин Хан
	<i>Бусовата</i>	15,86	Жагубица
	<i>Фељешана</i>	15,28	Мајданпек

	<i>Мустафа</i>	79,64	Мајданпек
	<i>Јелашничка клисура</i>	115,72	Ниш
	<i>Зеленичје</i>	41,70	Црна Трава, Лесковац
	<i>Буково</i>	10,42	Неготин
Споменици природе	Геолошког и хидролошког карактера – 18	2.061,85	Бела Паланка, Бољевац, Бор, Жагубица, Куршумлија, Кучево, Ниш, Сврљиг, Сокобања, Блаце, Голубац
	Ботаничког карактера - 20	3,5	Блаце, Велика Плана, Власотинце, Куршумлија, Лесковац, Ниш, Петровац на Млави, Прокупље

Извор: Регистар заштићених природних добара (http://serbianoutdoor.com/wp-content/uploads/2012/08/registar_zasticenih_dobara_cirilica.pdf)

У оквиру заштићених природних добара највећи значај свакако има национални парк *Ђердан*. Према Стефановићу и сарадницима (Стефановић, Ђекић, Шаћировић, 2013) он је најлепши национални парк у Европи, парк са најстаријом геолошком историјом, најдужа композитна долина, највећа и најстарија пробојница, највећи природњачки и археолошки музеј у природи, најстарије неолитско насеље и у њему се налази највећи број историјских споменика из времена Римског лимеса на Дунаву. Овде се налазе биљне врсте које су ендемити читавог Балканског полуострва. Једна од ретких, која се од терцијера до данас смањила, како код нас тако и у Европи је специфична терцијално-реликтна зимзелена врста зеленика или божиковина (Штетих 2007, стр. 150).

У том контексту, од укупно 62 идентификована подручја од међународног значаја за биљке (Important Plant Areas - IPA) у Србији, 15 се налази у региону. То су: Ђердац, Кладово-Радујевац, Велики крш и Стол, Клисура Лазареве реке, Ртањ, Лалиначка слатина, Јелашничка клисура, Сићевачка клисура, Шљивовички вис, Озрен, Сува планина, Стара планина, Клисура Јерме, Власинска висораван и Долина Пчиње. Идентификовани локалитети међународно значајних биљних подручја у региону указују на велики туристички потенцијал.

Када је реч о туристичкој вредности биљног света у региону треба истаћи и изузетно богатство овог простора разноврсним лековитим и ароматичним биљем, ретким биљкама, дивљим воћем и осталим шумским плодовима. *Жалфија*, изузетно лековита и драгоценна биљка, која иначе расте само у медитеранским условима, пронашла је у Сићевачкој клисури своје једино природно станиште на подручју региона, а и Републике Србије. У Јелашничкој клисури регистровано је 65 ендемских и

субендемских биљака, од којих су симбол клисуре *Српска* и *Наталијина Рамонда*, интересантне по томе што су преживеле последње ледено доба. Планина Ртањ је позната по ендемском биљу које расте само на овој планини, због чега је законом заштићено, а свакако је најпознатији *ртањски чај*. На Старој планини расте око 1.200 врста биљака док се у општини Сурдулица налази једина биљка месождерка у овом делу Европе, позната под називом *росуље*. Узгој лековитог биља представља значајну компаративну предност. Само око Власинског језера регистровано је преко 300 лековитих биљака.

Животињске свет, као и биљни повећава туристичку атрактивност простора у региону. Богатство врста дивљачи у шумама и риба у водама, не само што улепшавају и чине крај/подручје занимљивијим, већ пружају могућности за лов и риболов, истраживање, фотографисање, бригу за њихово преживљавање/одржавање и друге активности.

Птице су туристима посебно интересантне. Од укупно 35 идентификованих подручја међународно значајних за птице (Important Bird Areas - ИВА) у Србији, 7 се налази у региону. То су: Пчиња, Власина, Сува планина, Сићевачка клисура, Стара планина, Ђердап и Мала Врбица. Ова међународна класификација значајних подручја за птице подразумева рад на континуираном праћењу и заштити. Иако је ИВА мрежа заснована на богатству птичјег света, заштита ових подручја доприноси очувању великог броја других животиња и биљака.

Слика 24. Туристичка сигнализација за птице у долини Пчиње

Извор: Аутор

Исто тако, лептири привлаче све већу пажњу туриста последњих неколико година. Од укупног броја одабраних подручја за дневне лептире (Prime Butterfly Areas - РВА) у Србији, чак 14 се налази у региону Јужне и Источне Србије, тачније једна трећина. То су: Дели Јован, Димитровград, Ђердап, Големи Врх, Клисуре Јерме, Лазарев кањон, Мали Крш, Радан, Ртањ, Сићевачка клисура, Девица, Стол-Велики крш, Сува планина и Стара планина.

Слика 25. Туристичка сигнализација за дневне лептире на Старој планини

Извор: Аутор

Разноликост флоре и фауне може позитивно утицати на развој руралног туризма у региону, али се мора више пажње посветити очувању и заштити постојећих биљних и животињских врста. Процес увођења еколошких мрежа у Србији се тек развија а остваривање овог концепта један је од главних механизма за успостављање концепта одрживог развоја.

Фасцинантни природни ресурси региона Јужне и Источне Србије, под којима се подразумевају атрактивни геоморфолошки ресурси, разноврсна флора и фауна, повољни климатски услови и богатство хидролошких ресурса пружају бројне развојне могућности, посебно у области руралног туризма.

2. Друштвени потенцијали Јужне и Источне Србије за развој руралног туризма

2.1. Становништво региона Јужне и Источне Србије

Становништво и радна снага, као његова најзначајнија компонента, имају вишедимензионални утицај на развој привреде у свакој земљи и представљају, у ствари “најзначајнији фактор развоја” (Аранђеловић, Глигоријевић 2010, стр. 82). Својим обимом, социјално - економском структуром и нивоом образовања, становништво чини “најважнији фактор од кога и потиче сваки напредак” (Росић 1979, стр. 136). Због тога се, посебна пажња мора посветити стању и променама које се дешавају у развоју становништва.

Табела 35. Становништво Републике Србије и региона Јужне и Источне Србије у периоду од 1948-2011. године

	Број становника							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Србија	6527583	6978119	7641962	8446726	9313686	7822795	7498001	7186862
Регион	1743691	1828910	1874293	1929140	1980506	1940252	1753004	1563916
<i>Подунавски</i>	153039	164975	180122	197205	220425	226089	209987	199395
<i>Браничевски</i>	246859	259329	263780	263466	264182	253992	200806	183625
<i>Борски</i>	144049	151973	160096	175848	180463	178718	146551	124992
<i>Зајечарски</i>	173603	177332	178623	172424	170682	158131	137561	119967
<i>Нишавски</i>	283842	303482	327367	363292	394110	396043	381757	376319
<i>Јабланички</i>	231280	244128	254855	260982	262531	255011	240923	216304
<i>Пиротски</i>	160285	157360	145789	136008	127427	116926	105654	92479
<i>Топлички</i>	141502	149421	141141	129542	121933	111813	102075	91754
<i>Пчињски</i>	209232	220910	222520	230373	238753	243529	227690	159081

Извор: Републички завод за статистику, Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 и 2011. године, Београд

У периоду између пописа становништва спроведеног 1948. и пописа 2011. године, број становника на територији Србије, повећао се са 6.527.583 на 7.186.862, или за 9,17 %, што се може видети из табеле 35. Међутим, када се посматра кретање укупног броја становника по пописним периодима уочава се тенденција раста до 1981. године и наглог пада у наредним пописним периодима. Исто важи и за регион Јужне и Источне Србије. У временском периоду од 1948. до 2011. године, број становника се смањило са 1.743.691 на 1.563.916, или за 10,31 %. Овакво стање у региону је последица природне репродукције, али и обима и праваца миграције становништва.

Ситуација на нивоу округа је још драматичнија. Наиме, у сваком од округа који чине регион Јужне и Источне Србије приметно је смањење броја становника, у распону

од 5438 у Нишавском до 24619 у Јабланичком округу, у последњем међупописном периоду.

Податке који се тичу Пчињског округа треба узимати са резервом имајући у виду протест Албанаца за време пописа становништва 2011. године у Бујановцу и Прешеву.

2.1.1. Просторна структура становништва

Један од битних показатеља демографских промена становништва је свакако просторно - демографска структура. Реч је о просторном размештају становништва а његова динамика се може сагледати преко густине насељености.

Табела 36. Просторна структура становништва у региону Јужне и Источне Србије (2011. године)

Округ	Број становника	Густина насељености (ст/км ²)
Подунавски	199.395	159,77
Нишавски	376.319	137,89
Јабланички	216.304	78,12
Браничевски	183.625	47,51
Пчињски	159.081	45,19
Топлички	91.754	41,13
Борски	124.992	35,64
Пиротски	92.479	33,49
Зајечарски	119.967	33,11

Извор: Републички завод за статистику, Општине и Региону у Републици Србији 2012, Београд

Према попису становништва из 2011. године просечна густина насељености на територији региона Јужне и Источне Србије била је 67,98 становника на км². Међутим, посматрано по окрузима у табели 36, густина насељености је сасвим различита па се тако креће од 159 становника на км² у Подунавском округу до 33,11 становника на км² у Зајечарском округу.

То значи да су на територији округа присутне просторно - демографске разлике, па се све општине могу сврстати у четири типа подручја (Глигоријевић, Бошковић 2002, стр. 59): подручја слабе насељености (до 50 становника на км²), подручја средње насељености (од 51 до 100 становника на км²), подручја високе насељености (од 101 до 150 становника на км²) и подручја врло високе густине насељености (преко 151 становника на км²). У табели 37 се може видети укупна површина и број становника по поменути типова подручја.

Табела 37. Густина насељености у Јужној и Источној Србији (2011. године)

Тип подручја (ст/км ²)	Површина		Становништво	
	км ²	%	укупан број	%
До 50	16.766	63,9	457.689	29,3
Од 51 до 100	6.013	22,9	408.592	26,1
Од 101 до 150	1.791	6,8	235.392	15,1
Преко 151	1.679	6,4	462.243	29,5
<i>укупно</i>	26.249	100,00	1.563.916	100,00

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику

Тип подручја слабе насељености обухвата 29 од укупно 47 општина у региону. Површина тих општина износи више од половине укупне територије региона Јужне и Источне Србије а у њима живи само 1/4 становништва. Просечна густина насељености овог типа подручја је 27,1 становника на км² а најмању густину насељености бележи општина Црна Трава и то 5,33 становника на км².

Подручја средње насељености обухватају 11 општина. Површина на којој се овај тип подручја простире и број становника који у њему живи је процентуално приближан. Просечна густина насељености је 68,4 становника на км². Међу њима, највећу густину насељености има град Врање (97,12 становника на км²) а најмању Прокупље (50,52 становника на км²).

Подручја високе насељености покривају три општине. То су: Смедеревска Паланка, Велика Плана и Лесковац. На територији тих општина живи 15,1 % становништва региона а просечна густина насељености је 126,1 становника на км². Највећу густину насељености има Лесковац (140,69 становника на км²).

Тип подручја врло високе насељености (подручја суперконцентрације) обухвата четири општине региона (Смедерево, Град Пожаревац, Град Ниш и Дољевац). На територији овог типа подручја која обухвата само 6,4 % укупне територије региона живи чак 29,5 % становништва. Просечна густина насељености је 242,1 становника на км². Највећа густина насељености је у Нишу а најмања у Дољевцу.

2.1.2. Старосна и полна структура становништва

Међу демографским структурама, основно и најзначајније место заузима старосна и полна структура становништва. Ове парцијалне структуре показују потенцијалну виталност и биодинамику неке популације, а из њихових карактеристика види се “прошлост, садашњост и назире будућност кретања становништва” (Аранђеловић, Глигоријевић 2010, стр. 90).

Пад наталитета (посебно на подручју региона Јужне и Источне Србије) од 50-их година XX века, убрзао је старење становништва од базе старосне пирамиде док је повећање средњег трајања живота средовечног и старог становништва интензивирало старење са врха старосне пирамиде. Почетком 1990-их година, као резултат тога, становништво Србије се нашло на самом прагу демографске старости.

Табела 38. Старосна и полна структура становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2011. године)

Године старости	Пол	Република Србија		Регион Јужне и Источне Србије	
0-4	М	169.168	328.255	33.620	65.006
	Ж	159.087		31.386	
5-9	М	179.721	350.154	38.244	74.337
	Ж	170.433		36.093	
10-14	М	178.419	346.869	39.798	77.250
	Ж	168.450		37.452	
15-19	М	206.968	401.994	46.914	90.314
	Ж	195.026		43.400	
20-24	М	225.231	439.741	48.349	93.534
	Ж	214.510		45.185	
25-29	М	244.911	480.286	49.315	95.094
	Ж	235.375		45.779	
30-34	М	252.502	496.362	50.263	97.191
	Ж	243.860		46.928	
35-39	М	248.554	493.934	53.122	104.066
	Ж	245.380		50.944	
40-44	М	234.274	469.928	51.290	101.322
	Ж	235.654		50.032	
45-49	М	238.502	483.986	52.036	103.381
	Ж	245.484		51.345	
50-54	М	254.508	520.344	55.503	109.665
	Ж	265.836		54.162	
55-59	М	289.566	596.279	63.934	128.415
	Ж	306.713		64.481	
60-64	М	249.785	528.414	59.021	121.335
	Ж	278.629		62.314	
65-69	М	154.775	339.444	38.765	82.571
	Ж	184.669		43.806	
70-74	М	153.847	354.142	37.036	83.052
	Ж	200.295		46.016	
75-79	М	122.964	298.612	31.071	73.343
	Ж	175.648		42.272	
80-84	М	67.814	176.568	17.539	44.146
	Ж	108.754		26.607	
85 и више година	М	27.667	81.550	7.093	19.894
	Ж	53.883		12.801	
Просечна старост	М	40,9	42,2	42,0	43,25
	Ж	43,5		44,5	

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

У 2011. години, младо становништво региона (0 - 19 година) учествовало је са 19,6 %, средовечно (20 - 59 година) са 53,2 %, а старо (преко 60 година) са 27,2 % укупног становништва Србије. Просечна старост у региону је 43,25 година док је на нивоу државе 42,2 године.

Забрињава чињеница да је у руралним подручјима региона високо учешће становништва старијег од 60 година. Ови подаци указују да регион Јужне и Источне Србије, као и Србија, нису изузети из процеса старења становништва који је већ одавно захватио Европу. То потврђује и *индекс старења становништва* Србије који је у 1953. години износио 24,1 % а у 2011. години 124,6 % (однос старог и младог становништва). На нивоу региона, индекс старења становништва у 2011. години износио је 138,26 %.

Овакве негативне промене у старосној структури становништва не доприносе развоју руралног туризма, јер је управо “у некој млађој и средњој популацији будућност развоја ове делатности” (Бошковић, Томић, Андрић 2011, стр. 35).

Што се тиче полне структуре, може се приметити из табеле 38, да је учешће мушке и женске популације приближно једнако у категоријама млади и средовечни (респективно, 51,67 % : 48,33 %; 50,9 % : 49,1 %). Будући да рурални туризам представља делатност у оквиру које жене имају веома важну улогу, оваква структура представља добру основу за развој руралног туризма (55,1 % : 44,9 % у корист жена).

2.1.3. Образовна структура становништва

Образовна структура становништва представља важан индикатор квалитета људских ресурса. У зависности од тога каква је образовна структура у неком руралном подручју, зависиће и развојни потенцијали.

Табела 39. Образовна структура становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2011.године)

Школска спрема	Пол	Република Србија		Регион Јужне и Источне Србије	
Без школске спреме	М	30.628	164.884	9.472	50.823
	Ж	134.256		41.351	
Непотпуно основно образовање	М	241.226	677.499	74.554	201.692
	Ж	436.273		127.138	
Основно образовање	М	593.463	1.279.116	152.185	314.513
	Ж	685.653		162.328	
Средње образовање	М	1.613.356	3.015.092	334.124	605.683
	Ж	1.401.736		271.559	
Више образовање	М	173.132	348.335	366.42	68.440
	Ж	175.203		317.98	
Високо образовање	М	308.824	652.234	511.46	99.472
	Ж	343.410		483.26	
Непознато	М	11.239	24.424	31.28	6.700
	Ж	13.185		3.572	

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Посматрано на нивоу Републике, али и на нивоу региона, највеће учешће има становништво са средњом стручном спремом. Може се уочити на основу података из табеле 39 да је у образовној структури високо учешће становништва са непотпуним или само основним образовањем што је још један ограничавајући фактор у развоју руралног туризма.

Оно што представља посебан проблем у региону јесте ниско учешће становништва са вишим и високим образовањем. Оваква образовна структура се објашњава утицајем фактора као што су: одлазак младих у урбана подручја, ограничене могућности за школовање и др. Од управних округа који чине регион једино је Нишавски округ изнад републичког просека док су остали окрузи знатно испод. Ово је поље на коме треба доста радити у наредном периоду како би се достигао европски просек. Такође, треба се борити са проблемом *одлива мозгова*, са којим се суочава не само регион Јужне и Источне Србије већ и сама Република и све земље са нижим степеном економске развијености.

2.1.4. Етничка структура становништва

Етничка структура становништва подразумева учешће појединих етничких група у саставу укупног становништва на одређеној територији.

Табела 40. Етничка структура становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2011. године)

Народи	Република Србија		Регион Јужне и Источне Србије	
	Укупан број	%	Укупан број	%
<i>Срби</i>	5.988.150	83,3	1.393.673	89,11
<i>Албанци</i>	5.809	0,08	1.715	0,12
<i>Бошњаци</i>	145.278	2,02	135	0,01
<i>Бугари</i>	18.543	0,3	15.501	0,99
<i>Буњевци</i>	16.706	0,2	24	0,002
<i>Власи</i>	35.330	0,5	32.873	2,1
<i>Горанци</i>	7.767	0,1	566	0,04
<i>Југословени</i>	23.303	0,3	1.431	0,09
<i>Мађари</i>	253.899	3,5	520	0,03
<i>Македонци</i>	22.755	0,32	3.539	0,24
<i>Муслимани</i>	22.301	0,31	534	0,03
<i>Немци</i>	4.064	0,06	164	0,01
<i>Роми</i>	147.604	2,05	57.239	3,66
<i>Румуни</i>	29.332	0,41	2.073	0,13
<i>Руси</i>	32.47	0,05	310	0,02
<i>Русини</i>	14.246	0,2	35	0,002
<i>Словаци</i>	52.750	0,73	161	0,01
<i>Словенци</i>	4.033	0,06	392	0,03
<i>Украјинци</i>	4.903	0,07	112	0,01
<i>Хрвати</i>	57.900	0,8	1.470	0,1

<i>Црногорци</i>	38.527	0,54	2.679	0,2
<i>Остали</i>	17.558	0,24	1.925	0,12
<i>Нису се изјаснили</i>	160.346	2,23	24.971	1,6
<i>Регионална припадности</i>	30.771	0,43	289	0,02
<i>Непознато</i>	81.740	1,14	21.585	1,38
УКУПНО:	7.186.862	100	1.563.916	100

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Етничка структура становништва на подручју региона Јужне и Источне Србије је хетерогена. Међу националностима, према подацима из табеле 40, најзаступљеније су: српска (89,11 %), ромска (3,66 %), влашка (2,10 %), бугарска (0,99 %), македонска (0,23 %), црногорска (0,17 %) и албанска (0,11 %). Све остале етничке заједнице учествују са мање од 1,5 %, колико има и неизјашњених, док је за 1,38 % становништва етничка припадност непозната. Срби чине апсолутну већину у свим окрузима.

Кроз разноликост у етничкој структури региона (Срби, Роми, Власи, Бугари, Македонци) створено је богато културно и етничко наслеђе овог простора, што може утицати позитивно у погледу развоја руралног туризма. Њихов језик, култура и обичаји су специфични а чињеница да је регион Јужне и Источне Србије мултикултуран заслужује активније укључивање у туристичке токове.

2.1.5. Економска структура становништва

Када се говори о променама у структури становништва региона, не може се заобићи ни структура становништва према економској активности. Она представља индикатор привредног и друштвеног развоја одређеног подручја. Преко ове структуре могу се пратити промене у учешћу активних и неактивних лица у региону Јужне и Источне Србије. У табели 41 приказано је учешће активног и неактивног становништва по одређеним категоријама.

Табела 41. Економска структура становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2014. године)

		Република Србија	Регион Јужне и Источне Србије	
Укупно		7.186.862	1.563.916	
Активно становништво	<i>економски активно</i>	2.971.220	629.492	
	<i>Запослени</i>	2.304.628	457.563	
	<i>Незапослени</i>	Свега	666.592	171.929
		Некада радили	425.559	101.021
		Траже први посао	241.033	70.908

Неактивно становништво	Економски неактивни	4.215.642	934.424
	<i>Деца млађа од 15 година</i>	<i>1.025.278</i>	<i>216.593</i>
	<i>Пензионери</i>	<i>1.628.428</i>	<i>372.026</i>
	<i>Лица са приходима од имовине</i>	<i>32.134</i>	<i>6.881</i>
	<i>Ученици / студенти</i>	<i>567.016</i>	<i>117.391</i>
	<i>Лица која обављају само кућне послове у свом домаћинству</i>	<i>599.371</i>	<i>141.521</i>
	<i>Остало</i>	<i>363.415</i>	<i>80.012</i>

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2015, Београд

У послератном периоду, у Србији су постојали повољни услови за запошљавање активних лица. “Од 1948. до 1991. године, отворено је 1,868 милиона нових радних места” (Аранђеловић, Глигоријевић 2010, стр. 92). Број запослених је растао по просечној стопи од 3,6 %, тако да је ниво запослености 1991. године био четири пута већи него 1948. године. Са избијањем економске кризе 1980-их година, раст запослености се успорава. Негативан тренд је настављен и у XXI веку. Број незапослених лица је 2,5 пута већи од броја запослених лица.

2.1.6. Компјутерска писменост становништва

Имајући у виду значај савремених информационо-комуникационих технологија за развој туризма треба размотрити и компјутерску писменост становништва у региону Јужне и Источне Србије.

Табела 42. Компјутерска писменост становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије (2011. године)

Категорије		Република Србија	Регион Јужне и Источне Србије
		<i>укупно</i>	6.161.584
	<i>мушко</i>	2.971.868	661.251
	<i>женско</i>	3.189.716	686.072
	<i>укупно</i>	2.108.144	362.832
Компјутерски писмена лица	<i>мушко</i>	1.062.125	191.272
	<i>женско</i>	1.046.019	171.560
	<i>укупно</i>	910.586	193.506
Лица која делимично познају рад на рачунару	<i>мушко</i>	463.780	101.374
	<i>женско</i>	446.806	92.132
	<i>укупно</i>	3.142.854	790.985
Компјутерски неписмена лица	<i>мушко</i>	1.445.963	368.605
	<i>женско</i>	1.696.891	422.380

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Према овом показатељу, Србија је испод просека Европске уније, али је компјутерски писменија од неких њених чланица, попут Румуније и Бугарске. На

нивоу региона, показатељ је испод републичког просека. Највећи проблем компјутерске писмености изражен је у Јабланичком и Зајечарском округу.

Ако се анализира полна структура, може се приметити значајно веће учешће жена у групи компјутерски неписмених лица или групи лица која делимично познају рад на рачунару. Узроке овој појави треба тражити свакако, у положају жена на селу и вековној доминацији мушке популације у већини послова. Међутим, охрабрује чињеница да се оваква слика постепено поправља уколико се упореди са процентуалним учешћем мушкараца и жена у претходним пописним годинама.

Генерално, без обзира на то што се ситуација на пољу примене савремених информационо-информационих технологија у руралном туризму мења на боље, и даље се може оценити као незадовољавајућа. Евидентно је да се могућности које пружају савремене технологије не користе у довољној мери у руралним подручјима региона Јужне и Источне Србије и да за то још увек нема адекватних услова. Због тога, један од приоритетних циљева у наредном периоду треба да буде обука и сагледавање значаја који пружају савремене технологије.

2.2. Рурална и урбана насеља у региону Јужне и Источне Србије

Републички завод за статистику приликом пописа становништва сва насеља класификује на *градска* и *остала*, у која углавном спадају рурална и приградска насеља. Када је у питању статистичка дефиниција руралних насеља, у пракси Републике Србије не постоји јасна дефиниција. Према пописима од 1981. до 2011. године, подела на урбана и остала насеља у Србији је базирана на одлукама општина, односно на локалном нивоу. “Довољно је било да насеље има генерални урбанистички план да би му се доделио статус градског насеља. То свакако није оправдано, јер сва насеља која нису проглашена градовима су класификована као села” (Петровић 2014, стр. 128).

Табела 43. Укупан број урбаног и руралног становништва у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије према различитим пописима

Година	Врста насеља	Република Србија		Регион Јужне и Источне Србије	
		Број становника	%		%
1948	<i>Укупно</i>	6.527.583	100,00	1.743.691	100,00
	Градска	1.717.478	26,31	249.836	14,33
	Остала	4.810.105	73,69	1.493.855	85,67
1961	<i>Укупно</i>	7.641.962	100,00	1.874.293	100,00
	Градска	2.574.244	33,68	391.056	20,86

	Остала	5.067.718	66,32	1.483.237	79,14
1981	<i>Укупно</i>	9.313.686	100,00	1.980.506	100,00
	Градска	4.390.358	47,14	744.504	37,59
	Остала	4.923.328	52,86	1.236.002	62,41
1991	<i>Укупно</i>	7.822.795	100,00	1.940.252	100,00
	Градска	4.214.698	53,88	841.681	43,38
	Остала	3.608.097	46,12	1.098.571	56,62
2002	<i>Укупно</i>	7.498.001	100,00	1.753.004	100,00
	Градска	4.218.479	56,26	834.295	47,59
	Остала	3.279.522	43,74	918.709	52,41
2011	<i>Укупно</i>	7.186.862	100,00	1.563.916	100,00
	Градска	4.271.872	59,44	816.749	52,22
	Остала	2.914.990	40,56	747.167	47,78

Извор: Прорачун аутора према подацима Републичког завода за статистику (различити годишњази), Београд

Према последњем попису из 2011. године укупан број градских насеља у региону је 46 а осталих чак 1.927 насеља. То говори у прилог чињеници да на целој територији региона доминирају остала или рурална насеља, тј. њихово учешће у укупном броју насеља је 97,7 %. Градска насеља чине свега 2,3 %.

Са друге стране, на основу табеле 43 може се закључити да је дужи временски период присутна тенденција опадања укупног броја руралног становништва. Данас је однос између урбаног и руралног становништва приближан, док је 1948. године тај однос био 85,67 % : 14,33 % у корист руралног становништва.

Табела 44. Укупан број урбаног и руралног становништва у региону Јужне и Источне Србије према окрузима (2002. и 2011. године)

	Врста насеља	Број становника			
		2002	%	2011	%
Регион Јужне и Источне Србије	<i>Укупно</i>	1.753.004	100,00	1.563.916	100,00
	Градска	834.295	47,59	816.749	52,22
	Остала	918.709	52,41	747.167	47,78
Браничевски	<i>Укупно</i>	200.806	100,00	183.625	100,00
	Градска	69.330	34,53	70.968	38,65
	Остала	131.476	65,47	112.657	61,35
Подунавски	<i>Укупно</i>	209.987	100,00	199.395	100,00
	Градска	104.315	49,67	103.864	52,09
	Остала	105.672	50,33	95.531	47,91
Борски	<i>Укупно</i>	146.551	100,00	124.992	100,00
	Градска	80.566	54,97	70.880	56,71
	Остала	65.985	45,03	54.112	43,29
Зајечарски	<i>Укупно</i>	137.561	100,00	119.967	100,00
	Градска	72.381	52,62	69.035	57,54
	Остала	65.180	47,38	50.932	42,46
Јабланички	<i>Укупно</i>	240.923	100,00	216.304	100,00
	Градска	98.420	40,85	93.679	43,31
	Остала	142.503	59,15	122.625	56,69
Нишавски	<i>Укупно</i>	381.575	100,00	376.319	100,00
	Градска	206.064	54,00	213.075	56,62
	Остала	175.693	46,00	163.244	43,38

Пиротски	<i>Укупно</i>	105.654	100,00	92.479	100,00
	градска	60.847	57,59	57.807	62,51
	Остала	44.807	42,41	34.672	37,49
Пчињски	<i>Укупно</i>	227.690	100,00	159.081	100,00
	Градска	95.444	41,92	91.549	57,55
	Остала	132.246	58,08	67.532	42,45
Топлички	<i>Укупно</i>	102.075	100,00	91.754	100,00
	Градска	46.928	45,97	45.892	50,01
	Остала	55.147	54,03	45.862	49,99

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику (различити годишњаци), Београд

Уколико посматрамо ситуацију на нивоу региона из табеле 44, тачније округа који чине регион Јужне и Источне Србије, запажамо да је рурално становништво бројније у односу на градско становништво у Браничевском и Јабланичком округу. У свим осталим окрузима градско становништво чини већину, без обзира што је број руралних насеља далеко већи од броја урбаних.

2.3. Структура привреде у региону Јужне и Источне Србије

Да би се успешно сагледао потенцијал једног региона кроз призму развијености привреде и предузећа која послују на одређеном подручју, неопходно је анализирати структуру привреде и њене основне карактеристике.

Табела 45. Учешће округа Јужне и Источне Србије у стварању БДВ-а Републике Србије

	БДВ (млн. РСД)		Учешће (%)		БДВ по становнику	
	2014	2013	2014	2013	2014	2013
Србија	3.257.177	3.263.518	100,0	100,0	457	456
Нишавски	124.455	118.646	3,8	3,6	336	319
Браничевски	67.133	69.511	2,1	2,1	379	387
Јабланички	48.067	45.879	1,5	1,4	229	217
Борски	47.048	50.993	1,4	1,6	392	418
Пчињски	41.539	40.941	1,3	1,3	205	201
Подунавски	40.162	41.359	1,2	1,3	206	211
Зајечарски	34.102	30.579	1,0	0,9	297	262
Пиротски	33.648	33.672	1,0	1,0	377	373
Топлички	23.070	23.430	0,7	0,7	261	262

Извор: Републички завод за статистику, Регионални бруто домаћи производ, Београд 2016, стр. 16

У складу са регулативом Евростата, за ниво округа се исказује БДВ - бруто додата вредност. Разлика је једино у укљученом нето порезу на производе. Анализирајући табелу 45, најбоље резултате бележе Нишавски, Браничевски и Јабланички округ док се на самом дну лествице налазе Зајечарски и Топлички округ.

Табела 46. Регионална бруто додата вредност по делатностима у региону Јужне и Источне Србије

Назив делатности	Регион Јужне и Источне Србије	
	Укупно	
Укупно	459.225	100,00
Рударство; прерађивачка индустрија; снабдевање електричном енергијом, гасом и паром; снабдевање водом и управљање отпадним водама	128.122	27,90
Државна управа и обавезно социјално осигурање; образовање; здравствена и социјална заштита	89.208	19,40
Трговина на велико и мало и поправка моторних возила; саобраћај и складиштење; услуге смештаја и исхране	71.522	15,60
Пољопривреда, шумарство и рибарство	60.002	13,10
Пословање некретнима	54.153	11,80
Стручне, научне, иновационе и техничке делатности; административне и помоћне услужне делатности	14.721	3,20
Грађевинарство	14.701	3,20
Уметност, забава и рекреација; остале услужне делатности; делатност домаћинства као послодавца; делатност екстериторијалних организација и тела	9.725	2,10
Финансијске делатности и делатност осигурања	8.856	1,90
Информисање и комуникације	8.215	1,80

Извор: Републички завод за статистику, Регионални бруто домаћи производ 2016, Београд, стр. 27

У структури прихода региона Јужне и Источне Србије, у складу са табелом 46, доминира сектор услуга, затим производни сектор и у најмањем проценту сектор примарних делатности. Достигнути ниво развијености указује на заостајање за републичким просеком према основним индикаторима. У сектору услуга доминира Нишавски округ, производни сектор је најразвијенији у Браничевском, Борском, Нишавском и Пиротском округу док је сектор примарних делатности везан за Браничевски, Нишавски, Подунавски, Јабланички и Борски округ.

Табела 47. Број привредних друштава и предузетника у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије

	Год.	Број привредних друштава			Број предузетника		
		Активна	Новооснована	Угашена	Активни	Новоосновани	Угашени
Србија	2013	109.389	8.495	2.543	208.902	30.863	35.964
	2014	113.922	7.985	2.602	211.158	26.220	24.482
Регион	2013	12.444	928	308	39.493	6.324	7.774
	2014	12.813	808	287	39.778	5.853	5.606
Браничевски	2013	1.403	91	32	4.780	557	803
	2014	1.441	82	40	4.888	551	460
Подунавски	2013	1.701	105	33	5.451	877	997
	2014	1.768	111	29	5.491	706	557
Борски	2013	855	54	22	2.929	421	546
	2014	877	61	19	2.855	377	449

Зајечарски	2013	782	45	16	2.529	395	665
	2014	784	32	17	2.555	337	316
Пиротски	2013	645	50	21	1.906	309	343
	2014	672	38	16	1.871	259	293
Јабланички	2013	1.210	90	29	5.243	857	1.117
	2014	1.276	81	26	5.250	761	763
Нишавски	2013	3.778	315	125	9.880	1.842	2.011
	2014	3.871	277	104	9.925	1.720	1.675
Топлички	2013	531	68	10	2.055	380	444
	2014	539	26	16	2.044	350	371
Пчињски	2013	1.539	110	20	4.720	686	848
	2014	1.585	100	20	4.899	792	612

Извор: Агенција за привредне регистре

Уколико посматрамо структуру привреде према класификацији Агенције за привредне регистре у табели 47, можемо видети да у посматраном региону, у 2014. години, послује свега 12.813 привредних друштава, што чини само 11,25 % привредних друштава у Србији и 39.778 предузетничких радњи, што је 18,8 % предузетника у Србији. Оваква структура указује на недовољну развијеност привреде посматраног региона. Предузетници чине 75,6 %, док привредна друштва чине 24,4 % свих привредних субјеката. Оно што охрабрује јесте чињеница да се последњих година бележи позитиван тренд у промени броја привредних субјеката у свих девет округа региона Јужне и Источне Србије.

2.3.1. Индустрија

Последњих неколико година, индустријски сектор је суочен са бројним проблемима. Као основна ограничења у развоју индустрије наводе се (Бошковић 2013, стр. 87): низак ниво активности, ниска конкурентност и продуктивност, неликвидност, низак ниво инвестиционе активности, заостајање у примени иновација и савремених технологија и технолошко - економско заостајање.

Тренутно учешће индустрије и сама структура индустрије резултат су “спорог прилагођавања, преласка са гломазних друштвених предузећа на мање, модерније и ефикасније индустријске капацитете” (Аранђеловић, Глигоријевић 2004, стр. 4). Са становништа традиције у неким индустријским гранама, Србија има још увек шансу да поврати лидерску позицију у тим сегментима.

Већина земаља у региону, укључујући и Србију, услед периода прилагођавања савременим захтевима тржишта, суочавају се са проблемом *вишка радника* у

индустрији. Много људи је остало без посла и своју шансу су потражили у руралним подручјима наше земље. У таквим срединама, излаз су нашли у пољопривреди, туризму, трговини, занатству и другим делатностима.

2.3.2. Пољопривреда

Регион Јужне и Источне Србије располаже богатим земљишним фондом тако да постоје повољни услови за развој пољопривреде. Ипак, они се за сада не користе у довољној мери. Учешће региона у пољопривредним површинама Републике Србије износи 22,7 %. Од тога, обрадиво пољопривредно земљиште обухвата око 20 %. Међу носиоцима пољопривредних газдинстава доминирају мушкарци, док су међу члановима газдинства, бројније жене.

Табела 48. Кључни покатељи структуре пољопривредних газдинстава у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије

	Газдинства	Пољопривредно земљиште		Коришћено пољопривредно земљиште	
		ha	Просечно по газдинству, ha	ha	Просечно по газдинству, ha
Србија	631.552	3.861.477	6,1	3.437.423	5,4
Регион	187.744	876.373	4,7	677.928	3,6

Извор: Републички завод за статистику, Попис пољопривреде 2012. године, Београд

Пољопривредно становништво, поред земљишта, представља најзначајнији ресурс у пољопривреди. Истовремено, пољопривредно становништво је најзначајнији сегмент руралног становништва за развој туризма на овом простору. Учешће пољопривредног у укупном становништву се користи као један од основних индикатора значаја пољопривреде у привредној структури. У периоду након Другог светског рата, на територији региона се константно смањивало учешће пољопривредног у укупном становништву, па се тако са 20,4 % у 1991. године смањило на 8 % у 2011. години. Слична кретања су забележена на нивоу земље а узроке треба тражити у миграцијама, индустријализацији и урбанизацији.

Табела 49. Укупно пољопривредно становништво по пописима из 1991., 2002. и 2011. године у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије

	Год.	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	Активно пољопривредно становништво	Издравано пољопривредно становништво
Република Србија	1991.	7.822.795	1.277.567	891.543	386.024
<i>Регион Јужне и Источне Србије</i>		1.940.252	395.845	307.783	88.062

Република Србија	2002.	7.498.001	817.052	529.236	287.816
<i>Регион Јужне и Источне Србије</i>		1.753.004	222.288	151.488	70.800
Република Србија	2011.	7.186.862	491.488	271.367	220.121
<i>Регион Јужне и Источне Србије</i>		1.563.916	123.647	76.796	46.851

Извор: Митровић, М. (2015): Села у Србији - промене структуре и проблеми одрживог развоја, стр. 43-44

Посебно значајан показатељ приликом анализе пољопривредног становништва је *активност становништва*. Према подацима пописа у табели 49, 1991. године укупно пољопривредно становништво у региону је износило 395.845 становника, од чега је активно било 307.783 или 77,75 %, док је издржавано износило 88.062 становника или 22,25 %. Пописом из 2011. године, укупан број пољопривредног становништва смањио се на 123.647, док се однос између активног и издржаваног становништва значајно променио (62,12 : 37,88 %). Више од 50 % домаћинстава су без омладине, чија је просечна старост чланова преко 60 година. Самим тим, број активног пољопривредног становништва опада брже од издржаваног.

Прави увид у стање пољопривредног становништва као ресурса пољопривреде, није могућ без анализе *старосне структуре*. Старосна структура становништва у пољопривреди константно се погоршава. Посебно забрињавајућа ситуација је у општинама Сврљиг, Гацин Хан и Црна Трава где преко 55 % становништва спада у категорију 65 и више година. Иначе, просечна старост носиоца газдинства у региону износи 60,5 година и превазилази републички просек од 59 година.

Приметан је тренд већег удела једночланих и двочланих домаћинстава у пољопривредним домаћинствима. У томе предњаче општине Бабушница и Црна Трава са преко 75 % газдинстава која имају једног до два члана или стално запосленог који обавља пољопривредну делатност. Све ово се негативно одражава на развој руралних подручја, а тиме и на рурални туризам, јер је пољопривредно становништво „најзначајнији чинилац ове делатности” (Бошковић, Томић, Андрић 2011, стр. 115).

2.3.3. Туризам

Туризам заузима значајно место у структури привреде региона Јужне и Источне Србије. У односу на индустрију и пољопривреду, туризам је најлакше савладао проблеме са којима се суочила наша земља крајем XX и почетком XXI века.

Табела 50. Кретање броја туриста и ноћења у региону Јужне и Источне Србије
(период 1980 – 2013. год.)

Год.	Регион Јужне и Источне Србије							
	Туристи			Ноћења туриста			Просечан број ноћења	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1980	822727	629004	193723	3065308	2812190	253118	4,5	1,3
1981	833642	637373	196269	3095973	2820317	275656	4,4	1,4
1982	820425	625424	195001	3123504	2821228	302276	4,5	1,5
1983	826988	639738	187250	3108159	2833394	274765	4,4	1,5
1984	857721	662035	195686	3255648	2971085	284563	4,5	1,5
1985	899479	686621	212858	3323664	3047206	276458	4,4	1,3
1986	927998	707289	220709	3493063	3220750	272313	4,6	1,2
1987	909466	669332	240134	3213260	2931760	281500	4,4	1,2
1988	921079	665738	255341	3164689	2871483	293206	4,3	1,1
1989	826552	584362	242190	2737432	2442868	294564	4,2	1,2
1990	761134	537558	223576	2466003	2188218	277785	4,1	1,2
1991	539325	453418	85907	1905137	1784317	120820	3,9	1,4
1992	472138	447071	25067	1969883	1930991	38892	4,3	1,5
1993	353743	343967	9776	1365003	1347928	17075	3,9	1,7
1994	411730	399420	12310	1666415	1644849	21566	4,1	1,8
1995	648404	636261	12143	1713762	168877	24985	2,6	2,1
1996	373594	353044	20550	1577782	1530169	47613	4,3	2,3
1997	354183	331445	22738	1532035	1476197	55838	4,5	2,5
1998	372102	353113	18989	1681110	1620977	60133	4,6	3,2
1999	258076	248010	10066	1151472	1130052	21420	4,6	2,1
2000	380292	366354	13938	1766513	1735185	31328	4,7	2,5
2001	357126	338982	18144	1545444	1510973	34471	4,3	2,1
2002	381104	351434	29670	1469887	1413742	56145	4,2	2,4
2003	342284	310484	31800	1453717	1360334	93383	4,4	2,9
2004	338572	298338	40234	1447790	1376105	71685	4,7	1,9
2005	352124	306572	45552	1379610	1296987	82623	4,2	1,8
2006	318851	279986	38865	1302608	1228613	73995	4,4	1,9
2007	401269	336779	64490	1472707	1363171	109536	4,1	1,7
2008	412334	347376	64958	1541735	1424628	117107	4,1	1,8
2009	371238	294629	76609	1346368	1243508	102860	4,2	1,3
2010	352553	274400	78153	1314707	1185410	129297	3,9	1,9
2011	362049	285500	76549	1350476	1217103	133373	4,3	1,7
2012	353706	275073	78633	1315434	1163491	151943	4,2	1,9
2013	334809	251673	83136	1106177	957431	148746	3,8	1,8

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику, Општине у СР Србији (1980-1988.), Општине у Републици Србији (1989-1998), Општине у Србији (1999-2010), Општине и региони у Републици Србији (2011-2014)

На основу табеле 50 може се закључити, да се туризам у региону Јужне и Источне Србије перманентно развијао до деведесетих година XX века. У посматраном периоду, привреда бивше Југославије генерално је остваривала најбоље резултате, те су и пословна путовања домаћих и страних привредника у овом периоду била најинтензивнија.

Када је реч о доласцима и ноћењима туриста највећи број је остварен 1986. године да би због политичко-економских фактора промет почео рапидно да се смањује.

Погоршање економских и политичких прилика, рат на простору бивше Југославије, санкције Међународне заједнице, хиперинфлација током 1993. године и неповољан имиџ наше земље у иностранству само су неки од фактора који су допринели оваквој ситуацији (Унковић, Зечевић 2007).

Табела 51. Кретање броја туриста и ноћења у региону Јужне и Источне Србије у 2014. години

	Туристи			Ноћења туриста			Просечан број ноћења	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
Регион	329529	233013	96516	995948	805322	190626	3,5	2,0
<i>Подунавски</i>	12572	5246	7326	17782	7845	9937	1,5	1,4
<i>Браничевски</i>	39885	33186	6699	86159	69769	16390	2,1	2,4
<i>Борски</i>	56789	45631	11158	136252	105997	30255	2,3	2,7
<i>Зајечарски</i>	70769	61094	9675	319554	294485	25069	4,8	2,6
<i>Нишавски</i>	70413	32642	37771	134990	76007	58983	2,3	1,6
<i>Јабланички</i>	22397	12850	9547	72910	58822	14088	4,6	1,5
<i>Пиротски</i>	11432	6022	5410	28319	11704	16615	1,9	3,1
<i>Топлички</i>	22990	20023	2967	135179	124855	10324	6,2	3,5
<i>Пчињски</i>	22282	16319	5963	64803	55838	8965	3,4	1,5

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2015, Београд

На основу резултата из табеле 51 може се извести закључак да су носиоци развоја туризма у региону Нишавски, Зајечарски и Борски округ. При томе, највећи број страних туриста посећује Нишавски округ док је Зајечарски округ водећи по питању домаћих туриста.

2.4. Културно-историјско наслеђе региона Јужне и Источне Србије

Регион Јужне и Источне Србије располаже значајним културно-историјским наслеђем. Ради лакшег проучавања, целокупно културно наслеђе региона може се поделити на: археолошка налазишта, споменике културе, знаменита места и просторно културно-историјске целине.

2.4.1. Археолошка налазишта

Са аспекта развоја туризма у оквиру региона Јужне и Источне Србије значајно место заузимају археолошка налазишта. Као део културног наслеђа једног региона могу бити веома интересантна за туристичку понуду. Њихово активирање довело би до повећања броја туриста.

Табела 52. Дистрибуција археолошких налазишта у Јужној и Источној Србији

Округ	Број археолошких налазишта	Локалитети
Браничевски	18	Римско утврђење – Калиште, Градац, Брадаче, Ледерата, Беловоде, Пимкум, Острово, Босманска река, Салдум, Чезава, Турски поток, Мала Орлова, Брњица, Ливадица, Госпођин вир, Умка - Кузмино брдо, Старо гроље у селу Трњане, Виминачијум
Подунавски	1	Орнице
Борски	27	Лазарева пећина, Мокрањске стене, Рудна глава, Каструм са Понтесом, Лепенски Вир, Равна, Хајдучка воденица, Велики Градац и Бања, Голо брдо, Мала ливадица, Велика ливадица, Трансдиерна, Каструм, Рибница, Пецка бара, Циганија, Мало Голубиње, Велико Голубиње, Бољетинска река, Трњана, Кучајна, Кастел, Караташ, Кмпије, Вајуга, Милутиновац, Врело - Шаркамен
Зајечарски	3	Равна - Тимакум Минус, Гамзиград, Велико Градиште
Нишавски	10	Бресје - Медијана, Велика Хумска чука, Бубањ, Кулина, Римска грађевина са мозаиком на Коњском гробљу, Део византијске некрополе, Касноантичка гробница, Рановизантијска гробница, Велика и Мала Баланица, Ранохришћанска гробница са Христогорамом
Јабланички	8	Царичин град, Градац, Трап, Градац – Злокућане, Кале – Међа, Кале – Гургец, Рановизантијско утврђење и срква Св. Николе, Хисар
Пиротски	2	Ремесиана, Гоинско Кале
Топлички	3	Дренград, Римске терме – Баце, Плочник
Пчињски	1	Кале - Кршевица

Извор: Републички завода за заштиту споменика културе, Београд
(<http://www.heritage.gov.rs/>)

Од 190 археолошких налазишта, колико се налази у Централном регистру Републичког завода за заштиту споменика културе чак 73 је у оквиру региона Јужне и Источне Србије. Највећи број се налази у оквиру Борског и Браничевског округа док је најмањи број налазишта у Подунавском и Пчињском округу. Од укупног броја археолошких налазишта, њих 8 припада непокретним културним добрима од изузетног значаја а 6 непокретним културним добрима од великог значаја.

Лепенски Вир је једно од највећих и најзначајнијих мезолитских и неолитских археолошких налазишта, смештено на десној обали Дунава, у Ђердапској клисури. Процењује се да је старо око 9.000 година и истиче се као најстарије урбано насеље у Европи. Скулптуре које су пронађене приликом ископавања су заштитни знак самог налазишта и представљају најстарију уметност те врсте у Европи.

Виминацијум је познато археолошко налазиште на територији региона. Налази се на 12 км од Пожаревца и има изузетан значај јер је некада представљао најзначајнији легијски логор на Дунаву а један временски период и главни град провинције Горње Мезије. Обилазак археолошког налазишта на аутентичан начин туристе упознаје са римском културном која је овде постојала. Остаци града и војног логора, аквадукти, занатски центри, градске терме, некрополе и велики број различитих предмета само су део културног наслеђа које се може обићи.

Гамзиград је археолошко налазиште у близини Зајечара, познато по царској палати Гаја Валерија Галерија Максимилијана. Импресивни остаци царске палате са великим и малим храмом, термама и сл. сведоче о импозантној структури царског града и представљају најочуванији пример те врсте архитектуре. Изузетне лепоте и још већег значаја, сви објекти су декорисани фрескама, а мозаици се сматрају најбољим остварењима касноантичког периода у Европи. Због изузетног значаја, од 29. јуна 2007. године *Felix Romuliana* се налази на УНЕСКО - овој листи светске културне баштине.

Слика 26. Гамзиград

Извор: Аутор

Јустинијана Прима, данашњи Царичин Град, у општини Лебане је значајно археолошко налазиште које носи име по цару Јустинијану. Некада је био један од највећих и најзначајнијих византијских градова на Балкану. Император Јустинијан је град основао 535. године и тако постао престоница покрајине Илирик. На примеру Царичиног града се најбоље могу видети елементи класичног и хришћанског просторног планирања и архитектуре (базилике, улице са колонадама, заштитни зидови, аквадукт).

Слика 27. Царичин град

Извор: Аутор

Археолошко налазиште *Медијана* у Нишу је палата Константина Великог, утемељивача хришћанства, са остацима луксузног летњиковца, подигнута почетком IV века. Царска палата површине око 6.000 м² обилује фрескама и мозаицима, а посебну пажњу туриста привлаче декоративни стубови, терме и систем водоснабдевања.

Плочник је најстарије неолитско насеље на свету, смештено недалеко од Прокупља. Комплекс археолошког насеља датира из периода млађег каменог доба, од 5500 до 4700. године пре нове ере. Ископавања која су годинама вршена, открила су велики број предмета од камена и бакра, посуђа од керамике и пећи, за које се претпоставља да су користили за топљење метала. У вези са тим, истраживања су показала да је Плочник колевка европске металургије, због чега је још више добио на значају. Данас је на месту археолошког налазишта подигнуто село истоветно оном из периода неолита и омогућене су посете туриста.

Слика 28. Архео парк Плочник

Извор: Аутор

2.4.2. Споменици културе

Споменици културе су најбројнији у оквиру културно-историјског наслеђа региона. Због својих атрактивних карактеристика подстичу културна и манифестациона туристичка кретања током године.

Табела 53. Дистрибуција споменика културе у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Број споменика културе	Значајнији локалитети
Подунавски	55	Смедеревска тврђава, манастир Покајница, манастир Копорин, Град Кулич
Браничевски	71	Тврђава Рам, манастир Витовница, манастир Нимник, манастир Горњак, собраница у Ћовдину, ваљавица у Бистрици, воденица Мишића, Средњовековна тврђава - Голубац, зграда епископског двора
Борски	40	Манастир Короглаш, хајдук Вељкова барутана, тврђава Фетислам, кућа Стевана Мокрањца, манастир Буково, конак кнеза Милоша, кнежев дворца, сеоска кућа са јазлуком, Ђокинска воденица, Трајанова табла, стара топионица у Мајданпеку
Зајечарски	69	Соко Град, манастир Лапушња, манастир Св. Тројице, манастир Крепичевац, средњовековно утврђење, стара апсана, манастирска целина Суводол, манастир Грлиште, старо бањско купатило
Нишавски	128	Курвин град, Теле кула, манастир Св. Стевана, манастир Св. Богородице, манастир Св. Роман, манастир Св. Петке, спомен логор "12. фебруар", нишка тврђава, зграда Старог начелства, зграда са казанцијским радионицама, стара сеоска кућа Тодора Коцића, Сврљишки град
Јабланички	49	Јашуњски манастири, манастир Рударе, кућа Боре Димитријевића-Пиксле, манастир Чукљеник, кућа Шоп Ђокића, комплекс воденице и гајтанаре
Пиротски	28	Манастир Темска, манастир Поганово, Пиротска тврђава, манастир Планиница, манастир Суково, манастир Дивљана, манастир Св. Богородице, српско војно утврђење, пећинска црква Св. Петра и Павла, манастир Св. Петке
Топлички	21	Манастир Св. Николе, Манастир Св. Богородице, манастир Ајданавац, Марина кула, зграда музеја Топлице, Иван кула, град Хисар, црква Св. Прокопија и Латинска црква
Пчињски	33	Манастир Св. Прохор Пчињски, црква Св. Богородице, манастир Кацапун, Турски амам, пашини конаци, кућа Борисава Станковића, стари мост у Врању, Марково кале, Бегов мост

Извор: Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
(<http://www.heritage.gov.rs/>)

Од 2.177 споменика културе, колико се налази у централном регистру Републичког завода за заштиту споменика културе, чак 494 се налази на територији региона Јужне и Источне Србије или скоро четвртина од укупног броја.

У оквиру споменика културе, велики културни значај имају *средњовековна утврђења*, подигнута како на обалама Дунава тако и у унутрашњости земље. Њихова

улога је била, пре свега одбрамбена али и у контроли пловидбе на Дунаву (Штетић, Цвијановић, Шимичевић 2014, стр. 139). Као најзначајније, могу се истаћи: Смедеревска тврђава, Рамска тврђава, Голубачка тврђава, Фетислам, Нишка тврђава и тврђава у Пироту. Све оне су у време њихове изградње имале велики стратешки значај који им се не може оспорити, али се по величини, историјском значају, очуваности и туристичкој валоризацији посебно истичу Смедеревска и Нишка тврђава.

Смедеревска тврђава се налази на ушћу реке Језаве у Дунав. Подигао ју је деспот Ђурађ Бранковић у 15. веку и представља највише достигнуће средњовековног српског војног градитељства. Данас, смедеревска тврђава представља споменик културе од изузетног значаја, популарну туристичку дестинацију, као и ексклузиван простор за музичко-сценске и друге културне догађаје.

Тврђава Рам се налази на обали Дунава, недалеко од Пожаревца и Великог Градишта. Смештена је на стени која се спушта ка Дунаву и претпоставља се да је једна од најстаријих тврђава на овим просторима. Тврђава је релативно добро очувана а простор око ње се користи за спортско-рекреативне активности. Реконструкција је свакако неопходна а у плану је туристичка тура “Путевима Отоманског царства”, која би поред осталих укључила и Рамску тврђаву.

Голубачка тврђава или како је називају, тврђава са девет кула, се налази на литици изнад Ђердапске клисуре. Настала је у 14. веку и због свог изузетног положаја сматра се симболом Ђердапа. У току је њена реконструкција са чијим окончањем се очекује знатно већи број туриста. Туристички доживљај ће бити употпуњен бројним атракцијама у близини саме тврђаве.

Тврђава *Фетислам* или у преводу “капија мира” се такође налази на Дунаву, у близини Кладова. Подигли су је Турци 1524. године и чине је две фортификационе целине, Велико и Мало утврђење. Данас је тврђава најзначајнији културно-историјски споменик из ближе прошлости, омиљени спортски и туристички камп центар. Због лошег стања у коме се налази започет је пројекат ревитализације Фетислама са циљем очувања овог културног споменика и развијања туристичке понуде.

Нишка тврђава, смештена на обали реке Нишаве, у центру града, представља једно од најочуванијих здања турске војне инфраструктуре на средњем Балкану. Изграђена је на простору од преко 22 хектара, са бедемима који су дугачки преко 2.000

м. Осим добро очуваних масивних камених зидова и капија, у тврђави се налазе бројни остаци бурне нишке историје: збирка надгробних споменика, Хамам, Бали бегова цамија, споменик кнезу Милану Обреновићу и други објекти. Носи епитет једне од најлепших тврђава у региону.

Пиротска тврђава, Кале или Момчилов град, се налази у градском језгру данашњег Пирота. Подигнута је током владавине кнеза Лазара и већим делом је очувана. Сматра се симболом Пирота а у плану је изградња археолошког комплекса који ће поред ове тврђаве обухватити остатке римског Туреса и ранохришћанску базилику са византијским утврђењем. На тај начин, биће презентоване грађевине из различитих периода.

Слика 29. Пиротска тврђава

Извор: Аутор

Захваљујући богатој и бурној историји, значају које су имале и очуваности, ове тврђаве данас представљају једне од најзанимљивијих антропогених туристичких мотива региона Јужне и Источне Србије. То су објекти које туристи обавезно посећују када се нађу у њиховој близини. Поред Смедеревске и Нишке тврђаве, потребно је у туристичку понуду активније укључити и остале споменуте тврђаве, а које по значају и лепоти не заостају за овим двама тврђавама.

Манастири и цркве региона Јужне и Источне Србије заузимају значајно место у културној ризници Србије и Балкана (Ракоција, 2013). На малом простору налази се велики број цркава и манастира који по својој лепоти не заостају за светским наслеђем.

Манастир Св. Прохор Пчињски се налази на шумовитим обронцима планине Козјак, у прекрасном амбијенту нетакнуте природе. Ужива статус споменика од изузетног значаја и под заштитом је државе. Манастир је стециште значајних културних и духовних дешавања. У њему доминирају два конака, међу којима врањски конак, зграда монументалних размера и јединствене архитектуре, представља једну од најлепших грађевина овог типа у Србији. У својој богатој историји, конак је неколико пута обнављан док је 2010. године детаљно реновиран и преуређен у луксузни трговинско-конгресни центар.

Слика 30. Манастир Св. Прохор Пчињски

Извор: Аутор

Манастир Св. Јована Богослова, или *Погановски манастир*, налази се у атару истоименог села и један је од значајнијих манастира у региону, јер га посећују не само верници већ и љубитељи природе, због окружења у коме се налази. Културно-историјски значај је такође велики и оно што издваја овај манастир у односу на друге су светски познате иконе. Манастир је под заштитом државе и на листи је светске културне баштине од 1979. године.

Слика 31. Манастир Св. Јована Богослова

Извор: Аутор

Постоје и мање познате цркве, необичног изгледа, које привлаче пажњу туриста из целе Европе. Тако је, давне 1991. године, старо храстово дрво у селу Јовац, мештанин Драгољуб Крстић претворио у цркву. Ова необична богомоља посвећена је Св. Пантелејмону, а симболика је врло дубока. *Дрво храст*, поред тога што је имало велики значај у традицији и култури српског народа, било је значајно и старим Словенима (сматрано је светим дрветом). Поред ње, *Црква Св. Тројице* у Матејевцу, чији темељи потичу из 11. века служила је као богомоља на путу ходочашћа ка Цариграду и даље ка Јерусалиму. У народу је позната као латинска или римска црква.

Прави раритет на територији региона представља и руска Православна *црква Свете Тројице*, у народу позната као Црква Грофа Вронског или Црква љубави, у атару села Горњи Адровац, надамак Алексинца. Име је добила по чувеном лику из романа “Ана Карењина” који је у овом селу погинуо. Околна села у којима се негују стари занати, култура и обичаји погодни су за оживљавање руралног туризма. Уз мало труда, овај споменик под заштитом државе могао би се наћи на светској туристичкој мапи због свог културно-историјског значаја.

Слика 32. Цркве у региону (Латинска црква, црква Благе Маре, пећинска црква Св. Петра и Павла)

Извор: Аутор

У оквиру културно-историјског наслеђа свакако треба споменути и **дворце**, од којих поједини имају изузетно бурну и занимљиву историју. Иако постоје на више локација у региону, туристички су најинтересантнији Дворац кнеза Александра Карађорђевића и летњиковац краља Петра I у Брестовачкој бањи, као својеврсни музеји грађанске архитектуре 19. века. Од осталих двораца вреди поменути летњиковац Обреновића на Плавинцу код Смедерева (Златни брег - Краљев виноград) и летњиковац краља Александра I Карађорђевића у селу Нересница, недалеко од Кучева. Са друге стране, многи дворци, виле и летњиковци су напуштени или се о њима не води рачуна тако да је потребно уложити значајна средства са циљем њихове ревитализације и укључивања у туристичке токове.

Карактеристична појава традиционалне народне културе региона су и **заветни крстови**. До данас је на простору региона пронађено преко 130 оваквих крстова. Они нису само културно-историјски споменици, него и значајни извори за проучавање села као културне заједнице. Заветни крстови су подизани на разним местима. Могу се видети у центру села, на изворима, поред пута, на имањима итд. Постоје и тзв. заветни крстови у “ћелијама”. То су зградице од слабог материјала, са кровом од ћерамиде. Већину њих је тешко приметити, због околног растиња (Јовановић 2011, стр. 34).

2.4.3. Знаменита места

Знаменита места спадају у групу непокретних културних добара. Иако имају велики туристички потенцијал, за сада нису на адекватан начин валоризовани.

Табела 54. Дистрибуција знаменитих места у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Локалитети
<i>Нишавски</i>	Споменик и спомен парк Бубањ, Шанчеви из Првог српског устанка, Чегар, Старо војно гробље на Делијском вису, Јеврејско гробље у Нишу
<i>Подунавски</i>	Радовањски Луг
<i>Браничевски</i>	Спомен парк Чачалица
<i>Борски</i>	Спомен дом и Спомен музеј на Стеванским ливадама

*Извор: Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
(<http://www.heritage.gov.rs/>)*

На брду *Чегар*, надамак Ниша, на месту где се одвијала чувена битка из Првог српског устанка, налази се споменик подигнут у знак сећања на храбре војнике и њиховог команданта Стевана Синђелића. Као познато историјско место, Чегар је стављен под заштиту закона 1983. године, а исте године је проглашен од стране Скупштине Србије културним добром од изузетног значаја.

Слика 33. Чегар

Извор: Аутор

Од глава Срба, погинулих у бици на Чегру, изграђена је крајем маја 1809. године, *Беле кула*. Овај јединствени споменик у свету симбол је независности једног народа и представља споменик културе од изузетног значаја. Годишње га посети од 30.000 до 50.000 туриста.

2.4.4. Просторно културно-историјске целине

Просторно културно-историјске целине чине саставни део културног наслеђа региона Јужне и Источне Србије. Упркос великом културном значају, још увек нису на прави начин укључене у културне туристичке туре.

Табела 55. Дистрибуција просторно културно-историјских целина у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Локалитети
<i>Борски</i>	Комплекс пивница, Старо градско језгро, Комплекс Мокрањчеве куће, Комплекс Рајачких и Рогљевских пивница, Уже подручје Брестовачке бање, улица М. Тита
<i>Зајечарски</i>	Комплекс објеката из 19. века, Две старије куће и Горњокрајска чесма, Куће и привредне зграде: Сергеја Пауновића, Милорада Павловића и Стамена Нешића, део урбане целине старе чаршије у Сокобањи у улици М. Тита са низом индивидуалних зграда
<i>Браничевски</i>	Део села Бистрице
<i>Нишавски</i>	Комплекс Дуванске индустрије, Шире подручје ул. М. Тита
<i>Пчињски</i>	Комплекс Баба Златине улице
<i>Пиротски</i>	Занатско-трговачке радње у Тијабари

Извор: Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
(<http://www.heritage.gov.rs/>)

Део села Бистрице, у Браничевском округу је туристичка атракција са значајним потенцијалима. То је културно-историјска целина у чијем саставу су три ваљарице, десет воденица, црква са црквиштем, салаш, пет кућа са помоћним зградама, зграда месне заједнице, старе школе и механе.

На основу реченог, можемо закључити да регион Јужне и Источне Србије располаже богатим културно-историјским наслеђем. Кроз комбиновање са природним ресурсима његова туристичка вредност била би знатно већа.

3. Туристички промет и материјална база руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Упркос богатој ресурсној основи, рурални туризам региона Јужне и Источне Србије се налази у почетној фази развоја. Он је последица доскорашње политике

развоја туризма која је занемаривала укључивање континенталних делова наше земље у туристичку понуду (Штетић 2007, стр. 233). Са друге стране, изузетно значајни природни и антропогени потенцијали у континенталном делу Републике били су недовољно коришћени, а неки региони, као што је Регион Јужне и Источне Србије, туристички неискоришћени. У тој групи се нашао и сегмент руралног туризма, чији значај није био довољно истражен иако су могућности овог вида туризма, на основу искустава многих европских земаља, практично неограничене.

Као што је речено у другом поглављу, подаци о смештају у руралном туризму још увек нису обухваћени званичном статистиком. Расположиве ресурсе обухватају портал руралног туризма (www.selo.rs) и локалне туристичке организације. Врсте смештајних објеката у руралном туризму, према подацима које поседује асоцијација Сеоски туризам Србије, а односе се на регион Јужне и Источне Србије, приказане су у табели 56.

Табела 56. Распрострањеност руралног туризма у Јужној и Источној Србији

Општина	Број смештајних објеката	Врста смештаја	Број лежаја	Активности
Жагубица	1	Етно село	18	Традиционална храна, обилазак културно - историјских споменика
Бор	1	Собе	6	Бициклизам, рекреација, риболов, пешачење, планинарење, пливање
Књажевац	1	Сеоско домаћинство	10	Одмарање у природи, шетња, риболов, бициклизам, лов
Димитровград	1	Сеоско домаћинство	8	Вожња бицикли, шетња у природи, традиционална храна
Бела Паланка	1	Гостинска кућа	-	Планинарење, пливање, обилазак верских објеката
Сокобања	1	Апартмани	20	Планинарење, пливање, пешачење, бициклизам
	1	Собе	4	Пливање, активности у природи, обилазак културно – историјских споменика
Пирот	1	Сеоско домаћинство	5	Планинарење, купање у термалним водама, пешачење, бициклизам, обилазак историјских објеката
	1	Гостинска кућа	6	Скијање, брање лековитог биља, планинарење, шетње, бициклизам, скупљање гљиви

Извор: Gašić, M. Perić, G. Ivanović, V. (2016): *The influence of information-communication technologies on development of rural tourism in Southern and Eastern Serbia, Beograd*

На основу табеле 56 могло би се закључити да је рурални туризам развијен у свега неколико села у региону. Ипак, због недовољне примене савремених информационо-комуникационих технологија и неодговарајућег степена образовања власника руралних туристичких домаћинстава многа од њих немају представљену понуду у оквиру интернет портала.

Табела 57. Села у Јужној и Источној Србији у којима је развијен рурални туризам

Округ	Села у којима је развијен рурални туризам	Број лежаја
Подунавски	Стублина, Моравски конаци	59
Браничевски	Аљудово, Салаковац, Каона, Ждрело, Мало Лаоле	170
Борски	Злот, Црнојка, Рудна Глава, Рајац, Рогљево, Браћевац, Јабуковац, Шаркамен, Ковилово, Буково, Видровац, Михајловац, Плавна, Кусјак, Вратна, Бањско Поље, Мишин Брег, Костол, Велика Врбица, Нови Сип, Текија, Грабовица, Корбово, Љубичевац	389
Зајечарски	Црни врх, Балта Бериловац, Кална, Јаловик Извор, Горње Зуниче, Ђуштица, Јаковац, Мездреја, Вртовац, Иново, Стогазовац, Влашко Поље, Мали Извор, Николичево, Илино, Зубетинац, Шарбановац, Врмца, Трубаревац, Ресник, Јошаница, Жучковац	524
Нишавски	Белоиње, Дубрава, Доњи Душник, Семче, Горње Власе, Горњи Барбеш, Радевац, Липовац, Банцарево	69
Јабланички	Магаш, Ивање, Добра Вода, Горњи Брестовац, Боринце	130
Пиротски	Гостуша, Градашница, Темска, Топли До, Војнеговац, Височка Ржана, Славиња, Јеловица, Рсовци, Дојкинци, Каменица, Поганово, Доњи Криводол	304
Топлички	Бублица, Тогачевче, Цекавица, Прекопчелица, Штулац, Свињарица, Бели камен, Сибница, Попова	27
Пчињски	Загужање, Јабланица, Пољаница, Крива Феја, Дуга Лука	42

Извор: Прорачун аутора на основу података локалних туристичких организација

Са друге стране, подаци добијени од стране локалних туристичких организација пружају другачију слику о развијености руралног туризма у региону. Наиме, број села која се баве руралним туризмом је далеко већи од оних која се налазе на сајту Националне асоцијације за сеоски туризам Србије. Највећи број села припада Зајечарском, Пиротском и Борском округу а најмањи проценат се налази у Подунавском и Браничевском округу.

Као што је речено у другом поглављу доктората, актуелна развијеност руралног туризма у Републици Србији може се анализирати на основу података које објављује Републички завод за статистику а односе се на туристички промет посматран са аспекта реализованог броја ноћења. У складу са тим, будући да је просечан проценат ноћења у руралном туризму око 21 % од укупног броја ноћења на глобалном нивоу, као и на нивоу земље, може се извести и укупан број ноћења у руралним подручјима региона Јужне и Источне Србије (видети табелу 58).

Табела 58. Процењен туристички промет - реализован број ноћења у руралном туризму у региону Јужне и Источне Србије (временски период 2004-2014)

Година	Реализован број ноћења у свим туристичким местима региона	Реализован број ноћења у руралним подручјима региона
2004	1.447.790	304.036
2005	1.379.610	289.718
2006	1.302.608	273.548
2007	1.472.707	309.268
2008	1.541.735	323.764
2009	1.346.368	282.737
2010	1.314.707	276.088
2011	1.350.476	283.600
2012	1.315.434	276.241
2013	1.106.177	232.297
2014	995.948	209.149

Извор: Gašić, M. Perić, G. Ivanović, V. (2016): *The influence of information-communication technologies on development of rural tourism in Southern and Eastern Serbia, Beograd*

С обзиром да ни Светска туристичка организација као и Организација за економску сарадњу и развој нису предузеле одговарајуће мере, постоји неколико органичења када је у питању обезбеђивање прецизних и логичких података у вези са руралним туризмом. То су: разлике у дефинисању руралног туризма између различитих држава, многи рурални туристи и рекреативци су екскурзионисти и не припадају онима који користе услуге ноћења а чији је обим ипак значајан, разноврсност и фрагментација руралног туризма са великим бројем људи који се баве руралним туризмом али нису категорисани и др.

4. Развијеност понуде руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Регион Јужне и Источне Србије има изузетне природне и антропогене ресурсе за развој свих облика руралног туризма. Међутим, он је за сада недовољно организована делатност која се не одвија адекватно могућностима којима располаже.

Рурални туристички производ региона Јужне и Источне Србије мора имати одређене карактеристике по којима ће се разликовати од производа других дестинација. Он треба да садржи више облика руралног туризма, за којима постоји препозната тражња, исказана кроз жеље и потребе туриста. На другој страни, треба да потенцира оне облике туризма за које постоји ресурсна основа изражена првенствено кроз богатство природних и антропогених вредности.

4.1. Агротуризам

Агротуризам представља основни сегмент руралног туризма. У многим земљама света, агротуризам се посматра као облик руралног туризма који је блиско повезан са пољопривредом. Наиме, рурални туризам се заснива на руралном окружењу уопште и обухвата различите видове туризма, а агротуризам искључиво на пољопривредном добру и произвођачу, и обухвата активности којима се рурално становништво бави (пољопривреда, гастрономија, фолклор, етнологија, занатство и сл.). Туристичке услуге у агротуризму везане су за понуду смештаја и исхране, али и додатних активности у оквиру пољопривредних радова и традиционалног занатства. Генерално, у агротуризму “туристи пасивно посматрају или активно учествују у традиционалним пољопривредним радњама, без негативних последица на животну средину или продуктивност руралног домаћинства” (Гласник Загребачке жупаније 2005, стр. 8).

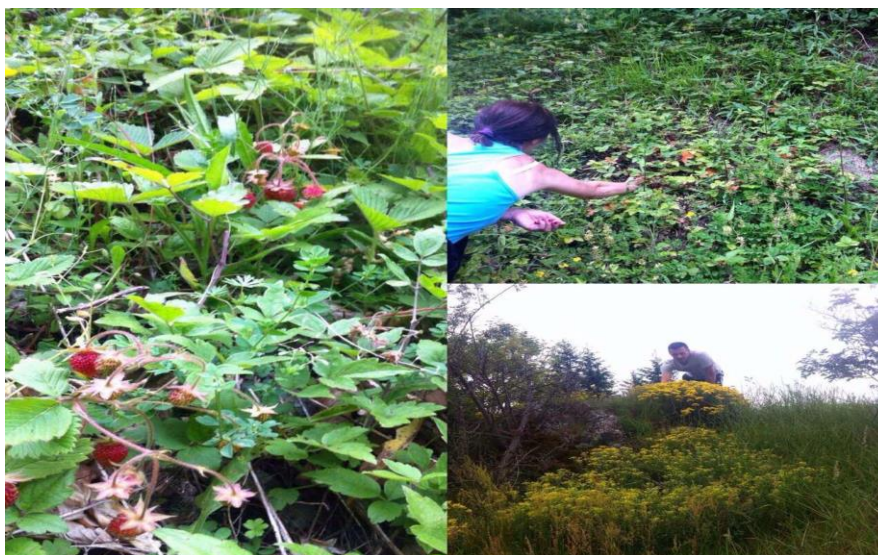
Агротуризам, заједно са екотуризмом представља релативно новију концепцију развоја туризма, засновану на природним ресурсима и одрживом коришћењу природних ресурса у руралним заједницама. Главна атракција у агротуризму су доживљај живота и рада на једном руралном домаћинству и аутентични производи, заједно уз пратеће услуге. Искуства стечена на таквим газдинствима су “заиста аутентична, јер захтевају спремност, како од стране домаћина тако и посетилаца, да развију однос једни са другима, да се укључе и подигну однос на ниво који често има дугорочне ефекте и доводи до трајног пријатељства” (Knowd 2001, стр. 29).

Подручје региона Јужне и Источне Србије пружа добре могућности за развој агротуризма, обзиром да је пољопривреда преовлађујућа делатност становништва на овом простору и да је велики број домаћинства која се баве овом врстом производње. Битна карактеристика развоја агротуризма испољава се у обезбеђивању прихода руралним домаћинствима уз минимално инвестирање (Вујичић 2003, стр. 145).

Агротуризам, као један од облика руралног туризма представља допуну других традиционалних комплементарних активности, али је свакако и једна од основних активности које могу помоћи диверзификацији руралне економије. Специфичност овог туристичког производа је и потреба да посетилац не буде само посматрач, већ и активни учесник. Народни обичаји, светковине, народна књижевност, ношња, изворне народне песме и старе грађевине директно утичу на сазнање туриста о привреди и

култури села и помажу им да разумеју живот и менталитет домаћина, и обрнуто. Дакле, активно учествовање туриста у самим радовима на пољопривредном газдинству, главна је карактеристика. У иностраној литератури, агротуризам је настао као резултат повезивања пољопривреде и туризма (енг. farm tourism, farm-based tourism). Од фарми на територији региона посебно се истичу: фарма “Колиба”, фарма “Равна шума”, фарма “Иванов” и интерактивна фарма “Лука”.

Фарма “Колиба” се налази надомак села Влашко поље, у општини Књажевац. Мир и тишина, комфоран смештај у традиционално опремљеним собама, базен, рибњак, стара воденица, фарма аутохтоних сорти оваца (каракачанска и кривовирска овца), коњи и разнолика украсна живина само су део понуде фарме. Посебне атракције су активно учешће у пољопривредним радовима (жетва, берба и др.), припрема зимнице од домаћих повртарских и воћарских производа, учешће у земљорадничким и сточарским пословима, као и брање шумског воћа и лековитог биља. Поред тога, за све госте се организују излети до Сеселачке пећине, Слемена, планине Тупижнице и Ртња.

Слика 34. Брање шумског воћа и лековитог биља

Извор: Аутор

Фарма “Равна шума” се налази у атару села Забрђе, надомак Димитровграда. Живописни предели Одоровачког поља, највећег крашког поља у региону Јужне и Источне Србије и природна богатства овог села су прави рај за туристе. Током времена, фарма је прерасла у место, на коме се поред одрживе пољопривреде и традиционалног сточарства, развијају и промовишу едукативни и културни садржаји.

Наиме, главна карактеристика овог домаћинства је активно учешће. Туристи учествују у извођењу животиња на испашу, чувању стада, музици, и наравно свим пословима на имању. Исто тако, туристи могу помагати у изради производа домаће радиности и припреми традиционалних кулинарских специјалитета. Радна атмосфера је стално присутна а саставни део фарме је музика. Домаћин на фарми приређује гостима мини концерте при чему се од инструмената издваја кавал, традиционални инструмент пастира. Као и расе које се овде гаје и музика је аутохтона - изворна.

Традиционална фарма “Иванов” се налази у селу Каменица, унутар Парка природе Стара планина. Ова интерактивна фарма представља идеално место за планинаре, бициклисте, као и све љубитеље природе. Реновирани објекат у стилу старопланинске архитектуре пружа разноврсне могућности, попут учествовања у домаћим радовима, учење старих заната, планинарење, разгледање амбијенталних целина унутар села, посматрање птица, пешачење, брање лековитог и ароматичног биља, брање печурака и шумских плодова, јахање и др. Туристи могу провести део дана са пастиром а на њихов захтев организују се излети до околних локалитета. Као специјална могућност, стоји им на располагању изнајмљивање комплетне опреме за камповање у природи.

Слика 35. Брање шумских плодова, печење ракије и чување стада

Извор: Аутор

Интерактивна фарма “Лука” се налази у селу Лукавица, на удаљености 1,5 км од Димитровграда. Фарма промовише вредности балканских агрогенетичких ресурса и рурално наслеђе, док својим програмом пружа допринос развоју маргинализованих руралних подручја региона Јужне и Источне Србије. Специјална пажња у оквиру

фарме се посвећује промовисању и валоризовању локалних производа и традиционалних технологија (вунене рукотворине, ћилим, млечни производи). Део објекта фарме се користи за занатску прераду меса мангулице, аутохтоне расе свиња која је практично ишчезла на просторима Србије, и прераду млека, а у свим тим пословима туристи могу активно учествовати. Постоји и посебан део фарме намењен боравку деце, у циљу зближавања млађих генерација са селом и сеоским вредностима, као и традиционалним наслеђем. Понуда фарме је, пре свега, заснована на бројним едукативним програмима, при чему је нагласак на узгоју аутохтоних раса стоке и органској пољопривреди.

Због својих природних специфичности, очуваног традиционалног начина живота, као и географског положаја, развој агротуризма на дестинацији Стара планина има огроман потенцијал да привуче туристе из целог света, са акцентом на туристе из околних европских земаља. Кроз нове и јефтиније форме смештајних капацитета (агроколиба, агрохотел, агрокампинг) могуће је привући значајан број туриста који желе да искористе чари нетакнуте природе.

Стварање услова за даљи развој агротуризма у функцији је његовог позитивног утицаја на укупни привредни и друштвени живот руралних подручја. Међутим, поред стандардних производа и услуга треба континуирано радити на осавремењивању агропонуде и укључити неке нове производе, као што су: агротерапија, агрозабава и агроавантура. Све то, у коначном, утицаће на заустављање миграторних кретања и мотивисање младих да остану на селу.

4.2. Екотуризам

Екотуризам спада у новије облике руралног туризма, који свој развој започиње 80-их година XX века. Карактеристичан је по “очуваним природним просторима, коришћењу једноставних врста смештаја, строгој примени прописа за заштиту животне средине, као и ограниченом броју посетилаца” (Ангеловка 2012, стр. 61). За разлику од одрживог туризма, који је свеобухватнији концепт и узима у обзир окружење, екотуризам је специфичан облик туризма фокусиран на очување природне средине кроз туристичке активности (Уокоуата, 2006).

У развијеним земљама, екотуризам је схваћен као облик туризма у природном окружењу који покушава да минимизира негативне утицаје на социјалне, културне и

еколошке промене, пре свега кроз осећај одговорности према животној средини. Према дефиницији Међународног друштва за екотуризам, најпрестижнијој организацији из ове области, “екотуризам је одговорно путовање у природна подручја којим се чува животна средина и унапређује благостање локалног становништва” (Dorobantu, Nistoreanu 2012, стр. 7).

Постоје три основна критеријума екотуризма са којима су сагласни сви научници, а то су: 1) атракције би требало да се занимају на природи; 2) интеракције посетилаца са тим природним атракцијама треба да су фокусиране на учење или образовање, и 3) искуство и управљање производом треба да следе принципе и праксе у вези са еколошком, социо-културном и економском одрживошћу (Mitani 2008, стр. 5).

Принципи екотуризма су изузетно строги по питању смештајних капацитета. Уколико се не ради о камповању у природи, препоручују се *екоконачишта*. Наиме, то су смештајни објекти максималног капацитета до 100 лежаја. Током њихове изградње минимално се утиче на животну средину и користе се природни грађевински материјали, карактеристични за локалитет. Овакви објекти се визуелно уклапају у окружење, користе се обновљиви извори енергије, снабдевају се намирницама органског порекла и одговорно се управља отпадом. Поред тога, у овим смештајним објектима организују се или подржавају програми еколошког образовања и ангажује локално становништво.

У Републици Србији, па тако и у региону Јужне и Источне Србије, нема екоконачишта која потпуно одговарају дефиницији и туристичкој понуди екотуризма. Можда је то, “још један од показатеља да ни право екотуризма и његових основних начела овде нема” (Стојановић 2011, стр. 176).

Према Миленковићу (Миленковић, 2003), развој екотуризма као облик руралног туризма треба да се заснива на максималном уважавању еколошких елемената (при чему, развој *еко села* са различитим формама здравог живота, као што су органска храна, пешачење и друге активности има приоритет).

Велики број села у региону има потенцијале за одрживи развој и заједнички живот у заједници, кроз примену концепта еко села. Међутим, мали број њих је стварно почео са реализацијом тог концепта. Међу пионирима треба споменути *село*

Врмца, у општини Сокобања. У последњих неколико година, у атару су купљена чак 23 имања. Поједине куће су обновљене, а друге изграђене по принципима еко-градње. Исто тако, постоје рурална домаћинства која се баве производњом органске хране, спроводе се различите волонтерске активности и реализују пројекти везани за тзв. социјално предузетништво, екологију и здрав начин живота (Томић Пилиповић и сар. 2015, стр. 6).

У складу са тим, сви производи и услуге, било да се ради о храни, уметничким предметима, сувенирима, одећи или било којој врсти робе и услуга, са циљем пласирања потенцијалним купцима, пре свега туристима, морају задовољити пет основних критеријума (видети слику 30). *Локалност* подразумева да сировине и радна снага морају долазити из локала; *руралност*, да су карактеристични за рурални амбијент; *регионална припадност* се односи на произвођаче који морају бити регистровани на територији регије/општине; *традиционалност*, да осликавају тековине локалне културе док се под *аутентичношћу* подразумева могућност куповине производа само у датом руралном подручју.

Слика 36. Модел руралног развоја и економског оснаживања села

Извор: ЦДОП (2015): Еко село као модел руралног развоја и економског оснаживања српских села, стр. 45

Треба нагласити да на основу расположивих ресурса постоји могућност организовања великог броја *еко тура* у региону. Тако на пример, *ботаничке туре* би укључивале упознавање са листопадним и четинарским шумама, лековитим и ароматичним биљем, ретким биљкама и сл. У оквиру стручних путовања, која за циљ имају упознавање са животињским светом конкретног подручја, региона и др. могу се

организовати *орнитолошке туре* (посматрање птица), *ентомолошке туре* (посматрање инсеката) и *ихтиолошке туре* (посматрање риба). Од свих тура зоолошког карактера у свету, највеће интересовање влада за посматрањем птица. Чланство у неким клубовима се посматра чак и као ствар престижа.

Будући да се екотуризам може развијати у заштићеним просторима или неоткривеним руралним подручјима, са посебним акцентом на незагађену животну средину, природном складу и изворном изгледу пејзажа, регион Јужне и Источне Србије пружа идеалне могућности. Еколошке целине са комплексом природних и антропогених вредности побуђују све веће интересовање туриста широм Европе. Национални паркови (Ђердап), резервати природе, ловни резервати, комплекси очуваних антропогених целина (пимнице у Неготинској крајини) само су неке од могућности.

Исто тако, разноврсност природних и антропогених туристичких вредности указује да архитектонски и амбијентални варијетети потенцијалних екоконачишта могу бити веома различити. Тиме би се обогатила потенцијална понуда екотуризма у региону.

4.3. Активности у природи

Рурална подручја региона Јужне и Источне Србије имају велике могућности за развој туризма и самим тим, бројне активности у природи као посебног облика руралног туризма. Према Већу Европе, активности у природи се могу класификовати на начин како је приказано у табели 59.

Табела 59. Активности у природи

<i>Туре</i>	Пешачење (пешачке стазе, природни паркови, фитнес стазе), јахање, моторизоване туре, еко туре, бицикличке туре
<i>Активности на води</i>	Пливање, риболов, кану, роњење, рафтинг, сплаварење, једрење, боравак на рекама
<i>Активности у ваздуху</i>	Једрење, параглајдинг, лет балоном
<i>Спортске активности</i>	Голф, тенис, санкање
<i>Активности откривања радних процеса и занимљивости</i>	Сувенири, стари занати, локална производња (ручни радови, ткање, плетење и др.)
<i>Културне активности</i>	Археологија, курсеви ручног рада, уметничке радионице, гастрономија, фолклорне групе
<i>Активности здравственог карактера</i>	Фитнес тренинг, здравствене погодности

Извор: Ружјић, П. (2009): *Рурални туризам, Институт за пољопривреду и туризам, Пореч, стр. 14*

Рурална подручја региона пружају битно другачије услове боравка од оних у градским и индустријским насељима. То су амбијенти где се постиже опуштање и рекреативни боравак, а садржајима и ритмом руралног живота делује подстицајно и окрепљујуће.

Пешачење (или трекинг) је најраспрострањенија активност у природи. Пешачке туре не захтевају специјалну опрему нити посебну припрему а туристима пружају уживање у природи и емоционално опуштање. Пешачке туре све више добијају на значају, посебно код становништва развијених земаља са високим степеном урбанизације. То потврђује стални раст овог сегмента руралног туризма где становништво великих градова користи краће одморе, али у више наврата током године за практиковање бројих тура које укључују и пешачење (Генов 2008, стр. 71-72). Уз то, кроз пешачење се најбоље упознају људи, земља и обичаји.

Богат биљни и животињски свет, специфична клима, занимљива села и атрактивно културно наслеђе прави су изазов за пешаке. Широм региона постоји велики број обележених пешачких стаза различитог степена тежине, које пролазе кроз атрактивне пределе. Лаке и средње пешачке стазе намењене су, пре свега рекреативцима и њихова дужина се креће од 2 до 20 км, чиме се пружа јединствена прилика за упознавање региона на прави начин. Осим тога, бројне стазе и путеви саставни су део Европског пешачког коридора Е4. Траса овог коридора у региону почиње код Ђердапа и води до кањона реке Јерме, где прелази у Бугарску и даље наставља у правцу грчког острва Крит.

Поред пешачења, за **бициклизмом** влада све веће интересовање. Бројне бицикличке туре обухватају вожњу дуж обала, затим по шумама и руралним подручјима. Бициклизам испуњава захтеве текуће туристичке тражње ка носталгији, бегу из стварности, враћању у прошлост и уживању у нетакнутој природи (Витић, Јовановић 2007, стр. 27).

Рурална подручја региона карактерише разноликост у висинској разлици и различите природне стазе, што су добре предиспозиције за бициклички доживљај. Кроз регион пролази *Дунавска бицикличка рута* (Euro Velo 6, Donauradweg – повезује Атлант и Црно море) у дужини од 234 км и Euro Velo 11. Од укупно 6 деоница, две су у региону и то: Рам - Велико Градиште - Голубац - Доњи Милановац и Доњи Милановац - Кладово - Неготин - Брегово (бугарска граница). Дунавска рута је

урађена по европским стандардима и представља велику шансу за развој тзв. циклотуризма. Сваке године, овом рутом прође од 10.000 до 15.000 европских бициклиста. Са друге стране, рута Euro Velo 11 још увек није инфраструктурно опремљена а део који пролази кроз регион обухвата деоницу од Београда до Ниша и даље према Солуну.

Слика 37. Јединствена туристичка сигнализација за циклотуризам у региону Јужне и Источне Србије

Извор: Аутор

У последње време, тематске бициклистичке туре (попут винских и велнес тура, романтичних тура, тура око језера, културно - историјских тура и др.) привлаче велику пажњу туриста. Ипак, бројни недостаци ограничавају даљи развој циклотуризма. Неки од најчешћих су: непостојање добро означених стаза различитих степена тежине, неадекватна саобраћајна инфраструктура за бициклисте, ненавикнутост становништва на бициклисте, непоштовање саобраћајних прописа и др.

Спој бициклизма и планинарења створио је *mountain biking*. Напорна вожња планинским стазама, вожња непрегледним пропланцима, козјим стазама и боравак у чистој природи главне су карактеристике овог спорта. Туристима се кроз упражњавање ових активности пружа осећај слободе и узбуђења.

Јахање представља све интересантнију активност у природи. Својом лепотом, у региону се посебно истиче ергела Љубичево код Пожаревца. Основана је у 19. веку на месту пољопривредног добра "Морава" књаза Милоша Обреновића. Смештана на обали Велике Мораве у амбијенту столетних храстова, туристима нуди разне могућности попут организованог разгледања ергеле, рекреативно јахање кроз Љубичево, вожњу фијакером и приказ неких детаља из програма Љубичевских коњичких игара.

Активности на води постају све популарније у целом свету. Вожња чамцем, сплаварење, пливање, кајакинг, једриличарство, роњење и рафтинг само су неке од активности. Речне туре у Србији се разликују по превозним средствима али и сложености саме маршруте. Дунав, као најзначајнији природни ресурс и атрактиван туристички потенцијал даје огромне могућности за организовање бројих активности на води. Стални благи ветрови и ширина Дунава од 5,8 км омогућили су да Голубац има најбоље услове за једрење на реци у целој Европи (Стефановић, Ђекић, Шећировић 2013, стр. 91). Крстарење Ђердапском клисуром, од Кладова, кроз Велики и Мали казан до Текије је изузетно интересно. Са друге стране, језера омогућују организовање летњих школа пливања, једрења и роњења.

Природно окружење региона Јужне и Источне Србије пружа идеалне могућности за разне *активности у ваздуху*. Параглајдинг, вожња балоном и падобранство само су неке од њих. Захваљујући изузетним теренима, повољним ветровима и добрим климатским условима, у околини Ниша (Нишка бања, Сићево) већ неколико година се организују светска и европска такмичења у *параглајдингу*. Најбољи период за летење је од маја до септембра, мада је могуће летети током целе године. Када је у питању *free climbing* (слободно пењање уз природне и вештачке стене), Јелашничка клисура је прво пењалиште у Србији посвећено само спортском пењању. Јединствене стене и специфична микроклима погодују организацији ове спортске активности у пролеће, јесен и током сунчаних зимских дана. Програми су различите тежине и крећу се од екстремно-тешких, преко team building-а до почетничких, рекреативних. Поред Јелашнице, идеалне могућности за овај спорт имају природне стене које се налазе у Сићеву, Борском столу и Горњаку. За разлику од природних стена, вештачке стене на отвореном се могу наћи у Нишу и Кладову.

Активности у природи имају велики значај као сегмент руралног туризма, будући да пружају шансу за продужавање туристичке сезоне и ревитализацију руралних подручја.

Могућности за организовање бројних активности се повећавају са порастом надморске висине. Самим тим, паралелно се повећавају рашчлањеност рељефа и богатство пејзажних облика, те сасвим долазе до изражаја у брдско-планинским подручјима (Николић 1979, стр. 19). У селима на висини од 800 до 1.000 метара, поред летње рекреације и активности, сасвим успешно се може организовати и зимски

боравак са садржајима спортске рекреације на снегу (скијање, сноубординг, санкање итд.). Може се констатовати да регион Јужне и Источне Србије има доста предности за развој многобројних активности у природи јер преовладају питоми брдски и ниско планински предели са интересантним руралним подручјима.

4.4. Манифестациони туризам

Потреба човека да се забави, разоноди, рекреира, упозна нове пределе, навике, обичаје, познанства, уз промену своје животне и радне средине, утицала је и на потребу организовања разноврсних, атрактивних догађаја (манифестација), као дела туристичке понуде места или региона (Бјељац 2006, стр. 5). На територији региона Јужне и Источне Србије манифестације представљају значајни туристички потенцијал.

Иако су често у питању амбиције људи из локалне власти, постојање великог броја фестивала, свечаности, сабора и других манифестација “показатељ је живости и квалитета културе једног народа” (Јокић, Мрђа, Немањић 2008, стр. 107). Организовање манифестација мотивисано је стварањем атракција које ће привући туристе и скренути пажњу на рурална подручја у којима се организују. Такође, манифестације се организују како би се промовисали и продавали одређени производи неког краја, специфични и јединствени у Србији.

Табела 60. Дистрибуција културних манифестација у Јужној и Источној Србији

Округ	Манифестације		
	2008	2012	2013
Браничевски	28	22	21
Подунавски	31	23	23
Борски	27	29	32
Зајечарски	32	27	31
Јабланички	26	13	21
Нишавски	45	27	29
Пиротски	17	6	8
Топлички	9	5	5
Пчињски	29	11	14
Укупно:	244	163	184

Извор: База података е - култура, Завод за проучавање културног развоја, Београд

На основу података које пружа Завод за проучавање културног развоја у Србији, највећи број манифестација се организује у Нишавском, Зајечарском, Подунавском и Пчињском округу. Супротно, мали број манифестација је присутан у Пиротском и Топличком округу.

Табела 61. Дистрибуција манифестација по типовима у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Тип манифестације							
	Филмски	Фолклорни	Књижевни	Ликовни	Музички	Позоришни	Религијски	Мешовити
Браничевски	2	4	-	2	6	5	-	2
Подунавски	-	2	4	3	1	10	-	3
Борски	1	13	3	6	3	-	-	6
Зајечарски	-	9	5	9	4	1	-	3
Јабланички	1	2	6	2	1	2	1	6
Нишавски	2	7	5	5	6	2	-	2
Пиротски	-	2	1	1	1	3	-	-
Топлички	-	1	1	3	-	-	-	-
Пчињски	2	4	3	-	2	2	-	1
Укупно:	8	44	28	31	24	25	1	23

Извор: Изведено на основу података Завода за проучавање културног развика, Београд, 2013

Анализирајући структуру манифестација по типовима у региону Јужне и Источне Србије, запажа се да су најбројније оне фолклорног карактера. Притом, највећи број манифестација се одржава једном годишње и то углавном, у летњим месецима а сразмерно мањи број у зимским.

Сусрети села су манифестације које привлаче посебну пажњу у региону. Циљ оваквих манифестација је очување традиције и народног стваралаштва, као и афирмација културно-уметничког стваралаштва и друштвено-економског развоја села. Кроз овакав тип манифестација негују се изворност, обичаји и специфичности руралних подручја.

Осим тога, не треба заборавити ни *саборе*, *зборове* или *вашаре* где се још увек у неким подручјима одигравају такмичења у старим вештинама, излажу рукотворине, где се надмећу у певању и игрању (Павловић и сар. 2003, стр. 340). Данас су они присутни далеко мање него некада али свакако заслужују пажњу туриста.

Број посетилаца манифестација у руралном туризму се повећава из године у годину. Он се креће у распону од неколико стотина када су у питању манифестације мањег типа до преко неколико десетина хиљада. То је углавном карактеристично за манифестације са дугогодишњом традицијом. Ранија спонтана окупљања, данас су подржана организованим планирањем и промоцијом од стране локалних туристичких организација, локалних самоуправа, месних заједница или удружења грађана. Циљ је јасан – привући што већи број посетилаца и упознати их са локалном културом и обичајима.

Слика 38. Место одржавања манифестације “Молитва под Миџором”

Извор: Аутор

Манифестације су у туристичком смислу од посебног значаја јер доприносе обогаћивању садржаја боравка посетилаца и повећању дневне и укупне потрошње гостију. Побољшањем материјалне базе, ефикаснијим планирањем и бољом организацијом, манифестације би добиле своју пуну афирмацију у региону Јужне и Источне Србије.

4.5. Гастрономски туризам

Гастрономски туризам се темељи на гастрономској понуди која је на руралном простору врло занимљива. Основа гастрономског туризма је производња специјалитета на традиционалан начин и у великој мери је условљен специфичностима окружења. Интерес код туриста за природну храну и непосредно конзумирање руралних прехранбених производа из године у годину расте.

Гастрономија у региону Јужне и Источне Србије представља мешавину различитих утицаја који су се сретали и остајали у овом делу Европе. Тако су се “створиле специфичне локалне гастрономије у оквиру региона које се налазе под већим или мањим утицајем различитих националних гастрономија народа који су овуда пролазили, освајали и настањивали се” (Штетић, Цвијановић, Шимичевић 2014, стр. 143). Ту се срећу утицаји турске, немачке, словачке, русинске, влашке и осталих гастрономија, које опет представљају мешавину неких других утицаја.

Уживање у специјалитетима локалне хране омогућава посебно искуство посетиоцима руралних подручја. Кроз то, локалне дестинације могу демонстрирати своје квалитете и карактеристике. Посебност туристичке понуде у гастрономском туризму представљају тематске *гастро туре* (путевима сира, тартуфима у походе, дегустација пршуте, шунке и сл.). Гастрономске туре могу тематски бити повезане и са специфичним манифестацијама (роштиљијада, сланинијада, кобасицијада, дани бундеве и сл.) или пак да имају локални/регионални префикс (смедеревски, хомољски, тимочки, пиротски и сл.), од једнодневних до вишедневних, са обиласком више општина, округа или комплетног региона Јужне и Источне Србије.

С обзиром на значај гастрономског туризма врло је важно направити гастрономску карту подручја, региона или целе државе, на којој ће јасно бити приказане посебности и разноврсности, национална, регионална и локална јела. На тој карти би посебно требало бити обележена специфична понуда (макробиотичка, вегетаријанска, рибља и сл.).

Дакле, сваки регион има гастрономске производе који су његов заштитни знак и којима локалне туристичке организације покушавају да привуку што више туриста. Туристичка организација Србије је у новембру 2011. године на Сајму туризма у Берлину представила брошуру “SOUL FOOD” у којој су издвојени гастрономски производи по регионима. На овај начин, приказана је богата понуда националних јела и пића које Србија поседује (Мариноски, Стаменковић, Цонић 2014, стр. 30). Као специфични производи региона у оквиру кампање, издвојени су: хомољски мед, вино из Рајачких и Рогљевачких пимница, брестовачка паприка, лесковачки ајвар, локошничка љута папричица, пиротски тврди сир са Старе планине и риба из реке Дунав. Оваквим видом маркетинга, може се очекивати веће интересовање иностраних туриста који ће се одлучити да део свог одмора проведу у руралним подручјима Србије и уживају у традиционалним јелима и пићима.

Табела 62. Гастрономске манифестације у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Укупан број	Гастрономске манифестације
Браничевски	20	Дани цвећа и меда, Островска чорбијада, Пасуљијада, Јепуријада, Аласке вечери, Ускршњи етно фестивал, Островски бећарац, Сајам Дунава, Дани вина, Дани меда, Жумаријада, Прасићијада, Сабор пчелара, Бачијада, Сабор Врела Хомоља, Дани биља и гљива Хомоља, Дани проје и сира, Дани здраве хране, Сабор домаћина Стига и Хомоља, Такмичење у кувању рибље чорбе

<i>Подунавски</i>	4	Изложба славских колача, Смедеревска јесен, Дани шљиве и ракије, Карађорђеви дани гурманлука
<i>Борски</i>	10	Сајам меда и вина, Крајински обичаји, Крајинска берба, Првомајски уранак, Св. Трифун, Бостанијада, Дани Брестовачке бање, Смедовачке божоле, Златна бућка Ђердапа, Поречки котлић
<i>Зајечарски</i>	13	Црноречје у песми и игри, Црноречки котлић, Мушка бекријска забава, Женска бекријска забава, Дани Светих Макавеја, Сусрети етно удружења и асоцијација Србије, Молитва под Миџором, Шприцер фест, Шипуријада, Рибљи фест, Зајечарско културно лето, Свети Јован Биљобер, Златне руке Сокобање
<i>Нишавски</i>	22	Пихтијада, Ракија бренд, Dolce vita, Дани вина и мерака, Белмужијада, Фестивал вина, Бурегијада, Качамакијада, Пекарски дани, На Морави воденица стара, Сабор паприкара, Заплањски залогај, Дани бурека, Дани Саве Јеремића, Јанијада, Дани вишње, Дани јагоде, Јужноморавске рибље чаролије, Парадајијада, Дани купине, Етно сајам здраве хране, Јужноморавски дани црног лука
<i>Јабланички</i>	5	Роштиљијада, Вински бал, Дани паприке, Кромпиријада, Дани крушке,
<i>Пиротски</i>	9	Сајам пеглане кобасице, Јагњијада, Фестивал старопланинских јела, Дани банице, Пасуљијада, Златни котлић, Вурдијада, Великденска перашка, Сајам балканског агробiodиверзитета и сеоског наслеђа
<i>Топлички</i>	4	Сабор вишњара –Дани вишње, Дани шљиве, Дани јагодичастог воћа Горње Топлице, Веџ фест
<i>Пчињски</i>	4	Видовдански дани, Дани Врања, Дани преображења, Дани малине

Извор: Дувњак и сар. (2014): Гастрономске манифестације у туризму Југоисточне Србије, Зборник радова и сопствено истраживање аутора

Гастрономски производи региона Јужне и Источне Србије могу имати значајно место у промоцији руралног туризма. Локалне туристичке организације морају боље презентовати своје туристичке потенцијале па и гастрономске производе. Сама Туристичка организација Србије је веома мало урадила на промоцији националних гастрономских производа, јер се за сада све зауставило на издавању публикације и видео спота Soul food. У формирању понуде руралних домаћинстава треба водити рачуна да локални специјалитети (сир, кајмак, разне врсте домаћих месних прерађевина, воће, ракија, вино) буду њен саставни део. Изостајање овог дела понуде знатно осиромашује понуду руралног туризма и умањује њену специфичну вредност.

4.6. Културни туризам

Према Стратегији развоја туризма Србије, културни туризам је препознат као један од сегмената руралног туризма који се односи на културу, историју, археологију и остале карактеристике руралних подручја (Стратегија туризма Републике Србије - Први фазни извештај 2005, стр. 74). Последњих неколико деценија у свету је дошло до бројних промена, укључујући убрзани прелазак на туристичку мапу већег броја мањих и нових дестинација, услед већ потврђене навике да туристи све више траже и

прихватају нова искуства и дестинације, жеље да се упознају са локалном културом, буду у контакту са домаћином и буду активни, а не пасивни посматрачи. Поред тога, истичу се и промене у профилу туристе које иду у корист Републике Србије и њених руралних подручја. Наиме, реч је о трендовима према образованим посетиоцима у потрази за аутентичним искуствима, као и активним туристима заинтересованим за културу и културне ресурсе дестинација у које путују (Субашић, Миланков, Граф 2012, стр. 78). Уз културни туризам се надовезује и верски туризам, при чему се мисли на посету бројним светилиштима и верским манифестацијама.

Развој културног туризма у региону Јужне и Источне Србије је тек на зачетку. Иако има релативно довољан број чинилаца културне инфраструктуре (у смислу да нема града или општине у којима не постоји установа културе и културно добро које може бити атракција), она често није задовољавајућа када се говори о стању, опремљености или доступности.

Путеви културе су један од водећих трендова у културном туризму данашњице и предмет све већег интересовања. То су јединствени културно - туристички производи који тематски повезују више атракција и занимљивих дестинација у једном или више региона, земаља или шире а односе се на разне аспекте културе (историју, уметност, филозофију, начин живота, традицију и др.). Културне руте промовишу заједничко културно наслеђе, повећавају свест о неопходности његовог очувања, истичу јединственост дестинација а у коначном доносе далеко више добити од појединачних културних дестинација. Они су истовремено и идеално решење за одрживост културног наслеђа, културни и привредни развој читавих региона.

С обзиром да богато културно - историјско наслеђе у региону није на адекватан начин валоризовано, потребно је кроз тематско окупљање у јединствену туристичку понуду привући већи број посетилаца. На тај начин, путеви културе ће омогућити знатно већи профит у односу на појединачне културне дестинације и допринети бољем разумевању историје. За сада, у региону су развијена два пута културе: Пут културе римских императора и Тврђаве на Дунаву, у складу са Европским програмом путева културе, који је на тај начин укључио и културно наслеђе Србије у токове савремених туристичких кретања. Иначе, Савет Европе од 1987. године развија културне или тематске руте, које често спајају неколико земаља.

Пут културе римских императора открива древне римске градове, путеве, рушевине и предмете које су користили. То је пут који води кроз време када је Дунав био источна граница Римског царства и обухвата: Сирмиум, Сингидунум, Виминацијум, Диану и Понтес, Трајанову таблу, Феликс Ромулијану, Наисус и Јустинијану Прима. Пут културе има за циљ да повеже сва ова места у једну целину, онакву каква је постојала док је Римско царство стварано на обалама Дунава. Чињеница да се пет од седам археолошких налазишта налази у региону представља изузетан ресурс за развој културног туризма. Истовремено, тиме се задовољава правило оператера за формирањем аранжамана јер има више од четири локалитета за обилазак.

Пут културе *Тврђаве на Дунаву* има за циљ да седам дунавских тврђава од посебног значаја повеже у јединствену тематску целину и омогући да њихов културни потенцијал буде стављен у функцију локалних општина у којима се тврђаве налазе. Пројекат је покренут 2010. године од стране Министарства културе Републике Србије и обухвата тврђаве: Бач, Петроварадинску, Београдску, тврђаву у Смедереву, Рам, Голубац и Фетислам. Од укупно 7 тврђава, мање или више очуваних, 4 се налази у региону, што представља значајан потенцијал. Пројекат је део УНЕСКО-вог програма “Културно наслеђе - мост ка заједничкој будућности” и усмерен је ка јачању регионалне сарадње на очувању и заштити културног наслеђа у Југоисточној Европи (Штетић, Цвијановић, Шимичевич 2014). Тиме је учињен само први корак ка очувању, заштити и туристичкој валоризацији ових културних објеката наслеђа.

Будући да локална култура и културно наслеђе могу бити главни ресурси развоја читавих региона, Завод за проучавање културног развоја мапирао је потенцијалне путеве културе у региону Јужне и Источне Србије, који би повезали подручја не само у овом, већ и са суседним регионима и другим европским државама. То су (Субашић, Миланков, Граф 2012, стр. 149-162): Путеви мамута, Путеви текстила, Путеви мерака, Путевима змајева, Путеви хајдука и устаника, Путевима рударства и Путевима Тесле и Станојевића.

Идеја о путу културе *Путевима мамута* се јавила оног тренутка када је код Костолца откривена пет милиона година стара мамутица Вики. Према идејном творцу, мамути су велика шанса за културни туризам, јер су, комплетно очуване, ове праисторијске животиње права реткост у свету. Остаци мамута су пронађени у Новом

Саду, Зрењанину, Јагодини, Смедереву, Неготину и Блацу. О значају овог потенцијалног пута говори податак да само скелет мамумитице Вики, који се чува у специјаној стакленој витрини, годишње посети преко 16.000 туриста. Уколико би се мамутска тура умрежила са осталим културним турама, број туриста би вероватно био далеко већи од постојећег.

Пут текстила је још једна могућност која се пружа региону у развоју културног туризма. Србија је свакако део европског пута текстила, на коме се налазе Бездан, познат по дамасту и Пирот са светски познатим пиротским ћилимима.

Међутим, требало би ову понуду употпунити ресурсима који стоје на располагању у региону. То су, пре свега, музеј текстилне индустрије у Стројковцу, смештен у згради воденице из XIX века (прва текстилна фабрика гајтана у нашој земљи), Завичајни музеј у Књажевцу, Кућа старих заната у Нишу, Народни музеј у Зајечару, Ткачка радионица “Сноватица” и старе ткачке куће, Народни музеј у Лесковцу, бројне воденице и гајтанаре у региону, Музеј Понишавља, Удружење “Грлица” (удружење за неговање и очување старих заната и обичаја) као и богато индустријско наслеђе текстилне индустрије Лесковца. Повезивањем ових потенцијала у јединствену културну туру добија се прича о богатој традицији израде текстила у региону.

Путевима мерака кроз Србију је свеобухватан пут културе који истиче специфичности, начин живота и обичаје региона. У овој културној рути сједињено је све оно по чему је регион Јужне и Источне Србије познат. Етнологија, књижевност, музеји, старе градске куће, традиционални занати, музика, традиционалне кулинарске вештине само су део онога што нуде путеви мерака.

Део пута мерака чине: град Неготин са Старом чаршијом и Комплексом пимница, Зајечар са Радул-беговим конаком, Ниш са Казанџијским сокачетом, кућом Стамболијских, Лесковац и Пирот као гурманске градове и Врање, кога називају и српском Вероном, са препознатљивим симболима (бели мост, чесма Ђеранка, Хамам, Пашини коначи, Баба - Златина улица, родна кућа Боре Станковића, кућа Влајинца и др.).

Слика 39. Символ Врања – бели мост

Извор: Аутор

Потенцијална културна тура *Путевима змајева* обједињује материјалну и нематеријалну баштину региона. Кроз мотив змајевитих јунака културна тура обухвата причу о Немањићима, Лазаревићима, Бранковићима, средњовековним манастирима и градовима, народној традицији и митологији. Локалитети обухваћени овом рутом су: Смедеревска тврђава, Голубачки град, манастир Копорин, планина Мироч, Хисар у Прокупљу, тврђава у Пироту и Марково кале у Врању. С обзиром да су змајеви утемељени у митологији многих народа овај пут културе има потенцијал да постане европски пут културе.

Слика 40. Марково кале

Извор: Аутор

Путевима хајдука и устаника туристи се враћају у XIX век. Прича о Хајдук Вељку, Стевану Синђелићу, Карађорђу, чувене битке, хајдучке воденице, пећине и барутане део су онога што се може понудити. Овај потенцијални пут културе обухвата шанчеве из Првог српског устанка у Делиграду, Чегар и Ћеле кулу у Нишу, Радовањски луг, цркву Покајницу, Соко град, Камен љубави на Озрену, Грудоњске воденице, Хајдук Вељкову барутану и велики број културно - историјских споменика у региону.

С обзиром да је територија данашње Србије колевка светске металургије осмишљен је и културни пут *Путеви рударства*. Он обухвата: локалитет Беловоде, Рудну главу, праисторијски индустријски центар Плочник, Краку-лу Јордан, Стару топионицу код Мајданпека, Музеј рударства и Борски рудник, алексиначке руднике, руднике код Књажевца и перон среће у Нишу. Несвакидашњи, подземни кафић у Борском руднику употпуњује туристичку понуду. Путеве рударства се могу укључити у пројекте прекограничне сарадње, будући да се велики број рудника налази у Бугарској и Румунији.

Културни пут *Путевима Тесле и Станојевића* обухвата већи број локалитета, при чему се на територији региона налази више од половине. То су: Неготин, родни град Ђорђа Станојевића и шест старих хидроелектрана које представљају праве мале живе музеје. Као и претходни културни пут, тако и овај, има велики потенцијал да прерасте у међународни пут културе уколико се повеже са суседним земљама.

Оснивањем *Кластера путеве културе* 2013. године, интензиван је развој културних рута. Тренутно се активно ради на развоју две културне руте, и то Путевима Тесле кроз Европу и Путевима змајева. Будући да и једна и друга обухватају већи број земаља (минимум 3) створени су услови за добијање сертификата Савета Европе и укључивање у европске путеве културе. Дакле, богато и јединствено културно наслеђе региона представља велики потенцијал и могућност за валоризацију истих, отварање нових радних места, развој предузетништва и унапређење сарадње између различитих организација. У коначном, све то би довело до бржег развоја културног туризма у региону Јужне и Источне Србије.

4.7. Остали сегменти понуде руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

4.7.1. Вински туризам

Вински туризам се посматра у уској вези са гастрономским туризмом, јер је у крајњој инстанци и вино у многим земљама уврштено у храну. Виногради су” ресурси који дају неком простору идентитет, што је изузетно важан приступ у туризму, јер туристи омогућава аутентично искуство при посети једном таквом подручју, региону, домаћинству” (Годоровић, Штетић 2009, стр. 49).

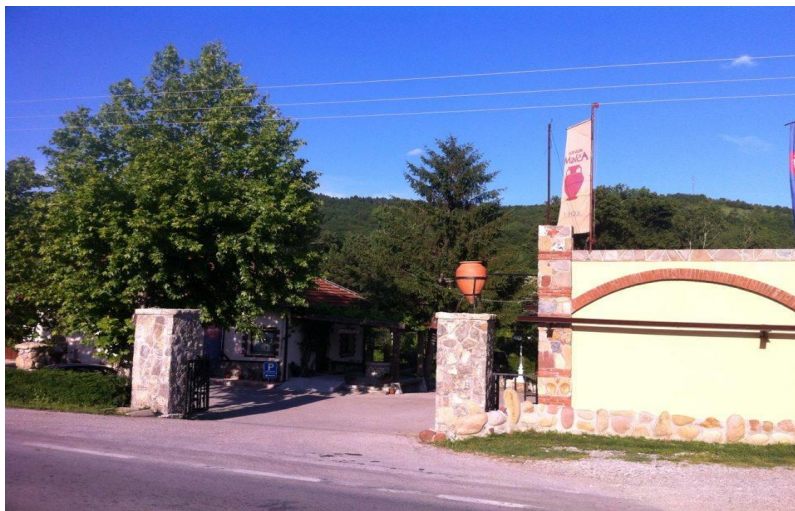
Вински туризам, едукација о винама и винарије представљају сегмент обогаћења туристичке понуде у руралном простору. На подручју региона, Неготинска крајина има посебне потенцијале за развој винског туризма. Они се огледају у специфичном начину прераде грожђа и неге вина која се одвија у тзв. *пимницама*. Пимнице су врло интересантни објекти, сачувани као комплексне целине специфичног народног градитељства. Укопане су два метра у земљу како би температура врло мало варијала током године, а на спрату су просторије за боравак виноградача у доба бербе грожђа или неговања вина. Многа села у Тимочкој крајини су имала такве пимнице - посебна села за чување вина (Жикић и сар. 2003, стр. 301-307). Данас, од пимница су сачуване Рајачке, Штубичке, Братујевачке, Смедовачке и Рогљевачке. Рајачке пимнице се посебно истичу својом лепотом као јединствени архитектонски комплекс винских подрума, а у процедури је и заштита у оквиру УНЕСКО Светске културне баштине.

Слика 41. Рајачке и Рогљевачке пимнице

Извор: Аутор

Осим комплекса пимница у Тимочкој крајини, интересантан је и *подрум Малча*, код Ниша. Подрум Малча представља својеврсно путовање кроз време, будући да се пружа могућност туристичког обиласка четири куће вина из различитих епоха. Доживљај туриста свакако употпуњује дегустација вина. Римска кућа је прва у низу, следи Немањина кућа у којој се чувају вина у дрвеним бачвама, затим Српска кућа са вином у бетонским танковима и Модерна кућа где се могу затећи вина у инокс танковима. Посебну пажњу туриста привлачи Римска кућа, која својом архитектуром верно дочарава римску епоху. Егзотична вина карактеристична за овај период производе се од грозђа добијеног на принципима органске производње, у амфорама, као и пре 17 векова.

Слика 42. Вински подрум Малча

Извор: Аутор

Топлички виногради је највећа винарија на Балкану и представља најсавременију приватну винарију у региону. Винарија производи Прокупац, аутохтону сорту грозђа. Истовремено, то је највећи засад ове аутохтоне сорте у Србији. Асортиман обухвата вина са заштићеним географским пореклом, сува сортна вина, ружичаста и црвена вина.

Последњих година, све веће интересовање код туриста изазивају *вински путеви*. Форма винских путева омогућава посетиоцима лакше сналажење и комплетнију слику виноградарства неког региона. На територији региона Јужне и Источне Србије, издвајају се следећи путеви вина: Пут вина Смедерево, пут вина Неготин и пут вина Књажевац, а у плану је и нови вински пут Видин - Неготин - Књажевац - Кладово.

Пројекат вредан 121.000 евра финансираће се у оквиру ИПА програма прекограничне сарадње Бугарска - Србија. Циљ пројекта (“*Veni, vino, vici*”) је заједнички развој и промоција прекограничног туризма на основу одрживог коришћења ресурса.

Три од девет винских путева у Србији представљају значајан потенцијал за развој винског туризма у региону. Квалитетна и разноврсна вина која се могу наћи, винска традиција, рустични вински подруми са рустичним амбијентом, као и природно окружење само су део онога што овај регион може понудити туристима.

Међутим, оно што недостаје јесте закружен производ. Наиме, туриста који дође због вина хоће да види и неку културно - историјску знаменитост, природну атракцију или доживи неко ново искуство. Дакле, поред вина које ће бити у центру туристичке понуде потребно је исту обогатити уз помоћ природних и антропогених туристичких потенцијала којих има широм региона Јужне и Источне Србије.

4.7.2. Ловни и риболовни туризам

Ловни туризам представља један од многобројних облика руралног туризма који се темељи на коришћењу природних вредности ловних простора и дивљачи као основног ловно-туристичког ресурса. Једноставније речено, ловни туризам представља “туристичко кретање чији је основни мотив активни боравак и бављење ловом као видом рекреације у здравој природној средини” (Марић 2003, стр. 108).

Једна од најбитнијих карактеристика овог облика руралног туризма су управо *ловци*. То су најчешће припадници вишег сталежа, власници или директори фирми, што би могло бити од значаја за нашу привреду. У том контексту, потребно је улагати у смештајне капацитете и остале садржаје који би употпунили туристичку понуду, са акцентом на иностране туристе (ловце) које традиционално карактерише обимнија тражња за овим обликом туризма (Италија, Аустрија, Мађарска, Немачка и др.).

Регион Јужне и Источне Србије је интересантан за развој ловног туризма захваљујући атрактивним срединама за лов. Велика ловно продуктивна површина и бројно стање дивљачи пружају значајне могућности. У табели 63 приказана су сва ловишта која се налазе у региону, посматрано по окрузима који улазе у састав региона Јужне и Источне Србије.

Табела 63. Ловишта у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Ловишта	Укупна површина (у хектарима)	Ловна површина (у хектарима)
Подунавски	Раља, Водице, Језава, Јасеница, Врбица, Подунавље	124.835	104.007
Браничевски	Рамски рит, Добра вода, Стиг, Сопотска коса, Орловача, Градац, Трстена, Катунште, Трест, Крилаш, Воденичко поље, Пек, Туманска река, Липовача, Хомоље	331.945	308.271
Зајечарски	Краљевица, Дубрава, Ромулијана, Студена, Вршка чука–Грљан, Тимок, Бољевац, Моравица, Тупизница, Бабин зуб, Клисура	297.956	256.995
Борски	Бакар, Неготинска крајина, Живице, Кључ, Тодорова река	251.507	210.259
Нишавски	Нишава, Ветерник, Заплање, Сврљишке планине, Лесковачко поље, Варница, Добрић, Велика река	250.370	220.243
Пиротски	Понишавље, Видлич, Јерма, Руј, Сува планина	235.276	205.060
Јабланички	Бабичка гора, Бистрица, Поречје, Јабланица, Бошњачко брдо, Лопаштица, Лужница, Власина, Бојник	271.824	238.405
Топлички	Драгомировац, Топлица, Косаница, Арбанашка	175.340	156.483
Пчињски	Јужна Морава, Влајна, Врла, Рујен, Црна Гора, Пчиња, Божичка река	339.749	277.405
УКУПНО:	70 ловишта	2.278.802	1.977.128

Извор: Прорачун аутора на основу података Ловачког Савеза Србије (<http://www.ekolss.com/>)

С обзиром да Република Србија располаже са око 6.900.000 хектара ловно продуктивне површине, може се закључити да се једна трећина налази на територији региона Јужне и Источне Србије. Сва ловишта припадају руралним подручјима, тако да се њихова ловно-туристичка понуда мора посматрати као интегрални део руралног туристичког производа.

Данас, од укупно 70 ловишта у региону, ловни туризам је развијен у свега 11. То су: Ветерник, Лесковачко поље, Драгомировац, Арбанашка, Понишавље, Краљевица, Тупизница, Раља, Градац, Неготинска Крајина и Крилаш. У неколико њих, ловни туризам се налази у зачетку развоја (Бошњачко брдо, Поречје, Бистрица, Рујен, Црна Гора, Топлица, Јужна Морава, Руј, Бабин зуб, Катунште, Живице, Рамски рит) док је у осталим ловиштима овај облик руралног туризма неразвијен. Од манифестација које су посвећене лову, треба споменути следеће: “Врањски вук”, “Силугата”, “Грабовичка шакалијада”, “Лисичијада”, “Златни шакал”, “Бакарна лисица” и манифестацију “Шакал из пешчара”.

Да би се остварила позитивна еколошка функција ловства и ловног туризма неопходно је да ловишта буду адекватно организована, стручно планирана и вођена на принципима одрживог развоја. Велика препрека за развој ове врсте туризма је ниска култура очувања природних ресурса. У овој ситуацији, развој ловног туризма може да помогне очувању природе, зато што је то једини начин да локално становништво схвати колико новца губи са сваком убијеном животињом без дозволе. Број легалних чланова ловачких удружења опада из године у годину а разлог је превисока годишња чланарина. На другој страни, расте број нелегалних ловаца, па се на тај начин повећава криволовство. С тим у вези, неопходно је да и остали чиниоци окружења (шумарство, водопривреда, пољопривреда и др.) на датом простору буду организовани и вођени тако да у потпуности доприносе заштити природе. Доступни капацитети за лов, промоција региона и добра организација донеле би велику корист локалним општинама.

Исто тако, интензивнијим развојем ловног туризма, знатан број локалног становништва био би радно ангажован у ловиштима и кроз пружање ловно-туристичких услуга, преко којих би се пласирали и бројни други производи руралне економије. То би омогућило остваривање значајних додатних извора прихода руралних домаћинстава и сузбијање неповољних демографских кретања (Марић 2003, стр. 170).

Поред ловних, на територији региона егзистирају многобројне локације богате рибом које привлаче не само риболовце, већ и туристе уопште. Ова активност у свету добија све више присталица и по оцени стручњака представља један од идеалних облика рекреације (Станојевић 2001, стр. 80). У самом региону, делује преко 40 општинских организација спортских риболоваца са преко 100.000 чланова. Целокупна активност ових организација се усмерава у два правца: стручно-производном и спортско- туристичком. Спортско-туристичка компонента активности се односи на организоване облике такмичења. Обе компоненте су узајамно повезане и ради постизања оптималних ефеката у *риболовном туризму* неопходна је сарадња риболовачких друштава и организација које се баве туризмом како би се риболов свео у рационалне оквире и под контролом општинских организација.

Генерално, ловни и риболовни туризам могу у значајној мери утицати на повећање туристичког промета региона. Ловни туризам се постепено афирмише док се риболов све више укључује у туристичку понуду руралних подручја.

4.7.3. Здравствени туризам

Здравствени туризам (spa & wellness) је сегмент руралног туризма који све више добија на значају. Мотивација за овим обликом туризма се разликује од туристе до туристе али се углавном подразумевају туристичка кретања мотивисана здравственим потребама, односно потребом лечења и опоравка од болести, али и очување здравља и рекреација.

Табела 64. Бање у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Бања	Природни лековити фактори	Индикације за лечење
<i>Браничевски</i>	Ждрело	Лековите термалне воде и умерено-континентална клима	Кожне болести и болести локомоторног апарата
	Паланачки Кисељак	Извори минералне воде	Хронични запаљенски и незапаљенски реуматизам, примарни и секундарни стерлитет, урођени и стечени деформитети код деце и одраслих, неуролошка обољења и др.
<i>Борски</i>	Брестовачка	Термоминерални извори	Болести локомоторног апарата, гинеколошка обољења, зглобни и ванзглобни реуматизам, кожане болести, гастроинтестинални тракт, репираторни систем
<i>Зајечарски</i>	Гамзиградска	Лековити извори минералне воде	Ортопедске болести, посттрауматска стања, анормалије дечијег узраста, вибрационе болести, обољење периферних крвних судова, зглобни и ванзглобни облици реуматизма, рехабилитација болести везивног ткива и др.
	Сокобања	Термоминерални извори, гас радон и умерено-континентална клима	Плућне болести, кардиоваскуларна обољења, неуролошка обољења, психичка и физичка исцрпљеност и др.
	Јошаница	Повољни климатски услови, термални извори и лековито блато	Реуматизам, дијабетес, болести гастроинтестиналног, гениталног и уринарног тракта, кожане болести, неурозе и др.
<i>Нишавски</i>	Нишка	Блага клима, термоминералне воде, природно минерално блато - бигар, радиоактивни гас радон	Болести локомоторног система, кардиоваскуларне болести, болести респираторних органа и др.
	Топило	Топла минерална вода	Реуматске болести и болести нервног система
<i>Пиротски</i>	Звоначка	Лековита радиоактивна вода	Нервна обољења, повишени крвни притисак, реуматизам

<i>Јабланички</i>	Сијаринска	Извори минералне воде, радиоактивно-сумповорито блато и гејзери топле воде	Обољења коштано-мишићног система, стомачна обољења и болести црева, гинеколошка обољења, неурозе и психичка исцрпљеност и др.
<i>Пчињски</i>	Врањска	Термоминералне воде	Реуматска обољења, неуролошка обољења, болести локомоторног апарата, кожна и гинеколошка обољења
	Бујановачка	Термоминералне воде, лековито блато вулканског порекла и природни гас - угљен диоксид	Реуматске болести, хронична обољења пробавног такта, стања после повреда, гинеколошка обољења, неуролошка обољења, кожна обољења
<i>Топлички</i>	Пролом	Термоминералне воде, лековита Пролом вода и природан пелоид	Болести бубрега и мокраћних путева, болести органа за варење, реуматизам, болести коже
	Луковска	Велики број извора термоминералне воде и лековито блато	Запаљенски и дегенеративни реуматизам, гихт, остеопороза, гинеколошка обољења, стања након прелома костију и хируршких интервенција на коштано - зглобном систему
	Куршумлијска	Термални извори и минерално блато	Реуматизам, болести респираторних органа, болести метаболизма, гинеколошка обољења и др.

Извор: "Србија - бањска и климатска места" и сопствено истраживање

Одлазак у места са лековитим изворима, као претеча савременог бањског туризма, био је најраширенији у Римском царству (Станковић 2008, стр. 14). Тада су постављене основе здравствено-лечилишне функције која представља најстарију и најзначајнију функцију бања. Трагови материјалне културе из доба Римљана, нађени су у бањама региона Јужне и Источне Србије (Нишка, Гамзиградска и Звоначка бања).

Са друге стране, туристичка функција је формирана знатно касније у односу на лечилишну. Интензивнији развој туристичке функције започиње након 1965. године када је укинута бесплатно лечење у бањама. Квалитет њеног функционисања се налази у чврстој корелацији са бројем, величином и изграђеним објектима туристичке инфра и супраструктуре.

Данас, након бројних промена које су се десиле на туристичком тржишту, најбоље послују Сокобања, Луковска и Пролом бања, што се може и закључити на основу података датих у табели 65.

Табела 65. Туристички промет у бањама региона Јужне и Источне Србије

	Туристи			Ноћења туриста		
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
Бање	83.476	74.957	8.537	493.858	465.260	28.598
<i>Ждрело</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Пал. Кисељак</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Брестовачка</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Гамзиградска</i>	3.105	2.946	159	32.948	32.594	354
<i>Сокобања</i>	42.438	39.682	2.756	219.755	209.058	10.697
<i>Нишка</i>	4.916	3.260	1.656	33.675	29.511	4.164
<i>Топило</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Звоначка</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Сијаринска</i>	5.721	5.250	471	48.471	46.648	1.823
<i>Врањска</i>	4.413	3.887	526	23.948	22.691	1.257
<i>Бујановачка</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Пролом</i>	11.731	9.552	2.179	58.756	51.998	6.758
<i>Луковска</i>	11.152	10.380	772	76.305	72.760	3.545
<i>Куриумлијска</i>	-	-	-	-	-	-

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2015, Београд

Савремени начин живота који одликују хроничан мањак слободног времена, изложеност стресу, бриге и страхови довео је до повећаног интересовања за wellness начином живота, који се јавио као природна потреба људи да учине нешто добро за своје здравље. Већина бања у региону нуди wellness програме, под којима се обично подразумева пакет релаксационих и здравствено стимулишућих услуга.

За бање у региону се везују одређене *специфичности*. Врањска бања представља најтоплију бању у Европи, Брестовачка бања има највећи шумски појас у Европи, Бујановачку бању је Краљевско лекарско друштво Велике Британије прогласило за једну од три најзначајније бање у Европи док је у Сокобањи 1880. године донета наредба о чистоћи и први правилник о коришћењу термоминералних вода Србије. Осим тога, у региону су смештене 4 од 8 краљевских бања: Нишка бања, Сокобања, Врањска и Брестовачка бања. Постоје сумње да се у региону налази и најстарија бања на свету и то бања Вича, смештена недалеко од неолитског локалитета Плочник.

“Седаторни начин живота и хипокинетски синдром, од којег у већој или мањој мери болује сваки човек који живи и ради у урбанизованим подручјима, допринели су атрактивности овог облика руралног туризма” (Храбовски Томић 2006, стр. 36). Будући да су бање региона поред медицинске у свој програм лечења укључиле и друге компоненте, попут wellness-а, спорта, рекреације, здраве исхране и сл. очекује се даљи раст здравственог туризма у будућности. Ипак, потребно је постојећу понуду wellness

производа употпунити новим и актуелнијим производима и подићи квалитет услуга на један знатно виши ниво.

Посебну предност имају села која се налазе у близини афирмисаних бања, уколико су добро саобраћајно повезана. То су села која због специфичне климе и амбијента имају повољне услове за рекреативни боравак (Николић 1979, стр. 22). Њихова близина и повезаност са бањама од непосредног су значаја и утицаја на подизање нивоа уређености и опремљености кућа, на развијање туристичке културе и туристичко промовисање. У коначном, ова села могу постати део комплементарне понуде самих туристичких центара и допринети употпуњавању садржаја туристичког боравка и укупне туристичке организованости.

5. Карактеристике туристичке тражње руралног туризма на територији региона Јужне и Источне Србије

Битне карактеристике модерне туристичке тражње које су од суштинског значаја за даљи развој туризма у руралним подручјима региона Јужне и Источне Србије, могу се систематизовати на следећи начин (Максимовић, Урошевић, Дамњановић 2015, стр. 170-171):

- повећање захтева за квалитетнијом животном средином и здравствено-рекреативном функцијом руралних подручја;
- повратак људи природи и њеним изворним вредностима;
- раст покрета еколошких потрошача чије је понашање детерминисано еколошким мотивима и вредностима;
- повећање тражње за руралним дестинацијама са значајним културним и историјским вредностима;
- тражња за свим облицима руралног туризма, што захтева смештај у разним врстама објеката (рурална домаћинства, мали хотели, мотели итд.);
- захтев за чистим и слободним простором погодним за кретање, самоизражавање и рекреацију;
- пораст интересовања за забавом и разонодом, верским и културним ресурсима и еколошким вредностима (здрава животна средина и храна);

- индивидуална и породична кретања, што одговара начину пријема и смештаја у руралним домаћинствима;
- већа оријентација домаће тражње ка руралним подручјима, због економске ситуације и ниског животног стандарда већине становништва.

Евидентно је да су за рурални туризам заинтересовани људи различитих материјалних могућности и различитих социјалних структура. Поред туриста са нижим примањима који траже јефтинији туристички боравак, рурална подручја као туристички мотив постају актуелна и за људе већих платежних могућности. У наставку је приказан профил савременог руралног туристе са најбитнијим карактеристикама (слика 38).

Слика 43. Профил руралног туристе

Извор: Обрада аутора

Структура руралних туриста је таква да још увек доминирају домаћи туристи. То су људи из великих градских центара, попут Београда, Ниша, Новог Сада и Крагујевца. Страни туристи чине мали проценат али охрабрује чињеница да се тај проценат повећава из године у годину. Највише страних туриста долази из Бугарске и Румуније.

IV ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У РЕГИОНУ ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

1. Ограничавајући фактори у развоју руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

1.1. Демографски трендови као лимитирајући фактор развоја руралног туризма

Када се говори о демографским трендовима на територије Републике Србије може се запазити да њу не карактеришу она демографска обележја која су углавном својствена земљама у развоју (Глигоријевић, Бошковић 2002, стр. 15). Напротив, основни демографски проблеми, а посебно у региону Јужне и Источне Србије су: негативан природни прираштај, миграције, депопулација, сенилизација, промене у етничкој структури становништва и поремећаји у територијалном распореду.

Општа демографска карактеристика региона Јужне и Источне Србије јесте тенденција *смањења природног прираштаја*. Све до средине 60-их година XX века стопа природног прираштаја је била умерено висока. Након тога, пад природног прираштаја се убрзава, јер стопа наталитета наставља да се смањује, а стопа морталитета благо да расте.

Табела 66. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја по типу насеља у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије

	Година	Република Србија			Регион Јужне и Источне Србије		
		укупно	градска	остала	укупно	градска	остала
Стопа наталитета	1971	14,4	16,4	12,8	14,5	18,1	13,0
	1981	13,3	15,6	10,9	12,0	16,3	9,4
	1991	11,6	12,3	10,7	11,9	13,5	10,7
	2002	10,4	11,3	9,3	10,8	11,6	10,1
	2011	9,1	10,6	6,9	8,4	9,9	6,7
Стопа морталитета	1971	9,1	7,6	10,3	9,7	7,2	10,8
	1981	10,1	8,1	12,1	10,8	7,3	12,9
	1991	11,4	9,6	13,4	12,0	8,7	14,5
	2002	13,7	12,2	15,6	14,6	11,6	17,3
	2011	14,3	12,7	16,8	16,3	12,8	20,2
Стопа природног прираштаја	1971	5,3	8,7	2,5	4,8	10,9	2,2
	1981	3,2	7,5	-1,1	1,2	8,9	-3,5
	1991	0,2	2,6	-2,7	-0,1	4,8	-3,8
	2002	-3,3	-0,9	-6,3	-3,8	0,0	-7,3
	2011	-5,2	-2,0	-9,8	-8,0	-2,9	-13,6

Извор: Митровић, М. (2015): Села у Србији - промене структуре и проблеми одрживог развоја, стр. 46

Недовољно рађање изразита је карактеристика демографске ситуације у региону. Оно поред непосредних утицаја на демографски развој делује и посредно-преко старосне структуре становништва, што га чини још критичнијим фактором. Ако упоредимо просечну величину домаћинстава у градским и руралним насељима можемо приметити да су разлике минималне што упућује на закључак да је и у руралним подручјима присутан рестриктиван модел планирања породице, који је некада био изражен само у урбаним подручјима. Са друге стране, стопа морталитета расте. Иако је на општу стопу смртности утицао процес старења становништва који је у току, разлози оваквој ситуацији се могу приписати такође рату, санкцијама и економској кризи. Почетком 20-ог века, Србија је у целини зашла у ниво ниског природног прираштаја. У региону Јужне и Источне Србије анализирајући табелу 66, природни прираштај бележи изузетно ниске, негативне вредности, тако да је у 2002. години природни прираштај износио - 3,8 а у 2011. - 8,0 ‰. Најниже стопе природног прираштаја су забележене у општинама Црна Трава, Бабушница, Гаџин Хан, Ражањ, Сврљиг и Блаце.

Миграције становништва представљају озбиљан демографски проблем у региону. Лоша економска ситуација “подстакла је миграцију њеног становништва и значајан је фактор са негативним утицајем на природни прираштај” (Анализа тржишта рада у прекограничној регији Јужне и Источне Србије 2014, стр. 16). Генерално, економски мотиви одувек су представљали најзначајније чиниоце иселавања становништва из руралних у урбана подручја. У целом двадесетом веку, па све до данас, трагајући за бољим и сигурнијим економским условима живота, становништво се селило из руралних у урбана подручја, као и из региона ка већим и економски развијеним срединама у Србији и иностранству. Тај процес је нарочито интензиван у другој половини XX века под утицајем индустријализације и урбанизације.

Миграциона кретања становништва била су најинтензивнија у временском интервалу од 1961 - 1971. године. У том периоду убрзано се мењала економска структура становништва у региону и то ка непољопривредном и градском становништву. Тиме је убрзан процес *демографског пражњења* руралних подручја и региона Јужне и Источне Србије у целини, са бројним последицама економске и социјалне природе. У наредним деценијама, миграције су почеле да слабе али се тенденција опадања руралних популација наставила до данас.

Табела 67. Демографска анализа региона Јужне и Источне Србије

	Број становника (2002.)	Број становника (2011.)	Демографско пражњење (%)
Регион	1.753.004	1.563.916	-10,80
<i>Браничевски</i>	200.806	183.625	-8,56
<i>Подунавски</i>	209.987	199.395	-5,04
<i>Борски</i>	146.551	124.992	-14,71
<i>Зајечарски</i>	137.561	119.967	-12,79
<i>Нишавски</i>	381.757	376.319	-1,42
<i>Јабланички</i>	240.923	216.304	-10,22
<i>Пиротски</i>	105.654	92.479	-12,47
<i>Топлички</i>	102.075	91.754	-10,11
<i>Пчињски</i>	227.690	159.081	-30,12

Извор: Републички завод за статистику (различити годишњази), Београд

На основу табеле 67 може се закључити да се укупан број становника у региону смањено за 189.088 између два пописна периода. Ради илустрације података, ово можемо поредити као да је нестао један округ, попут Браничевског или Пчињског или пак четири општине величине Бора. Највеће демографско пражњење се бележи у Пчињском, Борском и Зајечарском округу, док је драматична ситуација у општини Црна Трава у којој се број становника смањено за чак 35,12 %. Изузетак је само град Ниш, у коме је дошло до повећања броја становника.

Табела 68. Демографско пражњење руралних подручја по окрузима у региону Јужне и Источне Србије

Окрузи	Број становника (2002.)	Број становника (2011.)	Демографско пражњење (%)
<i>Браничевски</i>	131.476	112.657	-14,31
<i>Подунавски</i>	105.672	95.531	-9,59
<i>Борски</i>	65.985	54.112	-17,99
<i>Зајечарски</i>	65.180	50.932	-21,86
<i>Нишавски</i>	175.693	163.244	-7,08
<i>Јабланички</i>	142.503	122.625	-13,95
<i>Пиротски</i>	44.807	34.672	-22,62
<i>Топлички</i>	55.147	45.862	-16,83
<i>Пчињски</i>	132.246	67.532	-48,93

Извор: Републички завод за статистику (различити годишњази), Београд

Као најважнија одлика кретања пројектованог становништва у наредним годинама истиче се одвијање процеса *депопулације*. Наиме, према свакој од пет анализираних варијанти пројекција, број становника у Србији и њеним регионима је мањи у односу на последњи попис из 2011. године (видети табелу 69). Једини изузетак је Београдски регион, где се очекује пораст укупног броја становника до 2041. године.

Табела 69. Укупно становништво 2011-2041. године (по варијантама пројекције) по регионима у Републици Србији

Варијанта пројекција	Република Србија			Регион Јужне и Источне Србије		
	2011	2041	Индекс раста	2011	2041	Индекс раста
Ниска	7.186.862	6.522.206	90,7	1.563.916	1.199.228	76,7
Средња	7.186.862	6.830.008	95,1	1.563.916	1.280.401	81,9
Висока	7.186.862	6.973.926	97,1	1.563.916	1.303.738	83,4
Константна	7.186.862	6.173.971	85,9	1.563.916	1.156.728	73,9
Нултог миграционог салда	7.186.862	6.180.614	86,0	1.563.916	1.303.602	83,4

Извор: Републички завод за статистику, Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041. (подаци по општинама и градовима), стр. 14

За степен депопулације руралних насеља значајан је показатељ број села са мање од 100 становника, којих је у Србији све више. Гледано по пописима од 1948. до 2011. године, таквих насеља је 1948. било само 84, да би број пописом растао и временом се дуплирао у међупописним периодима (тако на пример, 1991. године број села са мање од 100 становника је износио 483, 2002. 717 а 2011. чак 1.034). Посматрано на нивоу региона Јужне и Источне Србије (табела 70) 1948. године број села са мање од 100 становника је износио 24 да би 2011. достигао цифру од 693 села, што је скоро 70 % од укупног броја на нивоу Републике.

Табела 70. Број насеља са мање од 100 становника у Републици Србији и региону Јужне и Источне Србије

Година пописа	Број насеља	Република Србија	Регион Јужне и Источне Србије
Укупан број насеља		4.709	1.973
1948	Са мање од 100 становника	84	24
	Од 100 до 500 становника	1626	775
	Са више од 500 становника	2999	1174
1953	Са мање од 100 становника	74	24
	Од 100 до 500 становника	1558	752
	Са више од 500 становника	3077	1197
1961	Са мање од 100 становника	72	28
	Од 100 до 500 становника	1635	817
	Са више од 500 становника	3002	1128
1971	Са мање од 100 становника	134	73
	Од 100 до 500 становника	1776	893
	Са више од 500 становника	2799	1007
1981	Са мање од 100 становника	281	181
	Од 100 до 500 становника	1899	924
	Са више од 500 становника	2529	868
1991	Са мање од 100 становника	483	323
	Од 100 до 500 становника	1945	908
	Са више од 500 становника	2281	742
2002	Са мање од 100 становника	717	469
	Од 100 до 500 становника	2005	888
	Са више од 500 становника	1987	616
2011	Са мање од 100 становника	1034	693
	Од 100 до 500 становника	1922	777
	Са више од 500 становника	1753	503

Извор: Митровић 2015, Села у Србији - промене структуре и проблеми одрживог развоја, стр. 49

Уколико посматрамо дати показатељ на нивоу округа, ситуација је повољна у корист Подунавског и Браничевског округа (у Подунавском округу није било ни једног села са мање од 100 становника у периоду од 1948. до 2011. године, док је у Браничевском само 5 села било са мање од 100 становника). Неповољна кретања бележе Пчињски (163 села са мање од 100 становника), Топлички (147 села) и Пиротски округ (127 села). За њима следе Јабланички и Зајечарски округ (Пејчић, Ристановић 2013, стр. 14).

Сенилизација становништва, као резултат демографске транзиције представља посебан проблем у региону Јужне и Источне Србије. У условима спонтаног развитка плодности и смртности становништва, реално је очекивати формирање регресивног типа старосне структуре. Резултати пројекција показују да ће у наредних 25 година становништво региона и даље бити изложено деловању процеса демографског старења. Према проценама, на крају пројекционог периода просечна старост износиће 48,1 годину, док ће се однос старијих од 65 и млађих од 15 година удвостручити (Републички завод за статистику 2014, стр. 15).

Промене у етничкој структури становништва део су незадовољавајуће демографске ситуације у региону. Бројност и удео једних етничких група у укупном становништву расте, а других се смањује. Па тако, раст појединих етничких група води ка доминацији а код других до гашења у даљој перспективи. Све то узрокује културне, социолошке и политичке последице. Основни изазов представља “опасност да се у оквиру једног мултикултурног простора, какав је регион Јужне и Источне Србије, интензивира процес *гетоизације* различитих заједница, њихово ограђивање и удаљавање од осталих или појединих етничких заједница стварајући међуетничке лимите” (Штетић, Цвијановић, Шимичевић 2014, стр. 142). За сада, процес гетоизације се може запазити у општинама Прешево и Бујановац, на примеру односа Албанаца према осталим етничким групама. Кроз различите економске и културне пројекте и укључивање свих заједница, постојећи недостаци се могу претворити у предности, поготово за развој културног туризма.

Просторни размештај становништва у региону је изразито неравномеран. Карактерише га наглашена концентрација становништва у одређеним окрузима и општинама и тенденција смањења становништва у мањим окрузима и општинама. Са једне стране, дошло је до претеране метрополизације одређених центара, а са друге

стране, до потпуног популационог пражњења неких руралних подручја. У руралним подручјима се јавља и проблем квалитативног аспекта радне снаге а тиче се обнављања и старосно-полног састава.

Сви наведени демографски трендови у региону Јужне и Источне Србије и проблеми који из њих проистичу, говоре о тешкој демографској ситуацији. Ове тенденције ће се сигурно наставити и у будућности па је зато потребно већу пажњу посветити њима и туризму као једном од могућих фактора ревитализације руралних подручја и економског просперитета. Дакле, проблеми емиграције руралног становништва из високопланинских региона, стално су присутни. Међутим, “развојем туристичке делатности у појединим деловима ових региона јављају се супротна кретања, односно повратак становништва у те регије под утицајем развоја туризма” (Штетић 2007, стр. 233).

1.2. Инфраструктурна опремљеност руралних подручја

У активирању туристичког потенцијала на територији региона Јужне и Источне Србије саобраћај и саобраћајна средства имају велики значај. Савремени туризам се не може замислити без квалитетних саобраћајница, удобних саобраћајних средстава и добро организованог превоза (Станковић, 2008). Неретко се дешава да “одређене просторне целине располажу добрим предиспозицијама за развој туризма а да највећу сметњу организацији промета туриста представља недостатак квалитетних путева” (Гашић, Ивановић, Перић 2015, стр. 498).

Инфраструктурни проблеми су главна препрека развоју руралног туризма. То су најчешће проблеми са саобраћајном инфраструктуром, водоснабдевањем, отпадом и канализацијом, локалним јавним превозом, телекомуникацијама и снабдевањем електричном енергијом.

Један од ограничавајућих фактора у развоју туризма руралних подручја је свакако неадекватна *саобраћајна инфраструктура*. У бројним студијама и научним радовима путна мрежа се истиче као главни узрок неадекватне развијености (Малобабић 2003). Наиме, саобраћајни систем у региону Јужне и Источне Србије је некомплетан, а са аспекта технике, технологије, организованости и менаџмента, застарео и превазиђен. Из тих разлога, постојећи саобраћајни систем може само делимично да задовољи потребе привреде и становништва и представља лимитирајући

фактор даљег развоја руралног туризма у региону. Посебно лоше стање саобраћајне инфраструктуре у руралним подручјима то потврђује.

Табела 71. Дужина путне мреже у региону Јужне и Источне Србије

	Укупно км	Сав. коловоз	Државни путеви I реда		Државни путеви II реда		Општински путеви	
			свега	сав. коловоз	свега	сав. коловоз	свега	сав. коловоз
Србија	44406,08	28996,39	4793,74	4753,16	10341,18	9518,06	29271	14725,16
Регион	14351,24	9384,63	1496,11	1496,11	4345,99	3882,48	8509	4006,04
Подунавски	877,764	822,229	105,17	105,17	424,47	424,47	348	292,589
Браничевски	2340,85	1889,86	350,23	350,23	982,88	976,38	1008	563,25
Борски	1479,18	983,68	297,4	297,4	444,48	385,68	737	300,6
Зајечарски	1424,33	1128,16	164,3	164,3	547,96	466,5	712	497,36
Јабланички	1748,42	1016,83	138,53	138,53	426,79	388,8	1183	489,5
Нишавски	1320,12	1178,81	59,18	59,18	392,88	372,57	868	747,06
Пиротски	1014,71	664,28	122,65	122,65	252,31	221,86	640	319,77
Топлички	1189,62	633,27	84,37	84,37	250,35	204,9	855	344
Пчињски	2956,25	1067,52	174,28	174,28	623,87	441,32	2158	451,92

Извор: Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2015, Београд

Сумарни преглед у табели 71, показује да је на површини од 26.249 км² изграђено 14.351,24 км путева, од чега 9.384,63 км са савременим коловозом. Структура путева је следећа: 1.496,11 км магистралних (државни путеви I реда), 4.345,99 км регионалних (државни путеви II реда) и 8.509,14 км локалних путева (општински путеви). На основу података се може закључити да се у најлошијем стању налазе локални путеви где је испод 50 % обухваћено савременим коловозом.

Површина региона обухвата 29,7 % укупне површине Републике Србије, а проценат изграђене путне мреже у укупној мрежи 32,3 %. Када је реч о савременим путевима, проценат је једнак претходном (32,3 %), што показује да је једна трећина путне мреже смештена на једној трећини територије Србије.

Капацитет, брзина, ефикасност, сигурност и многе друге особине функционисања саобраћајне мреже, иако у средишту и на главном саобраћајном правцу у овом делу Европе, нису на европском техничко-технолошком нивоу (Вемић 2004, стр. 136).

Детаљнија анализа покривености неког простора саобраћајницама приказује се коефицијентом густине саобраћајне мреже. Дати коефицијент се добија стављањем у однос дужине свих саобраћајница у километрима и површине територије у км².

Табела 72. Коефицијенти густине мреже путева у Јужној и Источној Србији

	Површина км ²	Укупно км	Сав. коловоз	Магистрални		Регионални		Локални	
				Свега	Сав. коловоз	Свега	Сав. коловоз	Свега	Сав. коловоз
Србија	88.361	0,50	0,33	0,05	0,05	0,12	0,11	0,33	0,17
Регион	26.249	0,55	0,36	0,06	0,06	0,17	0,15	0,32	0,15
Подунавски	1.250	0,70	0,66	0,08	0,08	0,34	0,34	0,28	0,24
Браничевски	3.857	0,61	0,49	0,09	0,09	0,26	0,25	0,26	0,15
Борски	3.507	0,42	0,28	0,08	0,08	0,13	0,11	0,21	0,09
Зајечарски	3.624	0,39	0,31	0,05	0,05	0,15	0,13	0,19	0,13
Јабланички	2.770	0,63	0,37	0,05	0,05	0,15	0,14	0,43	0,18
Нишавски	2.729	0,49	0,43	0,02	0,02	0,15	0,14	0,32	0,27
Пиротски	2.761	0,36	0,24	0,04	0,04	0,09	0,08	0,23	0,12
Топлички	2.231	0,52	0,27	0,03	0,03	0,11	0,09	0,38	0,15
Пчињски	3.520	0,84	0,30	0,05	0,05	0,18	0,12	0,61	0,13

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2015, Београд

Коефицијенти густине мреже путева показују да је, у целини гледано густина путне мреже региона већа него на укупној територији Србије. Овај једноставни нумерички показатељ такође открива да је густина путне мреже различита у окрузима. Највише покривени окрузи, а у оквиру њих и поједине општине, су уједно и саобраћајна чворишта, као што су: Подунавски, Браничевски, Нишавски, Пиротски и Пчињски округ. Међу општинама се посебно истичу: Смедеревска Паланка, Пожаревац, Ниш, Лесковац, Владичин Хан, Врање и Бујановац.

Осим густине мреже путева, ограничавајући фактор развоја руралног туризма представља незадовољавајући квалитет путне мреже. Проблем је веома лоше стање локалних путева, а нарочито оних у руралним подручјима региона. Локална путна мрежа која повезује рурална насеља у региону не одговара потребама локалног становништва. Велики број туриста данас путује сопственим аутомобилом. Рурална подручја која се баве руралним туризмом у региону ретко су директно повезана аутобуским или железничким саобраћајем, те је путнички аутомобил доминантно превозно средство до села, те тамо где нема ни солидних путева нема ни основних услова за даљи развој руралног туризам. Такође, у питање се доводи и безбедност туриста будући да је половина локалних путева од туцаника или земље.

Са друге стране, железнички саобраћај је на неки начин “превазиђен и карактерише га технолошка застарелост” (Бошковић 2013, стр. 102). Његови главни недостаци су низак ниво брзине и квалитет услуга док се за пружне објекте може рећи да су стари и дотрајали. Осим тога, неке општине (као што су Блаце, Ражањ, Гацин Хан, Мeroшина, Бабушница) немају изграђену железничку инфраструктуру, и “мада у

близини ових општина постоји пруга, не постоји изграђена железничка станица, као ни утоварно-истоварни терминали” (Профил региона за територију Нишавског, Пиротског и Топличког округа 2011, стр. 44). Кроз фазу модернизације, увођењем већег комфора и брзине, као и корелацију са аутобуским саобраћајем, улога овог типа саобраћаја била би знатно већа.

Још један вид саобраћаја, *ваздушни*, не користи се у довољној мери. Постојање аеродрома у Нишу треба искористити као значајан потенцијал и убудуће треба тежити приснијем повезивању ваздушног са друмским и железничким саобраћајем.

Ни *комунална инфраструктура* у региону не одговара основним потребама становништва и економског система. Снабдевање руралних туристичких насеља довољним количинама квалитетне воде незаменљив је услов развоја туризма. У том контексту, довољна количина текуће воде и хигијенска исправност воде која се обезбеђује из бунара или локалних извора је од пресудног значаја. У савременом туризму, то је минимум и основ комфора. Она рурална подручја која су хигијенски неподобна за снабдевање водом треба избегавати за организовање туризма. Поред старих и неадекватних система за наводњавање, као ограничавајући фактор треба споменути и *канализациону структуру* руралних подручја која не одговара потребама руралног становништва и туриста који посећују ова подручја. Исто тако, проблем је *пречишћавање отпадних вода*. Србија се налази на дну лествице европских земаља у погледу комуналне опремљености (Благојевић, 2013).

Ситуација је још неповољнија на нивоу региона, тако да од укупног броја општина само неколико њих има постројења за пречишћавање комуналних отпадних вода. Проблем је недостатак финансијских средстава за њихову изградњу. Осим што представља “велики еколошки и санитарно-хигијенски проблем, неадекватно управљање комуналним отпадом је лимитирајући фактор у процесу развоја туризма” (Бошковић 2013, стр. 195). Због тога је неопходно едуковати рурално становништво, радити на стварању нових навика и стицати знања о проблему отпада као једном од највећих загађивача животне средине (Благојевић, 2013).

Осим поменутих ограничења, и у области *телекомуникација* се уочавају извесни недостаци. Наиме, анализом телефонске мреже у региону, кроз показатељ *броја телефонских претплатника на хиљаду становника* приказаном у табели 73,

може се видети да степен развијености телефонске мреже по окрузима није на задовољавајућем нивоу.

Табела 73. Анализа телефонске мреже у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Број становника	Број телефонских претплатника	Коефицијент
Србија	7186862	2889236	402
Регион	1563916	554463	355
Подунавски	199395	66937	336
Браничевски	183625	64471	351
Борски	124992	48682	389
Зајечарски	119967	47558	396
Нишавски	376319	151987	404
Јабланички	216304	55437	256
Пиротски	92754	35554	383
Топлички	91754	35684	389
Пчињски	159081	48153	303

Извор: Прорачун аутора на основу података Републичког завода за статистику, Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд

Према овом показатељу, мањи број телефонских претплатника на хиљаду становника бележи се у руралним подручјима, док је ситуација далеко повољнија у урбаним насељима. Самим тим, најповољнија ситуација је у следећим општинама: Град Ниш (431), Неготин (422), Зајечар (403), Пирот (395). Са друге стране, неповољна ситуација је карактеристична за руралне општине Јабланичког и Пчињског округа. Међу њима, по броју телефонских претплатника на хиљаду становника који је испод просека за регион треба поменути: Медвеђа (241), Власотинце (224), Босилеград (179), Трговиште (95). Имајући у виду чињеницу да је могућност комуникације у туристичким центрима један од важних услова за развој туризма, овакво стање у руралним подручјима се не може оценити као повољно са аспекта будућег утицаја на развој туризма. Приоритет у наредном периоду треба да буде модернизација телефонске мреже и боља покривеност на целој територији региона, што ће имати вишеструке позитивне последице, како на квалитет живота руралног становништва тако и на развој туризма у руралним подручјима.

Без добрих и модерних саобраћајница нема ни туризма. Заинтересоване туристичке структуре би морале брже да реагују и реше бројне инфраструктурне, комуналне и урбанистичке недостатке јер изградњу савремених туристичких капацитета треба да прати одговарајуће проширење, реконструкција и модернизација објеката инфраструктуре. Скорије побољшање и модернизација инфраструктуре је од посебног значаја за привредни развој региона и повећање броја туриста.

1.3. Финансијска подршка развоју руралног туризма

Постојање природних и антропогених ресурса, иако неопходан, није и не може бити довољан услов њиховог коришћења у руралном туризму. Без обзира на њихову атрактивност, тј. способност да привуку туристе “неопходно је обезбедити финансијске ресурсе који ће помоћи у валоризацији истих” (Косар, Рашета 2003, стр. 42). Тренутно, то је један од ограничавајућих фактора у развоју руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије, без обзира на досадашњу подршку од стране државе.

Република Србија је од 2004. године започела систематски да подржава развој руралних подручја увођењем система мера за подстицај и побољшање услова живота руралног становништва. Финансирање овог програма обезбеђено је из средстава аграрног буџета Републике Србије.

Прецизније, *Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде* је у структуру аграрног буџета увело и подршку руралном развоју. Ова подршка установљена је у циљу да се подстакне диверзификација руралне економије кроз промоцију руралног туризма, традиционалних заната и прераде и самим тим, побољша квалитет живота руралног становништва.

Табела 74. Дистрибуција финансијских средстава по регионима у Републици Србији

Година	Република Србија				
	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србија	Регион Косово и Метохоја
2006	4.998.814	5.989.547	13.519.993	3.318.762	-
2007	-	2.601.986	16.888.831	7.537.869	-
2008	280.347	3.572.737	26.002.696	6.868.633	283.500
укупно:	5.279.161	12.164.270	56.411.520	17.725.264	283.500

Извор: Прорачун аутора на основу података Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде - сектор за рурални развој, Анализа буџетске подршке развоју сеоског туризма у Србији и диверзификацији економских активности на селу, 2009, стр. 6

На основу табеле 74 може се закључити да је највећи износ средстава за развој руралног туризма, у периоду од 2006 - 2008. године дистрибуиран у регион Шумадије и Западне Србије, са учешћем од 61,6 % у укупној структури. Далеко иза њега, налазе се регион Јужне и Источне Србије и регион Војводине са учешћем од 19,4 и 13,3 %.

Табела 75. Расподела финансијских средстава МПШВ за развој руралног туризма по окрузима у региону Јужне и Источне Србије

	Година			Укупно	%
	2006	2007	2008		
Србија	27.827.116	27.028.686	36.724.413	91.580.215	-
Регион	3.318.762	7.537.869	6.868.633	17.725.264	100,0
Браничевски	-	91.935	708.128	800.063	4,5
Подунавски	-	-	-	-	-
Борски	-	1.253.696	2.300.000	3.553.696	20,1
Зајечарски	328.011	4.215.000	1.960.505	6.503.516	36,7
Јабланички	-	-	-	-	-
Нишавски	2.505.751	1.000.000	1.500.000	5.005.751	28,2
Пиротски	485.000	-	-	485.000	2,7
Топлички	-	-	-	-	-
Пчињски	-	977.238	400.000	1.377.238	7,8

Извор: Прорачун аутора на основу података Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде - сектор за рурални развој, *Анализа буџетске подршке развоју сеоског туризма у Србији и диверзификацији економских активности на селу, 2009, стр. 7*

Посматрано на нивоу округа у региону, дистрибуција реализованих средстава је изразито неравномерна. Према подацима из табеле 75, највише финансијских средстава је уложено у Зајечарски, Нишавски и Борски округ (чак 85 %), што указује на значајне потенцијале за развој ове делатности и њихово препознавање од стране надлежних органа. У поменутом временском периоду Топлички, Јабланички и Подунавски округ није добио новчана средства за подршку развоју руралног туризма.

Табела 76. Расподела финансијских средстава МПШВ за развој руралног туризма по општинама у региону Јужне и Источне Србије

Општине	Година			Укупно	%
	2006	2007	2008		
Регион	3.318.762	7.537.869	6.868.633	17.725.264	100,0
Сврљиг	2.505.751	1.000.000	-	3.505.751	19,8
Мајданпек	-	1.253.696	2.000.000	3.253.696	18,4
Сокобања	-	1.045.359	1.159.169	2.204.528	12,4
Сурдулица	-	977.238	-	977.328	5,4
Књажевац	328.011	3.169.641	801.336	4.298.988	24,3
Димитровград	485.000	-	-	485.000	2,7
Жагубица	-	91.935	708.128	800.063	4,5
Алексинач	-	-	400.000	400.000	2,3
Бујановац	-	-	400.000	400.000	2,3
Бор	-	-	300.000	300.000	1,7
Ниш	-	-	300.000	300.000	1,7
Ражањ	-	-	800.000	800.000	4,5

Извор: Прорачун аутора на основу података Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде - сектор за рурални развој, *Анализа буџетске подршке развоју сеоског туризма у Србији и диверзификацији економских активности на селу, 2009, стр. 8-9*

На основу анализе расподеле средстава по општинама у табели 76, примећује се да је највише средстава усмерено на општине Књажевац, Мајданпек и Сврљиг. Осим тога, поједине општине (попут Сурдулице, Бујановца и Ниша) помоћ су добиле само у једној години у посматраном периоду. Током свих ових година износ реализованих средстава је мањи у односу на средства која су одобрена за те сврхе. Разлоге за то треба тражити у “неадекватној информисаности, као и нестручној припреми конкурсне документације” (Бошковић, Томић, Андрић 2011, стр. 39). Проблем је и тај што се инвестиције споро враћају, а власници руралних туристичких домаћинстава немају потребне вештине и искуство.

Табела 77. Расподела финансијских средстава МПШВ према врсти инвестиције у региону Јужне и Источне Србије

Врста инвестиције	Година		
	2006	2007	2008
Обнова традиционалног руралног домаћинства у функцији руралног туризма (изградња, адаптација, реновирање, набавка и др.)	3.318.762	7.537.869	6.868.633
Промотивне и едукативне активности у руралном туризму	-	-	600.000

Извор: Прорачун аутора на основу података Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде - сектор за рурални развој, Анализа буџетске подршке развоју сеоског туризма у Србији и диверзификацији економских активности на селу, 2009, стр. 15

Структура расподеле средстава за финансирање наведених активности у региону (табела 77), показује да је мали проценат утрошен на едукативне и промотивне сврхе, што представља ограничавајући фактор у процесу едукације руралног становништва, а самим тим и развоју руралног туризма. Највећи део предвиђених буџетских средстава искоришћен је за активности које су се односиле на обнову традиционалних руралних домаћинстава (адаптација, изградња, реновирање и сл. - 96,6 % у структури).

У 2009. и 2010. години Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде одобравало је субвенције за рурални туризам, али у значајно мањем износу него што је то било од 2006 - 2008. године. Након тога, Министарство није одобравало субвенције до 2014. године. Нажалост, у реконструкцији Владе Србије 2011. године рурални туризам је поново маргинализован и усвојени програми нису примењени, док су све мере руралног развоја отказане.

Влада Републике Србије усвојила је 2013. године *Правилник о подстицајима за унапређење економских активности на селу кроз подршку непољопривредним активностима*. У оквиру Правилника дефинисане су врсте подстицаја, услови и начин остваривања права на њих, као и максимални износи по кориснику. Од непољопривредних активности, рурални туризам је препознат као приоритетан.

Поред Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, **Министарство привреде** одобрава од 2007. године субвенције и дотације за финансирање пројеката за развој туризма, а у оквиру њих и за развој руралног туризма. Износ средстава за ове намене се годишње планира у Закону о буџету Републике Србије а средства се додељују на основу Програма распореда и коришћења субвенција и дотација, који сваке године усваја Влада Републике Србије. На основу табеле 78 може се закључити, да без обзира на одређени раст који је био приметан на самом почетку доделе субвенција и дотација износ средстава за ове намене се временом све више смањивао у буџету.

Табела 78. Субвенције Министарства привреде Републике Србије за развој руралног туризма

Година	Субвенције за туризам (у динарима)	Субвенције за рурални туризам (у динарима)	Учешће субвенција за рурални туризам у укупним субвенцијама за туризам (%)
2007.	460.608.705	330.970.164	71,85
2008.	1.189.440.245	989.610.098	83,19
2009.	708.165.868	431.123.711	60,87
2010.	458.815.194	391.327.728	85,29
2011.	787.340.608	684.515.608	86,94
2012.	525.953.800	377.549.800	71,78
2013.	427.742.955	81.000.000	18,94
2014.	306.000.000	-	-
2015.	998.000.000	-	-

Извор: Радовић, Г. (2015): *Модалитети финансирања руралног туризма у Републици Србији*, стр. 126

У временском периоду од 2008. до 2012. године Министарство привреде је посредством **Фонда за развој Републике Србије** одобравало кредитна средства за развој руралног туризма. Кредити су се додељивали по основу конкурса у циљу подстицања развоја квалитетне руралне туристичке понуде. У 2013. и 2014. години кредити нису пласирани.

Табела 79. Кредити Министарства привреде и Фонда за развој Републике Србије за развој руралног туризма

Година	Кредити Фонда за развој Републике Србије пласирани за развој туризма и угоститељства (у дин.)	Кредити пласирани у развој руралног туризма (у дин.)	Учешће кредита пласираних у развој руралног туризма у укупним кредитима за развој туризма
2008.	861.900.000	55.500.000	6,43
2009.	1.170.150.000	57.600.000	4,92
2010.	775.633.000	25.550.000	3,29
2011.	667.547.502	4.800.000	0,71
2012.	624.202.852	6.814.672	1,09

Извор: Радовић, Г. (2015): *Модалитети финансирања руралног туризма у Републици Србији*, стр. 128

За финансирање руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије коришћене су и иностране донације. Најзначајније су: донација Фонда за достизање миленијумских циљева Владе Краљевине Шпаније, донација Глобалног фонда за заштиту животне средине, донација Шведске у сарадњи са IMG (*International Management Group*) и донација Америчке агенције за међународни развој.

На крају, подршка развоју руралног туризма реализована је и из буџета локалних самоуправа у складу са Законом о локалној самоуправи и Законом о изменама и допунама Закона о локалној самоуправи. Међутим, издвојена средства за ове потребе била су минимална.

Дакле, без обзира на сву подршку из различитих извора, финансијски ресурси и даље представљају баријеру у развоју руралног туризма. Због тога, у будућности посебну пажњу треба посветити њиховом унапређивању.

Важан део активности треба да представља едукација свих учесника у процесу развоја руралног туризма. Програмом едукације треба обухватити рурална туристичка домаћинства, која директно учествују у стварању и пружању туристичког производа и локалних зеједница као индиректне учеснике. Будући развој ове делатности зависиће од државне политике, која мора бити “много снажнија и активнија него до сада” (Бошковић, Томић, Андрић 2011, стр. 40). Ипак, иако веома тешка, ни ова препрека није несавладива, под условом да се организовано користе различити извори и видови ове врсте подршке.

1.4. Рецептивни туристички капацитети региона Јужне и Источне Србије

У претходним деценијама, често су се прецењивале стварне потребе држава за смештајним капацитетима, што је резултирало изградњом предимензионираних хотела, мотела, одмаралишта и сл. Оно што је типично за период послератне изградње у СФРЈ, а нарочито период седамдестих и почетак осамдесетих година прошлог века јесте мегаломанска изградња смештајних и угоститељских објеката, у свим градовима и на свим пунктовима где се претпостављало да ће бити туриста, без претходне анализе тржишта и стварних потреба. Овакав процес неумерене градње довео је до коначног исхода - данашњих напуштених и руинираних хотела, мотела и ресторана.

Са изградњом таквих објеката, настао је читав низ других проблема који су се на првом месту односили на одржавање. Појава мањих смештајних туристичких објеката, смањење привредне активности као и неадекватна приватизација учинили су предимензиониране хотелске капацитете у насељима у унутрашњости земље нерационалним, тако да су многи затворени или раде са ограниченим капацитетима.

Са друге стране, као проблеми везани за смештајне капацитете у руралном туризму, најчешће се наводе: мали и недовољно искоришћени рурални смештајни капацитети, неразвијени смештајни капацитети осредњег квалитета, некоришћење постојећих капацитета, непотпуна понуда основних услуга и економија малог обима и ниских цена (Ђуровић, Цвејић 2011, стр. 5-6).

Мали и недовољно искоришћени смештајни капацитети - Већина руралних туристичких домаћинстава у просеку нема велики капацитет смештаја, а нарочито за прихватање група туриста. Оваква структура ограничава значајнију комерцијализацију у руралном туризму региона што директно утиче на мали обим укупних прихода. Са друге стране, искоришћеност капацитета у руралном туризму на нивоу региона није на задовољавајућем нивоу. Посебан проблем представља *непостојање смештајних капацитета* у одређеним руралним општинама. То су: Трговиште, Прешево, Житорађа, Бабушница, Дољевац и општина Жабари. Непостојање и мали број смештајних капацитета у великој мери ограничавају могућности даљег развоја туризма у руралним подручјима те би у наредном периоду требало радити на отклањању ових недостатака.

Неразвијени смештајни капацитети осредњег квалитета - Квалитет смештаја у посметраном региону није на задовољавајућем нивоу. Мала заступљеност апартмана и друге врсте смештаја у односу на собе и мала заступљеност виших категорија смештаја говори о релативно ниском квалитету услуге смештаја, што за последицу има ниске цене и низак укупни приход. Оваква ситуација је структурни проблем, који онемогућава значајнији раст обима пословања у руралном туризму. У вези са тим, намеће се питање *стандардизације* руралног смештаја и гарантовање квалитета.

Наиме, *стандардизација* и *категоризација* представљају важне елементе организованог развоја руралног туризма и гаранцију квалитета. Ипак, велики број руралних туристичких домаћинстава на територији Јужне и Источне Србије то није учинио. Осим тога, уочен је тренд раста броја домаћинстава који одустају од бављења руралним туризмом или се тиме баве илегално. Такође, недостају организоване евиденције о броју регистрованих руралних домаћинстава. Према Закону о туризму, “регистар руралног туризма би требало да води Агенција за привредне регистре, али он још увек није установљен” (Радовић 2015, стр. 83).

Као резултат свега тога, у структури руралних смештајних капацитета расте број некатегорисаног смештаја у укупним капацитетима. Разлог оваквој ситуацији су “проблеми у спровођењу постојеће законске регулативе која регулише област категоризације” (Бошковић 2013, стр. 197).

Имајући у виду тежак економски положај руралног становништва, неопходна је финансијска подршка државе како би се испоштовали сви неопходни стандарди. Поред финансијске, неопходна је и помоћ у виду едукације будући да се категоризација спроводи по принципу самооцењивања.

Недостатак смештајних капацитета одговарајућег квалитета, може да обесхрабри потенцијалне госте, чак и у случајевима када постоји интересовање за посету неком селу. У већини руралних подручја, поред недостатка објеката за смештај недостају и пратећи објекти који би туристима омогућили један потпун и квалитетан боравак. Пре свега, ту се мисли на уређене терене за спортове, базене, пешачке стазе и сл. Због тога, власници руралних домаћинстава морају сами да смишљају начине за анимирање туриста.

Слика 44. Категорисано домаћинство у селу Гостуша

Извор: Аутор

Некоришћење постојећих капацитета - Капацитети трпезарија којима рурална туристичка домаћинства располажу за пружање услуга исхране, по просечним вредностима, углавном одговарају за рад са организованим групама. С обзиром да је овде врло мала искоришћеност, иако за то постоје солидни материјални капацитети, приходи по овом основу су веома ниски. Имајући то у виду, у наредном временском периоду акценат треба ставити на смишљање руралног садржаја за организоване групе посетилаца.

Непотпуна понуда основних услуга - Многа рурална домаћинства не нуде услуге исхране туристима који бораве код њих и тиме губе приход по том основу. У овом случају нема остваривања прихода од услуга исхране и пића, а значајан проценат туриста неће изабрати дата домаћинства јер је многим традиционална гастрономија важан мотив одмора. Осим тога, туристичка понуда мора укључити и додатне садржаје, као што су “посете различитим културним добрима, материјалним и нематеријалним и догађајима које туристи доживљавају визуелно” (Јовановић, Ђекић, Пић 2015, стр. 235).

Генерално, понуда мора бити диверзификована, не само у области смешатаја већ и у избору могућих активности. У оквиру руралне понуде треба омогућити курсеве (радионице) кувања, плетења, сликања, учења страних језика, дубореза, певања, плеса, борилачких вештина, и бројне уметничке колоније јер се на тај начин гостима пружа једна потпуна слика подручја где се тренутно налазе. Такође, све су интересантније радионице у којима се прикупљају лековито биље и шумски плодови а касније традиционалним методама праве различити производи које туристи могу понети са

собом назад – слатко од шумских плодова, сокови, мелеми и сл. (Томић Пилиповић и сар. 2015, стр. 48).

Економија малог обима и ниских цена - је још један велики проблем у руралном туризму. Наиме, цене услуга смештаја и исхране су у целини ниске на нивоу региона Јужне и Источне Србије и појединачно, у односу на друге врсте смештаја. Просечна цена преноћишта се креће око 8 евра, мада се у неким случајевима може наћи и знатно јефтиније (само два евра). Просечна цена ноћења са доручком се креће око девет евра и ту нема значајних осцилација у региону. Просечна цена полупансиона је око тринаест евра, а пуног пансиона око петнаест евра. Уколико се дате цене упореде са ценама у осталим регионима Републике Србије где је развијен рурални туризам може се приметити да су постојеће цене много ниже у региону Јужне и Источне Србије.

1.5. Маркетиншке активности у руралном туризму

За успешан развој руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије, поред осталих фактора неопходна је ефикасна организација, адекватно образовање и добро осмишљен маркетинг. Захваљујући промени начина живота, економских услова и неких других карактеристика туриста, туристичко тржиште се померило са оних, не толико критички расположених конвенционалних туриста, којима је било лако манипулисати на зреле, критичне и еманциповане, тзв. нове туристе. Нове потребе, нова интересовања, као и нова знања о дестинацији, које рурални туристи носе са собом, захтевају другачији приступ маркетинга у руралном туризму, у поређењу са другим облицима туризма (Стојановић 2011, стр. 194-195). У региону, још увек није довољно развијен маркетиншки концепт.

У приступу планирања развоја туризма у руралним подручјима региона, од посебног значаја су *истраживање тржишта* и *коришћење свих инструмената маркетинга*, где се Интернет посебно издваја, због својих предности у односу на друге инструменте. Бројна истраживања су потврдила, да се Интернет као глобална мрежа са својим различитим сервисима све више користи у промоцији свих облика туризма, укључујући и рурални туризам. Дакле, становништво које се налази у руралним подручјима региона има могућност да преко Интернета и друштвених мрежа креира сопствени садржај и публикује га глобално како би привукли потенцијалне туристе.

Наиме, важност информационих технологија и Интернета је евидентна и од стратешког значаја у развоју руралних подручја. Нове информационе технологије пружају неслућене могућности за иницијативе у руралном туризму, омогућавају туристима бржи и лакши приступ информацијама, нуде могућност on line резервације и све друге радње које су везане за њихов одлазак до жељене дестинације. Значај интернет промоције је у томе што на тај начин “информације постају широко доступне потенцијалним корисницима, који могу лакше испланирати путовање и боравак у руралном подручју” (Тодоровић, Штетић 2009, стр. 109).

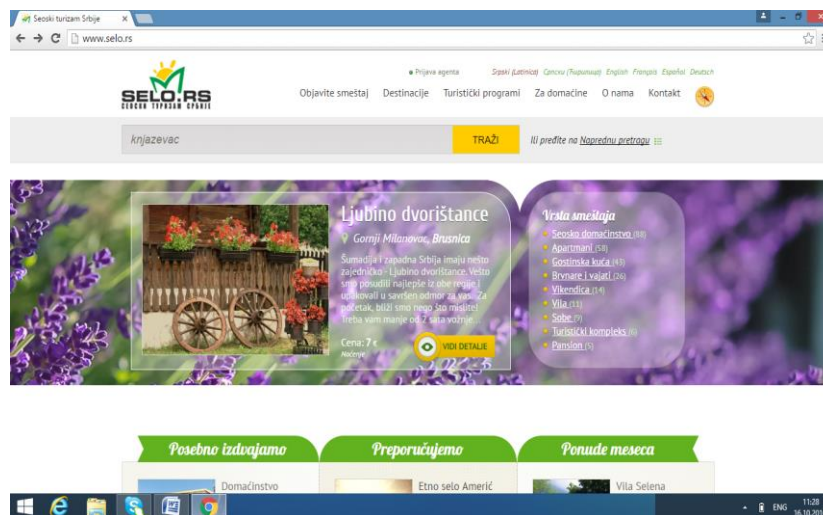
Осим тога, преко друштвених мрежа подстиче се развој руралних и мање развијених региона умрежавањем домаћинстава, локалне самоуправе, локалних туристичких организација и свих привредних субјеката који се посредно или непосредно ослањају на рурални туризам. Један број друштвених мрежа може се искористити за развој руралног туризма и за остваривање конкурентске предности на домаћем и међународном тржишту. Друштвене мреже као што су Facebook, Twitter, YouTube и Google Maps могу бити од изузетног значаја у планирању руралног туризма (Зрилић 2012, стр. 346).

Дакле, значај и улога Интернета и уопште, савремене технологије у развоју руралног туризма је непроцењива. Према истраживању које је спроведено од стране Интернет Адвертајзинг Бироа (Internet Advertising Bureau), а везано за ефикасност промоције на Интернету, дошло се до следећих резултата (Чомић, Косар 2011, стр. 27): степен прихватања Интернета као начина оглашавања је далеко већи у односу на традиционалне медије; оглашавање на Интернету драматично повећава свест о производу после само једног разгледања сајта; значајно се увећава комуникациона снага одређеног производа уколико се промовише путем Интернета; оглашавање на Интернету има потенцијал да повећа продају; Интернет и друге електронске информационе технологије могу да утичу на тражење туристичких информација као и на доношење одлуке о путовању и избору дестинација.

На основу свега што је речено до сада, савремене информационо-комуникационе технологије, Интернет и друштвене мреже могу се окарактерисати као нужност у савременом пословању (Gašić, Ivanović, Perić 2015).

У складу са тим, ресторани, туристичка удружења, рурална туристичка домаћинства и др. требало би обавезно да имају своју интернет страницу (веб сајт). **Веб**

сајтове израђују програмери и цене се крећу од 50 до 400 евра. Са друге стране, јефтине варијанте промоције су преко друштвених мрежа (попут фејсбук-а) и интернет портала (туристичких кластера, локалних туристичких организација, регионалних развојних агенција, туристичких агенција и сл.). Представљање преко **друштвених мрежа** је *бесплатно* (наравно, уз основно познавање рада на рачунару). Ово је успешан начин вршења промоције јер омогућава да се покажу фотографије, видео снимци и други материјали и, што је најбитније, постоји директна комуникација са потенцијалним купцима. **Интернет портали** су углавном бесплатни. У њима је дата шира слика туристичке понуде у одређеном простору (општина, регион) или о одређеној теми (као што је рурални туризам). Карактерише их велика посећеност од стране интернет посетилаца. Туристички интернет портали пружају информације о смештају, ресторанима, могућим активностима и сл. (Светозаревић, 2013). Као што је речено у претходном поглављу, интернет портал *selo.rs* специјализован је за рурални туризам и од 2004. године нуди бесплатно презентовање понуде руралним туристичким домаћинствима из Србије.

Слика 45. Интернет портал *selo.rs*

Извор: <http://www.selo.rs/>

За развој руралног туризма у региону битна је и *сарадња*, не само на нивоу локалних заједница него и кроз регионалну кооперацију и интеграцију у шире програме. Наиме, на основу међународне сарадње сагледавају се актуелни трендови, усвајају успешни, светски модели развоја, уз уважавање специфичности ресурса који постоје на нашој територији. Значај међународне сарадње је утолико већи јер се

интересовање туриста у развијеним земљама све више помера ка руралним подручјима и различитим облицима руралног туризма. Од међународних асоцијација чија је делатност везана за развој руралног туризма, међу најпознатијим су *EuroGites* (Европска федерација за рурални туризам), *ECEAT* (Европски центар за еко и рурални туризам) и *IAERT* (Интернационална асоцијација експерата у руралном и агротуризму).

Основни циљ маркетиншких активности у руралном туризму јесте формирање такве руралне туристичке понуде, која ће туристима понудити широк спектар разноврсних садржаја у циљу задовољења њихових жеља и потреба. Да би се то обезбедило неопходно је да сви субјекти који пружају туристичке услуге међусобно сарађују. Успех у руралном туризму се мери степеном задовољства туриста и степеном задовољења њихових очекивања. Зато је неопходно познавати *потребе потенцијалних туриста* и начине на које очекују задовољење тих потреба (Томка, 2003).

Да би се остварили значајнији резултати на овом пољу, рурални туризам треба да примени “*професионални маркетиншки наступ*, који би предузеле локалне самоуправе, туристичке организације, невладине организације али и приватни сектор” (Муџи 2013, стр. 135). Већина локалних туристичких организација, до сада није радила адекватно посао промоције што се, у крајњем случају манифестовало недовољним туристичким прометом. У извесном броју случајева, њихов рад је диктиран од стране одређених, нестручних политичких структура, што је негативно утицало на квалитет понуде. Промотивна активност “се сводила на брошуре и проспекте, од којих су неки датирали још из периода СФР Југославије, као и на спорадичну промоцију на сајмовима туризма у Београду и Новом Саду” (Бјељац, Бранков, Поповић 2009, стр. 99).

Исто тако, представљање у телевизијским емисијама или часописима ревијалног карактера личило је једно на друго без истицања специфичности и аутентичности краја. Све то је довело до “међусобног преклапања и губљења сопственог идентитета у маси понуђених дестинација потенцијалној клијентели” (Живковић, Михајловић 2010, стр. 194).

Од 47 општина које чине регион Јужне и Источне Србије, 36 има носиоце туристичке промоције. Међутим, колико су локалне самоуправе имале у фокусу туризам и унапређење целокупног развоја путем њега, говори чињеница да су готово све локалне туристичке организације основане тек након 1994. године, а преко

половине након 2000. године. Изузетак је туристичка организација општине Смедерево која је основана још 1953. године. Локалне самоуправе које немају туристичку организацију су: Ражањ, Дољевац, Меровина, Сврљиг, Житорађа, Блаце, Бојник, Црна Трава, Босилеград, Трговиште и Прешево.

Генерално, за промоцију руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије може се рећи да је врло ограничена и неразвијена. Један од најважнијих задатака у будућем развоју руралног туризма треба да буде едукација домаћина и чланова домаћинства за бављење овом делатношћу. Национална и локалне туристичке организације би требало да организују низ маркетиншких програма, који би се односили на: обучавање запослених, активности око израде сувенира и начин презентације руралних подручја (Штетић, Цвијановић, Шимичевић 2014, стр. 193). Уз то, применом агресивног маркетинга, пропаганде и тржишног наступа може се поставити циљ да се јавност, односно домаћи и страни туристи упознају са изузетним лепотама и могућностима које нуди рурални туризам у региону Јужне и Источне Србије.

1.6. Квалитет туристичких услуга

У данашње време, појам квалитета се поставља као темељна одредница успешности пословања и развоја свих видова туризма, укључујући и рурални туризам. То потврђују и бројна истраживања, спроведена са намером да утврде у којој мери квалитет утиче на успех неке туристичке дестинације. Дакле, туристичке дестинације све више зависе од квалитета својих услуга и производа. Због тога је квалитет постао најзначајнији елемент у пословању туристичке привреде на све ширем глобалном тржишту.

Атрактивност простора је, врло често, одлучујући фактор при доношењу одлуке о туристичким кретањима. У том контексту, постојање природних и антропогених ресурса привлачи туристе ка одређеним дестинацијама. Међутим, без њиховог уређења и туристичке опремљености даљи развој туризма се доводи у питање. Без пажње посвећене интеграцији квалитета у све аспекте планирања, управљања и процењивања руралног туристичког производа, мало је вероватно да ће се квалитет туристичког доживљаја значајно побољшати.

Иначе, питање квалитета не заузима довољно важно место у постојећој литератури о руралном туризму у Србији. Менаџмент квалитета и његов значај за конкурентност руралних подручја недовољно је проучаван у односу на неке друге аспекте. Као један од новијих коцепата који свакако треба споменути јесте *интегрисани менаџмент квалитета* (Integrated Quality Management - IQM). Концепт интегрисаног менаџмента квалитета имплементирала је Европска унија својом директивом, и служи као својеврстан путоказ развоју руралних дестинација у читавој Европи. Утемељен је на искуствима 15 успешних руралних туристичких дестинација. Њиме се илуструју процес, могућности и изазови који се јављају интеграцијом менаџмента квалитета у руралном туризму. Четири кључна елемента IQM-а су: задовољство туриста, задовољство локалне туристичке индустрије, задовољство локалног становништва и задовољство еколошким квалитетом.

Оно што издваја концепт интегрисаног менаџмента квалитета у односу на друге концепте јесте интегрисана природа процеса. Он тежи да у исто време побољша квалитет читавог низа елемената на интегрисан начин унутар саме руралне дестинације. Ти елементи су (Гашић, Перић, Ивановић, Оклобција 2015, стр. 154): маркетинг и комуникација; добродошлица; оријентација на посетиоце; информације пружене посетиоцу; смештај; локална производња и гастрономија; туристичке атракције и манифестације; рекреација; животна средина и рурална инфраструктура. Да би се обезбедио успех у руралном туризму, неопходно је осигурати координацију између поменутих елемената.

Концепт интегрисаног менаџмента квалитета један је од основних модела Европске уније за развој руралних подручја. На основу искуства земаља које су га примењивале, IQM је “управљачки, развојни и маркетиншки алат који доноси конкретне резултате-развој руралног, интегрисаног туристичког производа, заснованог на аутентичности и квалитету, уз гаранцију одрживог развоја” (Krajinović, Čičin-Šain, Predovan 2011, стр. 34).

Типичне карактеристике руралних туристичких подручја указују на потребу за интегрисаним менаџментом квалитета али и на тешкоће у његовој имплементацији. То су (European Commission 2000, стр. 18):

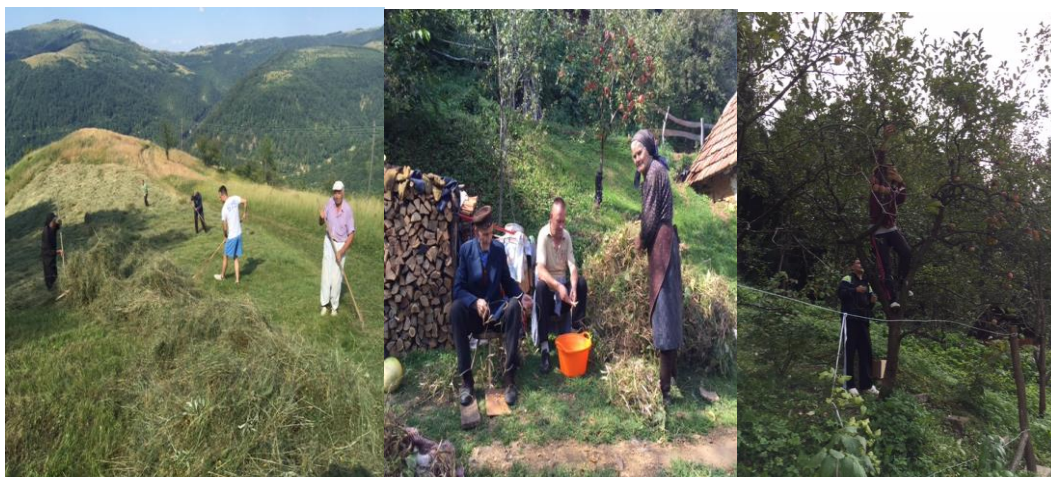
- мала, разбацана рурална домаћинства;

- бројне мале општине које морају да раде заједно како би креирале одрживу руралну дестинацију;
- породични бизнис који пружа топлу добродошлицу али понекад и недоследне стандарде;
- недостатак јасног туристичког идентитета многобројних руралних подручја;
- осетљиво окружење које захтева управљање посетиоцима;
- крхке заједнице подложне упадима посетиоца (који доносе промене);
- превелика осетљивост и неодговарајући развој, али са могућношћу да се искористе локалне снаге у изградњи пројеката.

Пробирљиво тржиште и наглашена потреба за квалитетом кључна је карактеристика туристичког тржишта у XXI веку. У складу са тим, рурална подручја морају бити конкурентна и атрактивна како би привукла и задржала туристе (Ћосић 2010, стр. 30-33). Већина њих има мало простора за смањење цена у циљу повећања конкурентности. Уместо тога, акценат треба ставити на унапређење квалитета.

Унапређење квалитета је кључни услов у задовољавању туристичких потреба, јачању конкурентности и обезбеђивању уравнотеженог и одрживог развоја туризма. При томе, *обука* је интегрални део у побољшању квалитета. Ради се о њиховом планском и перманентном обучавању, коме претходи “прецизно дефинисање знања и вештина којима је потребно овладати, одржати их на одређеном нивоу и унапређивати их” (Косар, Рашета 2003, стр. 42).

Дакле, сви они који учествују у процесу настанка и реализације руралног туристичког производа морају бити оспособљени за ефикасно и ефективно обављање послова. Повећање задовољства туриста је кључ успеха у руралном туризму, а будући да је то у великој мери условљено непосредним контактом и комуникацијом са пружаоцима услуга, тј. руралним становништвом обука је од пресудне важности. Оспособљеност кадрова за пружање услуга у руралном туризму је основа квалитета услуга.

Слика 46. Сезонски радови на селу

Извор: Аутор

Знајући да рурални туризам има скоро неограничене могућности у погледу обогаћивања понуде, као и да садржаји могу бити и догађаји из свакодневних радова на селу (косидба, сетва, жетва, берба, посела, свадбе, славе, вашаре, разни обичаји), сигурно је да то представља нов квалитет за туристичку презентацију региона Јужне и Источне Србије, као и обогаћивања постојеће стереотипне руралне туристичке понуде (Штетић 2003, стр. 97).

2. Перспективе развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

2.1. Стратешки правци развоја руралног туризма у региону

У складу са актуелним трендовима, у Србији је урађен велики број мастер планова са посебним акцентом на рурални туризам док је у локалним стратегијама развоја појединих општина рурални туризам истакнут као приоритетан у будућем туристичком развоју. Развој руралног туризма, сагласан расположивим природним и антропогеним туристичким потенцијалима, допринео би динамичнијем укупном економском развоју региона Јужне и Источне Србије.

У савременом туризму, циљ сваке туристичке дестинације је да створи јединствени идентитет-разлику у односу на конкуренцију што ће представљати основу за раст и развој на конкурентском тржишту. На овај начин, обезбедиће се максимални раст тржишта и интензивно улагање у даљу привлачност и конкурентност. Имајући то у виду, намеће се закључак да је “неопходно инвестирати у облике руралног туризма

који доносе финансијска средства, пре свега због своје конкурентности и привлачности тржишта” (Милићевић 2008, стр. 109). Зато, кључни сегменти руралног туризма у које је неопходно инвестирати су: агротуризам, екотуризам, активности у природи, манифестациони туризам, културни туризам и здравствени туризам. Исто тако, постоје бројна села широм региона Јужне и Источне Србије која се могу туристички активирати.

Табела 80. Потенцијална села за развој руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Потенцијална села за развој руралног туризма у региону
Подунавски	Осипаоница, Михајловац, Голобок, Баничина, Лозовик, Трновче
Браничевски	Острово, Рам, Костолац, Снеготин, Смољинац, Батуша, Александровац, Лопушник, Волуја, Рибаре, Вуковац
Борски	Горњане, Метовница, Џаново поље, Лука, Бучје, Вајуга, Петрово Село, Ртково, Бољетин, Јасиково, Клокочевац, Карбулово, Србово, Речка
Зајечарски	Боровац, Брусник, Глоговица, Копривница, Валакоње, Добрујевац, Савинац, Сумраково, Јабланица, Рујиште, Ново Корито, Понор, Жлне, Крента, Ргоште, Слатина, Локва, Дрвник, Врбовац, Сесељац, Поружница, Рујевица, Церовица, Кандалица
Нишавски	Пирковац, Нишевац, Белоиње, Крајковац, Доња Студена, Коритњак, Лазарево Село, Сићево, Лабуково, Попшица, Гојмановац, Раденковац, Клисура, Шајиновац, Краставче, Копривница, Горњи Адровац, Доњи Адровац, Мозгово
Јабланички	Дадинце, Печењевце, Загужане, Доња Локошница, Брестовац, Доња Ломица, Доња Лопушња, Стајковце, Манастириште, Липовица, Ороне, Речица, Туларе, Гајтан, Стубла
Пиротски	Паклештица, Засковци, Нови Завој, Росомач, Суково, Мала Лукања, Бела, Рудиње, Градиште, Жељуша, Петачници, Мазгош, Изатовци, Врандол, Лесковик, Топоница, Дивљана, Мезграја, Звонце
Топлички	Арбанашка, Белољин, Бериље, Житни Поток, Жуч, Спанце, Сагоњево, Врбовац, Стубал, Ђуревац, Суваја, Криваја, Кутловац, Подина, Пејковац, Дубово
Пчињски	Изумно, Првонек, Лалинце, Корбул, Брњаре, Лукарце, Доња Трница, Власина Рид, Мачкатица, Зебинце, Рдово, Плоча, Горња Лисина

Извор: Сопствено истраживање аутора

У питању су облици руралног туризма који су врло атрактивни, али је већина, због своје лоше инфраструктуре мање конкурентна. Развојна настојања морају бити усмерена ка повећању конкурентности тих сегмената а самим тим и туристичке атрактивности саме дестинације. Неки од ових облика руралног туризма су краткорочно успешни а неки дугорочно, односно захтевају велика улагања, и због тога треба водити рачуна.

2.1.1. Агротуризам

Својим положајем, надморском висином и богатом ресурсном основом, брдско-планинска села у региону Јужне и Источне Србије пружају погодне услове за развој агротуризма. Интеграција пољопривреде и туризма изражена кроз агротуризам

представља реалну шансу за оживљавање многих села у региону и развој региона као туристичке дестинације. То је истовремено, једна од активности која ће помоћи адекватној диверзификацији руралне економије у региону.

Табела 81. Кључни фактори успеха у агротуризму

Сегменти	Мотиви доласка	Фактори успеха	Глани канали дистрибуције
Породице са децом	Јачање породичних веза	Рурални амбијент	Брошуре удружења агротуризма
Брачни парови без деце (пензионери)	Одмор и релаксација	Рурални живот	Интернет
Индивидуалци/групе	Авантура	Традиција	Препорука пријатеља
	Учење о локалној руралној култури	Гостољубивост и топлина	
	Носталгија	Аутентичност	

Извор: Гашић, М. Маџгаљ, Ј. Ивановић, В. Перић, Г. (2015): Утицај руралног туризма на локални економски развој, *Ecologica*, Београд, стр. 33

2.1.2. Екотуризам

У оквиру овог облика руралног туризма, туристима су посебно занимљиви заштићени делови природе (национални паркови, паркови природе, заштићене биљне и животињске врсте), којих у региону Јужне и Источне Србије има у изобиљу. Кроз развој екотуризма, повећавају се туристички приходи и отворају нова радна места, без уништавања природних туристичких вредности. Тиме се на једној страни, јављају позитивне користи за локалну заједницу а на другој, за животну средину.

Табела 82. Кључни фактори успеха у екотуризму

Сегменти	Мотиви доласка	Фактори успеха	Глани канали дистрибуције
Индивидуалци	Радозналост	Једноставност	Интернет
Групе (до 15 особа)	Локална култура	Рустичан и скроман смештај	Туристичке агенције
	Еколошки чиста природа	Локални кулинарски специјалитети	
	Едукативни програми	Очувана природа	
	Нова искуства и доживљаји		
	Упознавање природних лепота		

Извор: аутор

2.1.3. Активности у природи

Повољни климатски фактори, чист ваздух, нетакнута природа, атрактивне геоморфолошке вредности и привлачни хидрографски ресурси представљају идеалну подлогу за практиковање многобројих активности у природи. У наредном периоду, пажњу треба посветити развоју туристичке инфраструктуре и туристичке сигнализације што ће допринети повећању видљивости на туристичком тржишту. Овај сегмент руралног туризма посебно је привлачан иностраним туристима и о томе треба посебно водити рачуна, због потенцијалних економских ефеката. Такође, потребно је модернизовати смештајне капацитете и обезбедити одговарајући ниво квалитета.

Табела 83. Кључни фактори успеха активности у природи

Сегменти	Мотиви доласка	Фактори успеха	Глани канали дистрибуције
Активни спортисти	Опуштање и рекреација	Изванредни природни потенцијали	Интернет
Рекреативци	Доживљавање природе	Организација спортских такмичења, кампова, природби	Брошуре и каталози
индивидуалци	Забава и разонода	Доступност и ажурност туристичких информација	Туристичке агенције
	Спортске манифестације и такмичења		
	Упознавање природних и културних атракција		

Извор: Гашић, М. Стојковић, А. Симић, Ј. (2013): *Перспективе развоја туризма на простору Топличког округа, Економика, Ниш, стр. 195*

2.1.4. Манифестациони туризам

На територији региона сваке године се одржава велики број манифестација различитог типа, при чему гастрономске манифестације имају примат. Највећи број манифестација се одржава управо у руралним подручјима што има за резултат продужење туристичке сезоне и побољшање животног стандарда становништва кроз приходе који се остварују по основу организације манифестација. Туристима се на тај начин обогаћује садржај боравка а локално становништво има могућност да понуди своје пољопривредне производе, сувенире, кулинарске специјалитете и др. У будућности, акценат треба ставити на диверификацију манифестација које се организују у региону Јужне и Источне Србије.

Табела 84. Кључни фактори успеха у манифестационом туризму

Сегменти	Мотиви доласка	Фактори успеха	Глани канали дистрибуције
Индивидуалци	Атракције	Гостољубивост	Интернет
Групе	Шопинг	Традиција	Туристичке агенције
Парови	Гастрономија	Фестивалски дух	Брошуре
	Ноћни живот	Уникатност	Лична препорука

Извор: Гашић, М. Стојковић, А. Симић, Ј. (2013): *Перспективе развоја туризма на простору Топличког округа, Економика, Ниш, стр. 193*

2.1.5. Културни туризам

Културни туризам је растући сегмент у оквиру руралног туризма у региону. Богато културно-историјско наслеђе пружа разноврсне могућности а пажњу треба усмерити ка културним турама, које су тренд у свету и за које туристи показују све веће интересовање. На тај начин, туристима ће се пружити јаснија слика о историји и култури региона Јужне и Источне Србије. Развој оваквих програма подстиче дестинације да промовишу оно по чему су јединствени и омогућава аутентичну културну размену између локалног становништва и туриста.

Табела 85. Кључни фактори успеха у културном туризму

Сегменти	Мотиви доласка	Фактори успеха	Глани канали дистрибуције
Индивидуалци	Културни догађаји	Непосредан и дубок културни туристички доживљај	Интернет
Образованији туристи	Резгледање културно-историјског наслеђа		Туристичке агенције
Платежно способни туристи	Упознавање локалне културе		
	Културне активности		

Извор: аутор

2.1.6. Здравствени (wellness & spa) туризам

На дужи рок, здравствени туризам (wellness & spa) може постати водећи сегмент дестинације, као самостални, али и као допунски у односу на укупни рурални туристички производ. Велики број бања у региону, богатство термоминералним изворима и њихова издашност представљају огroman потенцијал, који још увек није

адекватно валоризован. Зато, треба инвестирати у нове и модерније wellness & spa производе, изградити wellness центре тамо где их нема и побољшати инфраструктуру у свим бањама региона Јужне и Источне Србије.

Табела 86. Кључни фактори успеха у здравственом туризму

Сегменти	Мотиви доласка	Фактори успеха	Глани канали дистрибуције
Индивидуалци Парови без деце	Одмор и релаксација Здрава и природна исхрана Третмани за негу лица и тела Повлачење из стресног живота Побољшање здравственог стања Мир, самоћа, тишина	Едуковани кадрови који су способни да пруже квалитетну услугу Гостопримство људи, љубазно особље Богата угоститељска понуда у складу са wellness критеријумима	Препоруке пријатеља, познаника Интернет Туристичке агенције

Извор: Гашић, М. Стојковић, А. Симић, Ј. (2013): *Перспективе развоја туризма на простору Топличког округа, Економика, Ниш, стр. 192* и Pesonen, J., Kotrpala, R. (2010): *Rural wellbeing tourism: Motivations and expectations, 2010, стр. 150-157*

Сваки од наведених облика руралног туризма поседује огроман потенцијал за будући развој. Да би се потенцијали искористили на прави начин потребно је извршити адекватну сегментацију и прилагодити наведене сегменте потребама домаћих и страних туриста.

2.2. Јавно-приватна партнерства као подршка развоју руралног туризма

Без сарадње и партнерства у туризму тешко је (готово немогуће) постићи напредак. Потребно је целовито управљање развојем туризма и ангажман, тј. сарадња јавног и приватног сектора у унапређењу, планирању и координацији. У складу са тим, концепт јавно-приватног партнерства намеће се као решење.

Јавно-приватно партнерство заједнички је назив за “различите врсте послова које закључују држава и друге особе јавног сектора са физичким и правним лицима приватног сектора” (Рајко, Пак Петрић, Јураковић 2010, стр. 2). Концепт јавно-приватног партнерства у свету се развија задњих тридесет година, са тенденцијом

раста у будућности. Како би олакшале спровођење пројеката, многе европске државе су донеле посебне прописе или смернице уз помоћ којих пружају законодавни оквир или усмеравају спровођење таквих пројеката.

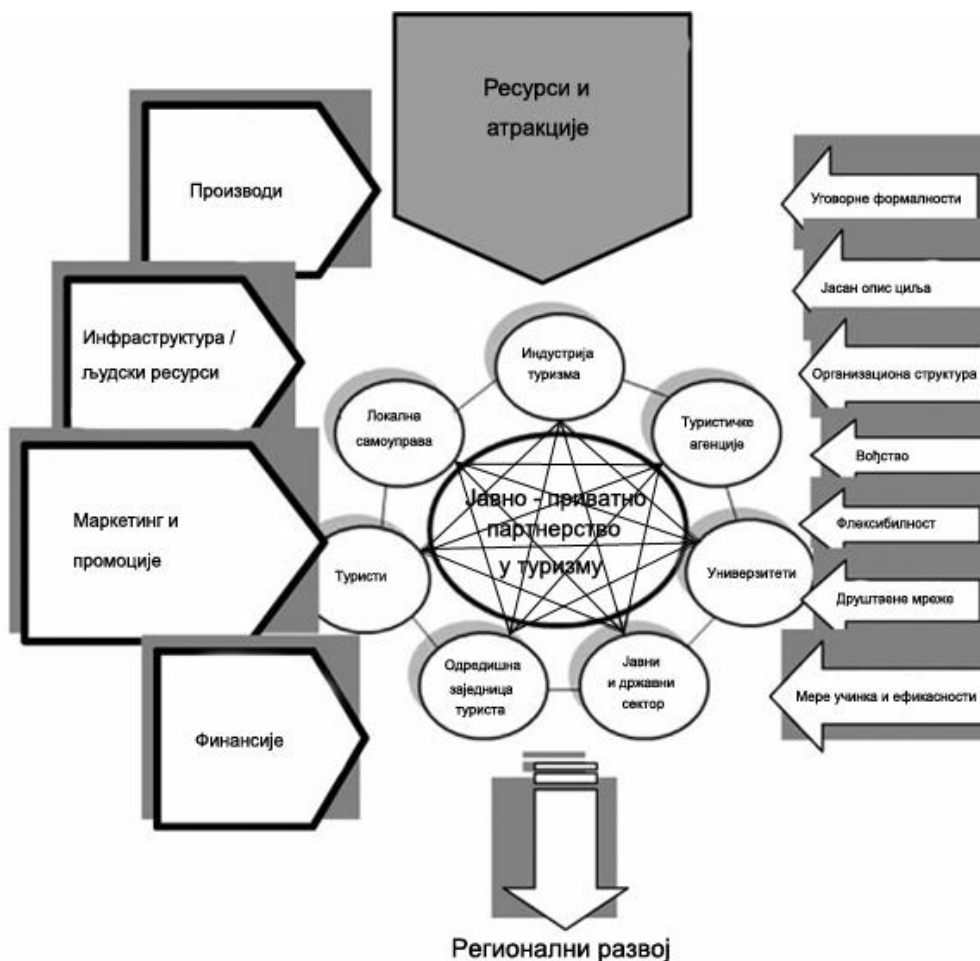
Генерално, јавно-приватно партнерство треба разумети као специфичну врсту сарадње којом се на различите начине повезује интерес јавног сектора (опште добро) и приватног сектора (профит) а све у циљу задовољења одређених потреба за повећањем квалитета и доступности производа и услуга. Од настанка концепта, 80-их година XX века па све до данас, стално се појављују нови облици удруживања (повезивања).

Према закључцима истраживања Светске туристичке организације, објављеним у публикацији *Public - Private Sector Cooperation*, јавни и приватни сектор имају четири главна подручја која нуде могућност сарадње: унапређење атрактивности туристичке дестинације, унапређење ефикасности маркетинга, унапређење продуктивности дестинације и унапређење управљања туристичком дестинацијом (Рајко, Пак Пеђурић, Јураковић 2010, стр. 4). Туристичке дестинације, према истој публикацији, морају уложити значајне напоре у два комплементарна смера: у побољшању оперативне ефикасности туристичке дестинације путем сарадње и у стварању одрживог успеха путем партнерства.

Када је у питању рурални туризам треба бити обазрив. Једно од највећих изазова и нерешених питања је свакако како ефикасно управљати руралном туристичком дестинацијом, због осетљивости руралних подручја. Без обзира на све, постоји велики неискоришћени потенцијал за јачање сарадње јавног и приватног сектора у развоју руралних подручја. Пре свега, рурална инфраструктура је неразвијена а богати природни и културни ресурси се не третирају на адекватан начин. Форме јавно-приватног партнерства које се тренутно у свету срећу у руралним подручјима углавном су везане за органску пољопривреду, сертификацију еколошких производа, промоцију руралног туризма и сл.

Према досадашњим иностраним искуствима, сарадња јавног и приватног сектора у пројектима и активностима у руралним подручјима, кретала се у неколико праваца (Богданов 2011, стр. 15): побољшање општих услова пословања и предузетничког амбијента у локалној заједници; унапређење пољопривредне производње; унапређење квалитета живота у руралним подручјима кроз обезбеђивање

веће доступности социјалних услуга; развој локалне економије заснован на одрживом коришћењу ресурса заједнице.

Слика 47. Модел јавно-приватног партнерства у туризму

Извор: Franco, M. Estevao, C. (2010): The role of tourism public-private partnerships in regional development: a conceptual model proposal, стр. 609

У земљама Западног Балкана, изузев Албаније, недостатак иницијативе за пројекте јавно-приватног партнерства последица је “изолације региона у односу на европско тржиште и његове привредне токове” (Бабић 2012, стр. 88). Такође, јавно-приватно партнерство је тек од недавно регулисано у Србији доношењем Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама (Цветковић, Здравковић 2012, стр. 147). Последично, број успешних јавно-приватних пројеката у Србији још увек је веома мали. До тренутка док се не формира одређени фонд домаћег знања и искуства, Србија треба да имплементира пројекте мањег обима на нивоу локалних самоуправа, уместо великих пројеката на националном нивоу.

Јавно-приватна партнерства, као модалитет финансирања туристичких садржаја, могла би се имплементирати приликом обезбеђења услова за бициклизам, трчање или пешачење, где би удружења руралних туристичких домаћинстава финансирала набавку потребне опреме (као што су бицикли), а општина обезбеђење потребних услова (бицикличке, трим, пешачке стазе). Исто тако, овај облик финансирања би се могао применити и за финансирање организације фестивала, изградњу музеја и сл. (Радовић 2015, стр. 194). Може се закључити да је будућност развоја туризма у међусобној сарадњи свих субјеката на тржишту, тј. у удруживању заједничких снага јавног и приватног сектора.

2.3. Стимулативне мере и фондови Европске уније за развој туризма у руралним подручјима

На подручју Европске уније последњих неколико деценија значајна пажња се посвећује развоју инструмената и мера које треба да омогуће складан и континуиран развој руралног туризма. Путем специјализованих инструмената и фондова Европска унија помаже и директно учествује кроз разне форме у развоју туризма (Муџи 2011, стр. 114). Када су фондови у питању, највећи значај имају *Европски фонд за регионални развој*, *Европски пољопривредни фонд за рурални развој*, *Кохезиони фонд* (за развој неразвијених земаља ЕУ) и *Европски социјални фонд* (разни социјални програми везани за туризам).

Европски фонд за регионални развој одобрава средства на бази конкурса. Из овог Фонда може се финансирати 50 до 75 % укупне вредности пројекта. Уз помоћ њега финансирана је изградња више регија у Француској, Италији, Републици Ирској и др. Са друге стране, Европски пољопривредни фонд за рурални развој превасходно је намењен смањивању разлика кроз развој пољопривреде. Уз помоћ средстава из овог Фонда финансиран је развој руралног туризма у великом броју земаља чланица Европске уније. Финансијска средства се добијају селективно, на бази утврђених критеријума до 85 % укупне вредности пројекта.

Структурни фондови Европске уније нуде специјалне програме за развој пољопривреде и села и истовремено представљају финансијске инструменте регионалне политике. Циљ ових инструмената је смањење економских и социјалних разлика између региона и равномернији регионални развој. Пројекти се финансирају на

основу конкурса а области које обухватају су најчешће унапређење квалитета услуга, заштита животне средине, развој руралне инфраструктуре, побољшање смештајних капацитета и пољопривредне производње у функцији руралног туризма (Мухи, Храбовски-Томић 2013, стр. 242). У периоду од 2000. до 2006. године, Република Србије је користила CARDS програм у укупном износу од 1,4 милијарде евра (Ливаја 2016, стр. 187).

У циљу поједностављења система спољне помоћи, као и постизања максималних резултата коришћења намењених финансијских средстава, Европска комисија је донела одлуку да све претприступне фондове (PHARE, ISPA, SAPARD и CARDS) замени новим претприступним инструментом IPA (*Instrument for Preaccession assistance*). Усвајањем Уредбе Савета 2006. године, Европска унија је успоставила IPA као оквир за помоћ земљама кандидатима и потенцијалним кандидатима за чланство у ЕУ. Укупан буџет IPA за период од 2007. до 2013. године износио је 11,5 милијарди евра. При томе, **IPA I** се састојао из пет компоненти (I-подршка транзиционом процесу и изградњи институција; II-подршка успостављању прекограничне сарадње; III-подршка политикама регионалног развоја; IV- подршка развоју људских ресурса и V-подршка руралном развоју). Прве две компоненте могле су да користе тадашње земље потенцијални кандидати за чланство у ЕУ док су свих пет компоненти могле да користе земље кандидати.

Табела 87. Годишња алокација средстава IPA I (дефинисана Вишегодишњим индикативним финансијским оквиром за период од 2007-2013. године - у милионима евра)

Земља	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	Укупно (мил. евра)
Турска	497.2	538.7	566.4	653.7	781.9	899.5	935.5	4,872.9
Хрватска	141.2	146.0	151.2	153.6	156.6	159.7	162.9	1,071.2
Македонија	58.5	70.2	81.8	91.7	98.0	105.1	117.2	622.5
Србија	189.7	190.9	194.8	198.0	201.9	205.9	214.7	1,395.9
Косово*	68.3	184.7	106.1	67.3	68.7	70.7	73.7	638.8
Црна Гора	31.4	32.6	33.3	33.5	34.2	34.8	35.4	235.2
БиХ	62.1	74.8	89.1	105.4	107.4	109.5	111.8	660.1
Албанија	61.0	70.7	81.2	92.7	94.4	96.3	98.1	594.4

Извор: Пејовић и др. (2011): Инструмент за претприступну помоћ ЕУ 2007-2013, Београд, стр. 19

Србија је статусом кандидата од марта 2012. године створила основни предуслов за коришћење претприступних фондова у области руралног развоја са циљем одрживог развоја пољопривреде и руралних области (Пејановић, Његован 2009,

стр. 87-99). Тиме је сектор туризма добио на значају јер је осим програма помоћи на националној основи, омогућено коришћење различитих облика помоћи у финансирању пројеката. Посебно је значајно што средства из претприступних фондова представљају углавном бесповратну помоћ која је Србији потребна како би убрзала економски развој.

Инструмент за претприступну помоћ IPA II успостављен је Уредбом Европског парламента и Европског савета 11. марта 2014. године. На тај начин, Европска комисија је креирала јединствени инструмент за претприступну помоћ земљама у процесу европских интеграција за буџетски период од 2014. до 2020. године (Gašić, Oklobdžija, Perić, Ilić 2015, стр. 23). Укупан буџет IPA II за посматрани временски период износи 11,7 милијарди евра.

Основна идеја новог претприступног инструмента јесте тежња да се сам процес акредитације поједностави, што ће у одређеној мери олакшати доступност фондовима. То значи да су финансијска средства доступна свима, без обзира на њихов статус у процесу европских интеграција (било да су кандидати или потенцијални кандидати за чланство у Европску унију).

До малих промена је, међутим, дошло у структури инструмента IPA II па тако, уместо пређашњих компоненти сада имамо *области политике* (I-реформе као део припрема за чланство у ЕУ и изградња институција и капацитета; II- друштвено-економски и регионални развој; III-запошљавање, социјалне политике, образовање, унапређење равноправности полова и развој људских ресурса; IV-пољопривреда и рурални развој и V регионална и територијална сарадња).

Табела 88. Индикативна алокација IPA II корисницима помоћи за период 2014 - 2020. год. (у милионима евра)

Земља	2014.	2015.	2016.	2017.	2018 – 2020.	Укупно
<i>Турска</i>	620.4	626.4	630.8	636.4	1,940.0	4,453.9
Србија	195.1	201.4	207.9	215.4	688.2	1,508.0
<i>Македонија</i>	85.7	88.9	91.6	94.9	303.1	664.2
<i>Црна Гора</i>	39.5	35.6	37.5	39.6	118.5	270.5
<i>Косово*</i>	83.8	85.9	88.7	91.9	295.3	645.5
<i>БиХ</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Албанија</i>	83.7	86.9	89.7	92.9	296.3	649.4

Извор: Пејовић и др. (2014): *Водич кроз ИПА II – Инструмент за претприступну помоћ 2014-2020.*, Београд, стр. 9

На основу података из табеле 88 јасно се види колико новца је предвиђено за сваку државу појединачно. Највећи износ средстава је припао Турској, затим Србији док је за Црну Гору испланирано најмање као и у временском периоду од 2007 - 2013. године. Износ средстава за БиХ из овог претприступног фонда још увек није утврђен због недостатка координационих структура на нивоу државе. Хрватска је у међувремену приступила Европској унији.

Чињеница да није било неких значајнијих промена у новом програмском периоду (2014-2020.) указује да сви напори који су до сада учињени у правцу подизања институционалних капацитета, треба да буду само надограђени (Стегић, Филиповић 2013, стр. 69).

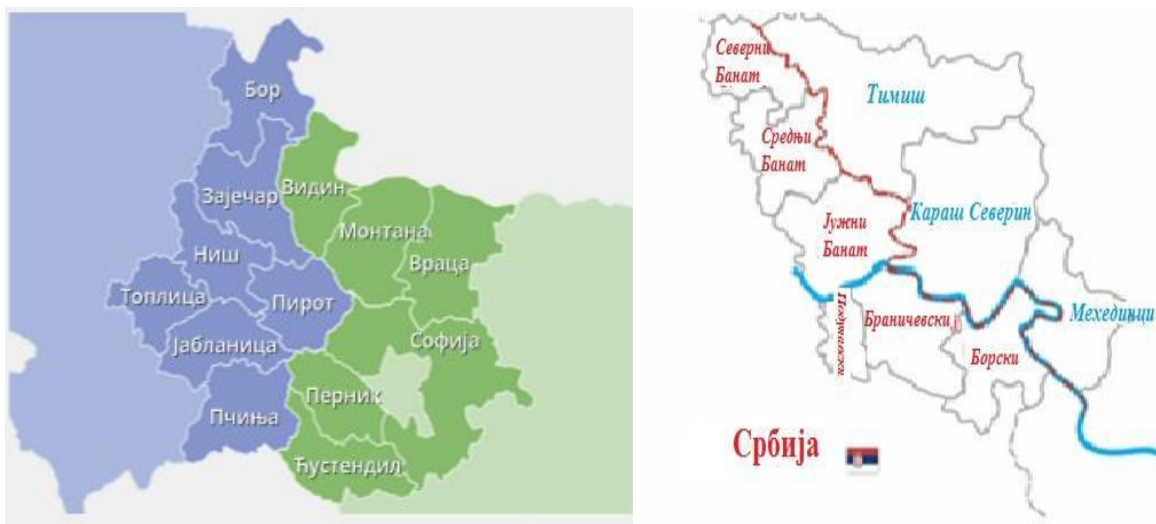
2.4. Прекогранична сарадња и пројекти у функцији унапређења руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Република Србија је у протеклом периоду за финансирање руралног туризма користила другу компоненту IPA I претприступне помоћи која се односила на подршку успостављању прекограничне сарадње. Путем прекограничних програма реализован је одређени број пројеката из области туризма.

Програми за прекограничну сарадњу су финансијски инструменти Европске уније за подршку институцијама и цивилном друштву у циљу сарадње у прекограничним пројектима. Ови програми су важан део регионалне политике Европске уније и њихова сврха је да ублаже економске и социјалне неједнакости прекограничних подручја. Средства су бесповратна, додељују се на основу јавног конкурса а обавеза корисника средстава је да минимално 15 % вредности инвестиције суфинансира. Канцеларија за европске интеграције Владе Републике Србије је национално тело, односно оперативна структура задужена за спровођење ових програма.

У оквиру инструмента IPA II, предвиђено је да од укупно наведеног износа 4 % финансијских средстава буде усмерено на програме прекограничне сарадње између корисника IPA II и држава чланица, у складу са њиховим потребама и приоритетима. Финансијска средства за те потребе предвиђена су у оквиру пете области политике под називом регионална и територијална сарадња.

Програми прекограничне и транснационалне сарадње се једним именом називају *програмима територијалне сарадње* (INTERREG програми). Програми представљају финансијску подршку сарадњи прекограничних територија суседних држава (прекогранична сарадња) или целих држава (транснационална сарадња) на решавању питања од заједничког интереса као што су туризам и др. (<http://www.seio.gov.rs/>). У периоду 2014-2020. година, Србија има прилику да учествује у осам програма прекограничне и транснационалне сарадње, од чега три обухватају регион Јужне и Источне Србије, и то: Србија - Бугарска, Србија - Румунија и Транснационални програм Дунав. Значај ових програма је непроцењив јер су државе добиле прилику да кроз пројекте који се спроводе са суседима реше заједничке проблеме, подстакну привредни и друштвени развој, унапреде руралну туристичку понуду, стекну искуство у коришћењу средстава Европске уније и достигну европске стандарде.

Слика 48. Територије обухваћене прекограничним програмима Србија - Бугарска и Србија - Румунија

Извор: <http://www.ipacbc-bgrs.eu/sr>, <http://www.romania-serbia.net/>

У Европској унији програми прекограничне сарадње се спроводе од 1990. године а 2004. године прилику за учешће у прекограничним пројектима добијају и државе које нису чланице ЕУ, укључујући и Србију.

Од 2004. године до данас у Србији је поднето више од 3.500 предлога пројеката а финансирано преко 800. Уговорено је преко 91 милион евра. Кроз реализоване пројекте створени су услови за квалитетнији живот грађана пограничних регија.

Табела 89. Преглед одабраних пројеката који су успешно реализовани у оквиру прекограничног програма Србија - Бугарска

Назив пројекта	Партнери на пројекту	Циљ пројекта	Резултати
<i>Реконструкција локалног пута у складу са одрживим развојем</i>	Сурдулица - Тран	Унапређење постојећих капацитета институција суседних пограничних општина	Реконструисан локални пут, организовано је 5 семинара, развијен заједнички план за локално одржавање путева
<i>Прекогранична културна сарадња</i>	Бела Паланка - Етрополе	Развој и промоција мултикултурализма у пограничном региону и повећање конкурентности у сфери туризма	Израђене су летње позорнице, купљен је модеран систем озвучења и расвете, организовани су едукативи семинари
<i>Чишћење села и притока Дунава од отпада</i>	Мајданпек - Димово	Подигнути свест о потреби очувања животне средине	Израђена база података дивљих депонија, набављена је инвестициона опрема, одржана су предавања у основним школама

Извор: <http://07-13.ipacbc-bgrs.eu/sr/page.php?c=59>

Као што се из табеле може видети, Република Бугарска у свом пограничном појасу са Републиком Србијом изванвременски период уназад развија туристичку понуду. У наредном периоду, требало би активирати сарадњу на бази руралног туризма где се посебно истичу падине Старе планине и представљају атрактиван део бугарске и српске туристичке понуде. Падине су идеалне за “пешачење, планинарење, бициклизам, одмор у природи, упознавање са аутохтоним руралним начином живота и бројне друге активности у природи” (Стојановић, Манић 2009, стр. 52).

Табела 90. Преглед одабраних пројеката који су успешно реализовани у оквиру прекограничног програма Србија - Румунија

Назив пројекта	Партнери на пројекту	Циљ пројекта	Резултати
<i>Интегрални развој туризма у општинама Кладово и Пожажена</i>	Кладово - Пожажена	Валоризација природних и антропогених потенцијала суседних пограничних општина	Унапређен туристички сектор, појачан регионални идентитет, обука

<i>Одрживи развој туризма дуж Дунава</i>	Голубац - Мехединци	Економски и социјални развој, развој туристичког сектора, побољшање квалитета живота у пограничним областима	Модернизација прилазних путева, изграђене су бициклистичке стазе, отворена су нова радна места
--	---------------------	--	--

Извор: <http://www.romania-serbia.net/>

Од институција, које су помогле у реализацији бројних пројеката на територији региона, треба поменути *Фонд за достизање Миленијумских циљева Владе Краљевине Шпаније, Глобални фонда за заштиту животне средине и донацију Шведске* са циљем унапређења руралног туризма.

Програм “*Одрживи туризам у функцији руралног развоја*” реализован је у периоду од децембра 2009. до маја 2012. године на територији четири групе општина, односно на подручју: Централне Србије, Јужног Баната, Источне Србије (Голубац, Кладово, Мајданпек, Пожаревац, Велико Градиште) и Доњег Подунавља (Књажевац, Зајечар, Димитровград, Пирот, Неготин). У оквиру пројекта, финансираног од стране Фонда за достизање миленијумских циљева Владе Краљевине Шпаније, додељена су бесповратна средства у циљу дивезификације руралне економије кроз развој одрживог руралног туризма.

Пет агенција УН, укључујући FAO (Организација Уједињених нација за храну и пољопривреду), UNDP (Програм Уједињених нација за развој), UNWTO (Светска туристичка организација Уједињених нација), UNEP (Програм Уједињених нација за заштиту животне средине) и UNICEF (Фонд Уједињених нација за децу) радило је на спровођењу овог програма. Подстицајним средствима финансирано је 68 пројеката, од тога 34 на територији региона Јужне и Источне Србије. Преглед укупних пројеката приказан је у табели 91.

Табела 91. Преглед укупних пројеката финансираних донацијом Фонда за достизање миленијумских циљева Владе Краљевине Шпаније

Агенције Уједињених Нација	Број одобрених пројеката	Регион Јужне и Источне Србије
FAO	15	8
UNDP	10	5
UNICEF	6	2
UNWTO	37	19
УКУПНО:	68	34

Извор: Премовић, Ј. (2015): Људски ресурси као стратешки потенцијал одрживог туристичког развоја Србије, Крагујевац, стр. 85

Имајући у виду да је половина од укупног броја финансираних пројеката реализована у региону Јужне и Источне Србије, у наставку је дат приказ најзначајнијих пројеката са основним елементима (табела 92).

Табела 92. Преглед неких пројеката реализованих донацијом Фонда за достизање миленијумских циљева Владе Краљевине Шпаније у Јужној и Источној Србији

Тема конкурса	Назив пројекта	Укључене општине	Циљ пројекта	Туристички потенцијали
“Производња прехранбених и непрехранбених производа и активности за потребе локалног/регионалног туристичког тржишта”	“ <i>Стимулисање старих заната</i> ”	Кладово, Мајданпек, Пожаревац и Велико Градиште	Употпуњавање туристичке понуде и јачање заједничког идентитета	Израда старих предмета јединствених за ово подручја
“Подршка за пројекте еколошки одрживог туризма”	“ <i>Силвер еко: одмор какав сте одувек желели</i> ”	Велико Градиште, Пожаревац, Голубац	Обједињавање, промовисање и дефинисање јединственог руралног туристичког производа	Сребрно језеро, тврђаве Голубац и Рам, Ада Чибуклија
“Подршка за пројекте еколошки одрживог туризма”	“ <i>Сачувајмо наше благо: Унапређење инфраструктуре у функцији развоја руралног туризма у општини Кладово</i> ”	Кладово	Унапређење руралне туристичке инфраструктуре	Национални парк Ђердап, Трајанов мост, Хајдучка воденица, манастири, тврђаве и утврђења

Извор: Ролингер, Л.(2012): Изградња локалних капацитета за рурални развој усмерена на унапређење туризма, стр. 51-57

Република Србија је 2007. године примила донацију у износу од 4.500.000 америчких долара од Глобалног фонда за заштиту животне средине и кредит у износу од 1.2500.000 евра од Међународне банке за обнову и развој у циљу реализације *Пројекта реформе пољопривреде Србије у транзицији* (СТАР пројекат).

Трећа компонента СТАР пројекта реализована је на подручју Парка природе Стара планина са циљем унапређења управљања овим парком и развоја руралног туризма на одрживим основама. Буџет треће компоненте СТАР пројекта био је 4.500.000 долара. Пројекат је реализован кроз низ стратешки важних инвестиција које су имале за сврху да подстакну развој села и очување биолошке разноврсности Парка природе Стара планина а све у циљу развоја руралног туризма на овом подручју.

Табела 93. Преглед додељених бесповратних средстава у оквиру СТАР пројекта у циљу развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Додељена бесповратна средства у 2010. години (у РСД)			
Потпрограм 1			
Место	Гражени износ	Реализован износ	Статус уговора
Димитровград	1.000.000,00	1.000.000,00	реализован
Димитровград	1.000.000,00	1.000.000,00	реализован
Димитровград	234.315,00	0,00	раскинут
Пирот	1.000.000,00	1.000.000,00	реализован
Пирот	1.000.000,00	1.000.000,00	реализован
Пирот	1.000.000,00	0,00	раскинут
Пирот	1.000.000,00	1.000.000,00	реализован
Пирот	1.000.000,00	1.000.000,00	реализован
Пирот	1.000.000,00	808.406,00	реализован
Додељена бесповратна средства у 2011. години (у РСД)			
Потпрограм 1			
Дојкинци	1.030.000,00	1.030.000,00	реализован
Гостуша	1.030.000,00	1.030.000,00	реализован
Сенокос	1.030.000,00	1.030.000,00	реализован
Сенокос	1.030.000,00	1.030.000,00	реализован
Додељена бесповратна средства у 2012. години			
Потпрограм 1			
Сенокос	1.030.000,00	1.030.000,00	реализован
Сенокос	1.030.000,00	1.030.000,00	реализован
Гостуша	1.030.000,00	1.030.000,00	реализован

Извор: Радовић, Г. (2015): *Модалитети финансирања руралног туризма у Републици Србији*, стр. 137

Управа за родну равноправност Министарства рада, запошљавања и социјалне политике Републике Србије је у сарадњи са *International Management Group* (IMG), уз финансијску подршку Шведске расписала децембра 2011. године јавни позив за подношење предлога пројеката у циљу унапређења понуде руралног туризма (http://kalendardonatora.blogspot.com/2012/01/1_26.html). Сврха јавног позива била је економски оснажити жене у руралним подручјима. У оквиру наведеног конкурса, финансиране су активности чији је циљ био унапређење туристичких садржаја регистрованих руралних туристичких газдинстава. Комисија за процену предлога пројеката, на крају је донела одлуку да подржи четири пројеката. Један од њих је био *Унапређење туристичко-угоститељске понуде у СУР Седлар* а односио се на општину Књажевац.

2.5. Органска пољопривреда и одрживи рурални развој

Боравком туриста у руралним подручјима утиче се на природни амбијент а интензивним развојем руралног туризма он се и мења. Због тога, у средиште пажње доспева концепт одрживог развоја. Искуства великог броја европских земаља у којима

је развијен рурални туризам указују да “сви објекти (комплетна рурална туристичка инфраструктура) морају архитектонски, грађевински, организационо и на сваки други начин бити у складу са начелима одрживог развоја и очувања животне средине” (Цвијановић, Вуковић, Кљајић 2011, стр. 18).

У складу са тим, рурални туризам као саставни део одрживог развоја мора поштовати одређене принципе. То су (Glavan 2003, стр. 20-21): одрживо коришћење туристичких ресурса; одржавање природне разноврсности, социјалног и културног руралног развоја; интеграција туристичког планирања са једне и националне, регионалне и локалне стратегије развоја са друге стране; подршка локалним економијама кроз развој туристичких понуда у сврху заштите животне средине и културних добара; обука локалног становништва, доквалификација, побољшања; адекватна промоција на туристичком тржишту, уважавајући локално подручје и његове специфичности и; истраживање и мониторинг руралних туристичких активности и акција за заштиту и унапређење животне средине и туристичких ресурса.

Слика 49. Одрживи развој

Извор: Аутор

Будућност светског туризма, а самим тим и руралног као растућег сегмента, захтева прецизно одређивање носећег капацитета туристичке дестинације. У том смислу, мора се водити рачуна о “физичким особеностима изворне природне средине сваке дестинације, економско-социјалним утицајима на ту средину и њеној еколошкој стабилности” (Миленковић 2003, стр. 16).

Решавање проблема заштите животне средине треба да буде један од приоритета у наредном периоду. Међутим, одрживи развој је у међузависности са нивоом економске развијености (Петровић 2003, стр. 49). Виши ниво економске развијености имплицира већу бригу о одрживом развоју. Због тога, треба радити на континуираном унапређењу перформанси региона. Крајњи смисао свих напора у вези са развојем руралног туризма требало би да буде, поред бржег економског развоја, и очување руралних подручја (Malešević 2004, стр. 200). Природне и антропогене туристичке вредности које поседују рурална подручја у региону треба чувати и унапређивати.

Исто тако, у привредно најразвијенијим земљама света у којима пољопривреда учествује са 5 до 10 % у структури БДП - а, све више добија на значају одрживи развој пољопривреде и јача свест о неодрживости постојећег концепта (Цвијановић, Цвијановић, Пушкарић 2011, стр. 341).

Србија, иако располаже значајним потенцијалима за органску производњу, до данас није успела да се адекватно прошири и буде заступљена у складу са својим потенцијалима. Површине које се налазе под органском производњом повећавају се из године у године али не оним темпом који је присутан у свету. Примера ради, 2010. године органска производња је обухватала 5.855 хектара док је у 2014. години површина повећана на свега 9.430 хектара или 0,28 % од укупно коришћеног пољопривредног земљишта. Са повећањем површина, повећавао се и број произвођача који се баве овом производњом. У 2014. години 1.867 произвођача је било укључено у органску производњу што је за 586 више него 2013 године.

Органска производња је у 2014. години била најзаступљенија у Војводини, чак 66 % у односу на укупну површину под органском производњом у Републици Србији, затим следи регион Јужне и Источне Србије са 23 %, регион Шумадије и Западне Србије 11 % и Београдски регион са 0 %.

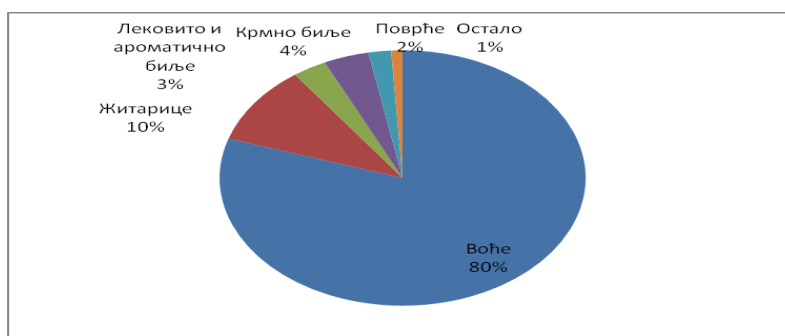
Табела 94. Заступљеност површина под органском производњом по регионима у Републици Србији

Регион	Обрадива површина	Учешће (%)
Војводина	6.241	66
Јужна и Источна Србија	2.151	23
Шумадија и Западна Србија	1.018	11
Београд	18,9	0

Извор: Симић, И. (2015): Органска производња – неискоришћен потенцијал Републике Србије, стр. 11

Уколико посматрамо структуру органске производње по производима у региону Јужне и Источне Србије, запажа се да процентуално највеће учешће обухвата воће, затим житарице а за њима следе крмно биље, лековито и ароматично биље и поврће.

График 2. Органска производња у региону Јужне и Источне Србије у 2014. години

Извор: Обрада аутора

Слика 50. Идеалне локације за производњу органске хране

Извор: <http://www.balkanmagazin.net/hrana/cid143-29444/svet-i-srbija-organska-poljoprivreda>

У Републици Србији постоји 35 идеалних локација за производњу органске хране. Од тога, 9 се налази у региону што представља значајан потенцијал. То су: Ђердап, Сићевачка клисура, Стара планина, Рајац, Сокоград, Озренске ливаде, Долина Пчиње, Радан и Власина.

Органска производња је започела свој развој у региону 1989. године, у општини Блаце. Данас, у Топличком округу, постоји око 700 произвођача при чему се њихово воће продаје широм Европе а пословање одвија по принципу тзв. *групне сертификације*. Предности групне сертификације су нижи трошкови, укључивање оних који живе у неразвијеним руралним подручјима и покретање производње на мањим парцелама. Интересантан је и пример индивидуалних произвођача у селу Тамјаница, надамак Ниша, посебно Љиљане Петровић која има једну од највећих плантажа лаванде на Балкану и дестилерију за производњу уља. Развоју органске пољопривреде погодује чињеница да за органску производњу није неопходно имати велике поседе, те се њоме углавном и баве мала домаћинства, којих је и највише према последњем попису.

Слика 51. Плантажа лаванде у селу Тамјаница

Извор: Аутор

Сакупљачки органски производи као што су лековито биље, бобичасто воће, печурке и сл. део су неискорићеног потенцијала. Оваква ситуација последица је великих проблема са којима се суочавају произвођачи широм региона. Као најчешћи се истичу: недостатак знања код самих пољопривредних произвођача у погледу заштите, превентивних мера и исхране земљишта, затим сортирање робе, законодавство, недостатак финансијске подршке од стране државе и др.

За Републику Србију је значајно истаћи неколико могућих облика производње еко-хране (Миленковић, Бошковић 2012, стр. 86):

Први облик обухвата *био фарме*, које се полако развијају у целом свету. Међутим, такав облик је више везан за развијене земље, а у нашим условима је прихватљивији концепт *био-башта*. За сада, у Србији постоје само три био баште и још педесетак просторних целина, које имају услове за развој такве продукције. За развој туристичких био башта, које се у новије време називају баште органске пољопривреде, изричито треба водити рачуна о просторним квалитетима земљишта и локације, у којој се налазе.

Други могући облик производње и пласмана еко хране је кроз *организоване системске целине*, у којима јавни сектор, својом економском политиком, може да усмерава, помаже и контролише остварене резултате. Специфичности такве производње претпостављају испуњене одређених услова: очување природне равнотеже и квалитета животне средине, производња еко хране за потребе становништва и извоз на страна тржишта.

Трећи облик производње еко хране подразумева *строго наменске облике* њене потрошње. Ти облици су у бањским и климатским лечилиштима, специјализованим болницама, wellness центрима, чистом еко туризму и сл. Да би се то реализовало потребно је интегрално деловање свих заинтересованих структура, прихватање светских стандарда квалитета, стална контрола и одговарајући маркетинг.

Узимајући у обзир трендове потрошача и пољопривредне политике, поготово у земљама Европске уније, органска производња представља перспективу за пољопривредне произвођаче из региона који у конвенционалној производњи тешко успевају да остваре конкурентност. Охрабрује чињеница да се органска производња у региону и земљи повећава из године у годину, али смо и даље далеко од неких земаља

Европске уније, попут Аустрије (прва држава у Европи која је започела органску производњу), где је 20 % земљишта под органском производњом, Шпаније 17 % и Француске са 11 %.

Дакле, као један од приоритета у будућности намеће се потреба интензивнијег развоја органске производње с обзиром на потенцијале којим располажемо. Развој органске производње допринео би оптималном коришћењу природних ресурса, повећању локалне производње, одрживом развоју руралног подручја и свеобухватном побољшању квалитета живота руралног становништва (Ољача 2015, стр. 9).

2.6. Предлог мера за формулисање стратешких решења у области руралног туризма на основу модела развоја појединих европских земаља

Рурална подручја региона Јужне и Источне Србије деценијама уназад су маргинализована у сваком погледу. Као крајњи резултат, рурални егзодус је захватио већи део територије. Уколико се рурална подручја у региону и даље препусте стихији, какав је случај био до сада, очекује нас забрињавајућа будућност.

Позитивна страна руралног развоја је чињеница, да се са мањим финансијским улагањима постижу много бољи ефекти, него у другим секторима, и то како за сама рурална подручја, тако и за друштво у целини. На основу искуства других земаља, посебно оних која су прошла кроз период који нас тек очекује, треба формулисати одређене мере и донети адекватну политику. Богатство природних и антропогених ресурса у руралним подручјима и њихова очуваност пружају могућности за развој диверзификоване руралне економије, где би рурални туризам имао много значајније место него до сада.

На основу анализе руралног туризма у појединим европским земљама и добрих примера из њихове праксе могуће је креирати рурални туристички производ региона Јужне и Источне Србије који ће уз помоћ расположивих потенцијала постићи најбољи развој. Искуства ових земаља потврђују да такви модели развоја могу бити веома успешни и да туризам може допринети ревитализацији и економском јачању недовољно развијених руралних подручја. Пре свега, потребно је предузети мере на пољу побољшања разноврсности туристичке понуде, бољег удруживања међу субјектима, стандардизацији, сертификацији и континуирано радити на побољшању квалитета који није на завидном нивоу у региону.

Разноврснија понуда - Када је у питању развој руралног туризма у европским земљама, током протеклих 60 година дошло је до развоја значајне разноврсности у понуди руралног туризма која би се могла применити и у региону Јужне и Источне Србије. То се посебно односи на *груписање руралних туристичких домаћинстава према тематској понуди*, односно садржајима који се нуде. Једна од првих земаља која је то учинила је Француска. У њеној понуди руралног туризма постоје руралне куће, куће које пружају ноћење са доручком, домаћинства специјализована за групне посете, рурална домаћинства прилагођена деци, кампови и сваки од наведених типова се даље дели на тематске целине. Аустрија је отишла корак даље и још детаљније структурирала своју понуду: фарме са органском производњом, фарме са wellness садржајима, фарме прилагођене деци, фарме прилагођене бициклистима, фарме специјализоване за особе са посебним потребама, винске фарме, фарме са понудом лековитог и ароматичног биља, фарме са могућношћу организације семинара и др. Насупрот развоју тематских туристичких домаћинстава, неке земље су се определиле за јачање додатних садржаја у оквиру своје туристичке понуде (радионице различитог типа, учење страних језика, едукативни програми и сл.).

У циљу интензивнијег развоја руралног туризма у развијеним туристичким рецептивним земљама Европе уведена је и пракса отварања руралних сезонских гостионица, као вид проширене активности појединих руралних домаћинстава. Руралне сезонске гостионице обично користе напуштене штале, бачије, пољске куће, воденице и друге сличне објекте. Оне су отворене само у сезонским месецима али према приликама могу бити отворене и преко викенда или чак само у часовима интензивног туристичког промета. Овај вид туристичке активности у руралним подручјима региона веома је редак и треба урадити нешто по том питању.

Умрежавање и удруживање - Главна карактеристика руралног туризма у Европи је изванредна међусобна умреженост руралних туристичких домаћинстава путем националних и регионалних туристичких удружења. Таквим удружењима у региону Јужне и Источне Србије постигла би се боља видљивост на туристичком тржишту, већи тржишни удео, квалитетнији, сврсисходнији и јефтинији маркетинг, рад на обогаћивању постојећих руралних садржаја и развој нових производа кроз међусобну размену идеја.

За Србију је посебно поучно искуство Републике Ирске, која је првобитно у Европску економску заједницу, касније ЕУ, ушла као неразвијена земља. Фантастични резултати који су постигнути кроз адекватну политику руралног развоја у тој земљи омогућили су спречавање руралног егзодуса у многим регионима, мотивисање руралног становништва за бављење руралним туризмом и смањивање регионалних диспропорција. Од самог почетка развоја руралног туризма у Ирској, била је евидентна бригаа за добром организованошћу у функцији руралног развоја. За интегрални развој туризма и равномернији регионални развој у Србији, потребно је ефикасно умрежавање и интеракција стејхолдера. Активно учешће руралних заједница и партнерски однос између бројних учесника у развоју на свим нивоима идеална су шанса за интензивирање развоја руралних подручја.

Стандардизација, сертификација и континуиран рад на побољшању квалитета. Развој руралног туризма у европским земљама обележен је сталним настојањима на подизању и стандардизацији квалитета услуга и производа у руралним туристичким домаћинствима, и то јасним дефинисањем критеријума за квалитет услуга и производа. Приступи и искуства се, донекле разликују од земље до земље, али је циљ свима исти: понудити туристима максимални квалитет уз истовремено искоришћавање свих расположивих природних и антропогених туристичких ресурса. Једноставно речено, циљ је имати задовољног власника руралног домаћинства-пружаоца руралних туристичких услуга и задовољног туристу- корисника туристичких услуга у руралном домаћинству.

Иако су услуге у руралном туризму намењене домаћим и страним гостима, због значајних економских ефеката акценат треба ставити на иностране туристе. Да би се они привукли, морају се најпре обезбедити услови који су идентични оним у земљама са развијеним руралним туризмом попут Француске, Италије, Аустрије, Ирске и сл. Могући начин за постизање тог циљ је примена европских стандарда. Један такав стандард је стандард Европског центра за еко и агро туризам, или скраћено ЕСЕАТ основни стандард квалитета смештајних објеката, усвојен 2004. године. Он пре свега подразумева да власник објекта за смештај мора да послује у складу са националним законима. Битна карактеристика јесте и да се овај стандард издаје само за легално пословање, односно уколико је рурално домаћинство регистровано код пореских власти.

У региону Јужне и Источне Србије највише иностраних туриста долази из Бугарске и Румуније и земаља бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. У наредном периоду, акценат треба ставити и на земље Западне Европе, као потенцијални извор руралне туристичке тражње. При томе, пажњу треба усмерити на гастрономску понуду. Рурална подручја региона, као предели изузетних и очуваних природних вредности, дају могућност креирања квалитетне и атрактивне гастрономске понуде, засноване на употреби свежих, аутохтоних и органски гајених сировина (Стојановић, Черовић 2008, стр. 174).

Детаљна и туристичком производу руралног туризма прилагођена стандардизација служи као инструмент за даље унапређење квалитета руралне туристичке понуде, јер даје јасне смернице власницима руралних туристичких домаћинстава о начинима уз помоћ којих могу обогатити и подићи квалитет своје понуде у складу са очекивањима и жељама потенцијалних туриста.

Истовремено, стандардизација представља значајан елемент у маркетингу понуђене услуге и производа, јер туристу детаљно информише о квалитету који се нуди, те гарантује да услуге и производи који се промовишу одговарају стању у стварности. Осим тога, њено увођење доприноси уважавању и препознавању специфичности и особености руралног туризма унутар укупне туристичке понуде; уважавању и препознавању разноликости понуде; територијалном маркетингу, односно подизању тржишне видљивости како руралних туристичких домаћинстава тако и целе дестинације. Генерално, без стандарда и стандардизације нема ни успеха у пословању.

ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ СТАЊА И МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У РЕГИОНУ ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

1. Опис истраживања

Емпиријски део докторске дисертације резултат је истраживања настао обрадом података прикупљених методом анкетирања. Циљ истраживања био је указати на садашњи ниво развијености понуде руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије, положај руралних домаћинстава, начин промоције и пласмана понуде, ниво едукованости власника, изворе домаће и иностране тражње, услове за развој руралног туризма, ограничавајуће факторе, као и на могућности за унапређење ове делатности и др. Анкетним истраживањем су обухваћена *рурална туристичка домаћинства* на територији читавог региона у зависности од развијености руралног туризма у појединим окрузима.

Емпиријско истраживање је спроведено у временском интервалу април - јул 2016. године, док се као инструмент истраживања користио структурирани упитник. Упитник представља комбинацију такозваних отворених питања (без понуђених одговора) и затворених питања (са избором више понуђених одговора). Анкетни упитник се састоји из 32 питања а попуњавао се применом метода интервјуа. Питања из анкетног упитника груписана су у више целина на следећи начин:

I *подаци о власнику руралног туристичког домаћинства* (општина, село, пол, године старости и ниво образовања власника руралног туристичког домаћинства)

II *подаци о руралном туристичком домаћинству* (број година којим се домаћинство бави пружањем услуга у руралном туризму, мотив за почетак бављења руралним туризмом, примарни извор прихода у домаћинству, категоризација, укупан број чланова руралног домаћинства, број чланова домаћинства који су ангажовани у пружању услуга туристима, извори финансирања, износ прихода остварен у претходној години)

III *карактеристике туристичке понуде* (врста туристичког смештаја, укупан број кревета за смештај гостију, услуге на располагању гостима, активности које гости могу упражњавати током боравка)

IV *карактеристике туристичке тражње* (број туриста у претходној години, мотиви туриста, просечна дужина боравка, старосна структура гостију, структура домаћих и страних туриста, начин промоције)

V *ограничавајући фактори у развоју руралног туризма* (напори државе на пољу унапређења руралног туризма, главне препреке у развоју руралног туризма)

VI *перспективе развоја руралног туризма* (очекивања, будући облици руралног туризма, извори финансирања у наредном периоду, могућа решења, основе будућег развоја, примедбе и сугестије за унапређење руралног туризма).

У циљу формирања узорка коришћена је база података Националне асоцијације *Сеоски туризам Србије* и подаци локалних туристичких организација. Истраживањем је обухваћено укупно 112 руралних туристичких домаћинстава (пре свега регистрованих али и нерегистрованих), што је преко 40 % од укупног броја руралних туристичких домаћинстава на територији региона Јужне и Источне Србије. Распоред анкетираних субјеката по општинама и селима приказан је у табелама 95 и 96.

Табела 95. Распоред анкетираних субјеката по општинама у региону Јужне и Источне Србије

Округ	Општина	Број испитаника
Браничевски	Жагубица	2
Борски	Бор	8
	Мајданек	2
	Кладово	6
	Неготин	8
Зајечарски	Бољевац	3
	Сокобања	11
	Књажевац	24
Нишавски	Алексинац	3
	Гаџин Хан	9
	Ниш	1
Пиротски	Пирот	16
	Димитровград	11
Јабланички	Бојник	3
	Лебане	2
Топлички	Блаце	2
	Прокупље	1
УКУПНО:		112

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

На основу анализе података приказаних у табели 95 може се извести закључак да се навећих број анкетираних субјеката налази на територији општине Књажевац. На другом месту је општина Пирот док трећу позицију деле општине Димитровград и Сокобања. Водећу позицију општине Књажевац, у погледу руралне туристичке понуде, потврђују и подаци локалних туристичких организација као и подаци Националне асоцијације Сеоски туризам Србије. Само на територији општине Књажевац регистровано је око 20% од укупног броја смештајних капацитета који се налазе у региону Јужне и Источне Србије.

Табела 96. Распоред анкетираних субјеката по селима у региону Јужне и Источне Србије

Општина	Села	Број испитаника
Жагубица	<i>Жагубица</i>	1
	<i>Селиште</i>	1
Бор	<i>Бањско поље</i>	4
	<i>Злот</i>	1
	<i>Борско језеро</i>	3
Мајданпек	<i>Рудна глава</i>	2
Кладово	<i>Текија</i>	3
	<i>Нови Сип</i>	1
	<i>Костол</i>	2
Неготин	<i>Рогљево</i>	2
	<i>Рајац</i>	2
	<i>Шаркамен</i>	2
	<i>Кусјак</i>	1
	<i>Тамнич</i>	1
Бољевац	<i>Ртањ</i>	2
	<i>Илино</i>	1
Сокобања	<i>Трубаревац</i>	5
	<i>Јошаница</i>	2
	<i>Шарбановац</i>	1
	<i>Врмца</i>	1
	<i>Ресник</i>	1
	<i>Мужинац</i>	1
Књажевац	<i>Црни Врх</i>	12
	<i>Кална</i>	5
	<i>Балта Бериловац</i>	3
	<i>Јаловик Извор</i>	2
	<i>Иново</i>	1
	<i>Ђуштица</i>	1
Алексинач	<i>Радевац</i>	2

	<i>Липовац</i>	1
Гацин Хан	<i>Доњи Душник</i>	8
	<i>Горње Влаце</i>	1
Ниш	<i>Сечаница</i>	1
Пирот	<i>Рсовци</i>	5
	<i>Дојкинци</i>	4
	<i>Гостуша</i>	2
	<i>Темска</i>	1
	<i>Славиња</i>	1
	<i>Височка Ржана</i>	1
	<i>Завој</i>	1
	<i>Јеловица</i>	1
Димитровград	<i>Поганово</i>	4
	<i>Сенокос</i>	2
	<i>Влковија</i>	1
	<i>Градиње</i>	1
	<i>Бребевница</i>	1
	<i>Трнски Одоровци</i>	1
	<i>Доњи Криводол</i>	1
Бојник	<i>Ивање</i>	2
	<i>Добра Вода</i>	1
Лебане	<i>Слишане</i>	1
	<i>Тогочевче</i>	1
Блаце	<i>Попова</i>	2
Прокупље	<i>Бели камен</i>	1
	УКУПНО:	112

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Према подацима добијеним у реализованом анкетном истраживању, највећи број испитаника је обухваћен у селима општина Књажевац (Црни Врх, Кална, Балта Бериловац), Пирот (Рсовци, Дојкинци), Димитровград (Поганово, Сенокос) и Сокобања (Трубаревац), што су уједно и села са најразвијенијом понудом руралног туризма. У осталим селима региона Јужне и Источне Србије, број домаћинстава која се баве овом делатношћу је мали и углавном су то спорадични случајеви (преко 40 % од укупног броја села има 2 до 3 регистрована домаћинства за бављење руралним туризмом).

2. Резултати истраживања

Будући да је анкетни упитник подељен у неколико повезаних целина, резултати истраживања су представљени хронолошким редом, почев од података о власнику руралног домаћинства, преко података о руралном туристичком домаћинству до

ограничавајућих фактора и перспектива развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.

2.1. Подаци о власнику руралног туристичког домаћинства

Резултати анкете, представљени у табели 97, показују да највећи број анкетираних субјеката, чак 72,3 % чине мушкарци док је учешће жена свега 27,7 %. Оваква структура указује да су власници руралних туристичких домаћинстава углавном мушкарци. Резултати истраживања се поклапају са раније спроведеним истраживањима у Србији, где је наглашено да су жене власнице земљишних поседа и домаћинстава само у изузетним случајевима и да углавном имају статус помажућег члана домаћинства. Процент се разликује у зависности од територије али је ситуација свакако најнеповољнија у региону Јужне и Источне Србије, где је проценат имовине у власништву жена најмањи.

Табела 97. Полна структура у региону Јужне и Источне Србије

Пол	Број испитаника	Процент (%)
<i>мушки</i>	81	72,3
<i>женски</i>	31	27,7
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Оваква ситуација последица је традиционалних (патријархалних) начела који су посебно били изражени у руралним подручјима. Због свега тога, жене су маргинализоване и њихова улога у домаћинству се сводила на обављање кућних и помагање у пољопривредним пословима.

Старосну структуру становништва у региону карактерише најзначајније учешће испитаника који припадају категорији 61 и више година. Ако се у обзир узму и испитаници који су у распону од 51 до 60 година тај проценат је далеко већи и износи чак 61,6 %. Са друге стране, најмање је оних који припадају категорији од 18 до 30 година (само 0,9 %) и 31 - 40 (7,1 %).

Табела 98. Старосна структура власника руралних туристичких домаћинстава у региону Јужне и Источне Србије

Године старости	Број испитаника	Процент (%)
18 - 30	1	0,9
31 - 40	8	7,1
41 - 50	34	30,4
51 - 60	22	19,6
61 и више	47	42,0
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Оваква структура становништва, представљена у табели 98, негативно се одражава на развој руралног туризма. Наиме, доминантно учешће старије популације у укупној структури руралног становништва и веома ниско учешће млађе популације, доводе у питање будућност развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.

Табела 99. Образовна структура власника руралних туристичких домаћинстава у региону Јужне и Источне Србије

Ниво образовања	Број испитаника	Процент (%)
без школске спреме	-	-
непотпуно основно образовање	4	3,6
основно образовање	24	21,4
средње образовање	61	54,5
више образовање	15	13,4
високо образовање	8	7,1
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Образовна структура становништва, приказана у табели 99, показује да највећи проценат испитаника има завршену средњу школу (преко 50 % процената), затим следе испитаници са основним (21,4 %) и вишим образовањем (13,4 %). Најмање учешће бележе власници руралних домаћинстава са непотпуним основним (3,6 %) и високим образовањем (7,1 %). У складу са тим, постојећа образовна структура као важан индикатор квалитета хуманих ресурса, не може се оценити повољно са аспекта развоја руралног туризма. Наиме, образовна структура становништва у региону Јужне и Источне Србије, са ниским учешћем високообразованих и високим учешћем нискообразованих становника представља ограничавајући фактор у развоју руралног туризма.

2.2. Подаци о руралном туристичком домаћинству

Највећи број анкетираних субјеката, чак 62,5 % бави се пружањем услуга у руралном туризму уназад до 5 година (табела 100). При томе, доминирају рурална домаћинства која су свој туристички развој започела 2011. године (23 домаћинства) и 2014. године (18 домаћинства). Након њих, следе рурална домаћинства основана у временском интервалу од 2006. до 2010. године (32,1 %). Број руралних туристичких домаћинстава која се баве туризмом на територији региона Јужне и Источне Србије дуже од 10 година је мали и износи свега 5, 4 %, при чему се година почетка бављења овом делатношћу разликује и креће од 15 до 23 година.

Табела 100. Дужина бављења руралним туризмом у Јужној и Источној Србији

Број година	Број испитаника	Процент (%)
до 5	70	62,5
6 - 10	36	32,1
више од 10	6	5,4
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Резултати анкете показују да је рурални туризам релативно млада грана туризма. Интересовање за бављење овим алтернативним обликом туризма расте из године у годину, што показује број руралних домаћинстава која су се одлучила за бављење руралним туризмом последњих неколико година. Дакле, све ово се може позитивно оценити са аспекта будућег развоја руралног туризма.

Када је реч о мотивима који су власнике руралних домаћинстава подстакли да се баве руралним туризмом, највећи број испитаника је навео финансије као пресудан мотив (преко 50 %). Генерално, мале плате и пензије, као и ниски приходи од бављења пољопривредном делатношћу, утицали су на власнике руралних домаћинстава да рурални туризам искористе као евентуалну допуну прихода. Такође, многи људи су остали без посла у граду и били су принуђени да се врате на село, при чему су они у руралном туризму видели шансу за опстанак.

Са друге стране, нека домаћинства су почела да се баве овом делатношћу због дружења, забаве и упознавања других људи, култура и обичаја. Постоје и она домаћинства која су због вишка просторија на свом имању, руралним туризмом почела да се баве сасвим спонтано.

Табела 101. Мотиви за почетак бављења руралним туризмом у региону Јужне и Источне Србије

Мотив	Број испитаника	Процент (%)
материјалне природе (финансије)	64	57,1
љубав према природи	1	0,9
дружење, забава, упознавање	28	25,0
лична амбиција	2	1,8
вишак просторија	6	5,3
неискоришћени потенцијали села	1	0,9
заљубљеност у крај	1	0,9
случајност	2	1,8
бег из града и свакодневних проблема	1	0,9
подстицај и развој села	3	2,7
перспектива	2	1,8
Пресељење у Србију и веровање у успех руралног туризма	1	0,9
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Резултати анкетног истраживања, представљени у табели 101, показују да су новац и дружење били пресудни мотиви за почетак бављења руралним туризмом у региону Јужне и Источне Србије. Сви остали мотиви (бег из града и свакодневних проблема, заљубљеност у крај, неискоришћени потенцијали села и др.) само су део широке лепезе мотива.

На основу одговора анкетираних субјеката, презентованим у табели 102, примарни извор прихода у домаћинству је пензија (39,3 %), након тога следе приходи од пољопривредне делатности (28,5 %) и са подједнаким уделом приходи од туристичке делатности и плата (по 16,1 %).

Табела 102. Примарни извор прихода у домаћинству у региону Јужне и Источне Србије

Извор прихода	Број испитаника	Процент (%)
пољопривреда	32	28,5
туризам	18	16,1
плата	18	16,1
пензија	44	39,3
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

На основу наведених резултата, може се закључити да је рурални туризам допунски извор прихода за већину руралних домаћинстава. Пензија, као примарни

извор прихода за приближно 40 % испитаника је очекивана имајући у виду старосну структуру власника руралних туристичких домаћинстава.

Категоризација објеката у руралном туризму је један од кључних фактора успеха. На основу категорије којој припадају рурални капацитети, може се оценити квалитет услуга у руралном туризму. Власници руралних туристичких домаћинстава могу поседовати објекте I, II, III и IV категорије. Високо учешће објеката прве и друге категорије доприноси интензивнијем развоју руралног туризма. Са друге стране, објекти треће и четврте категорије, окарактерисани као објекти средњег квалитета, успоравају развој туризма у руралним подручјима. Према резултатима истраживања и подацима у табели 103, може се закључити да је категорисано преко 80 % анкетираних субјеката у региону, што значи да већина испитаника послује у складу са прописима за овај вид алтернативног туризма.

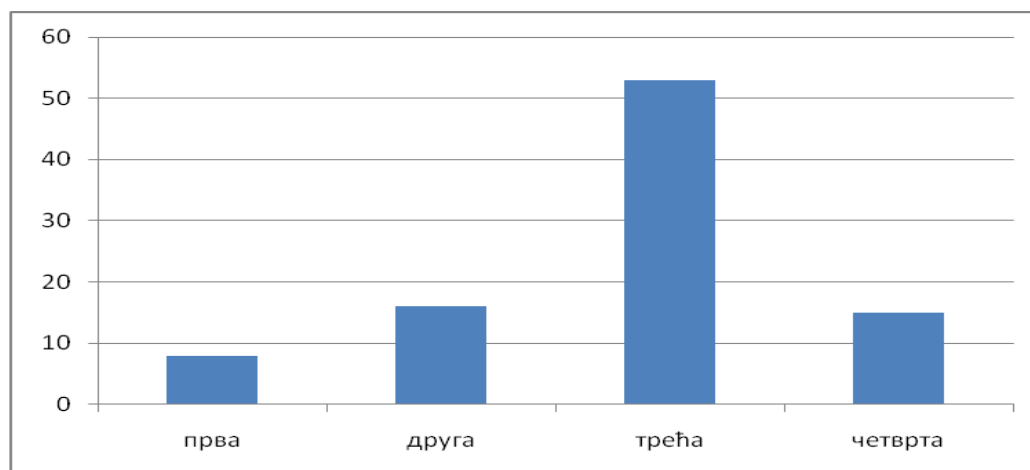
Табела 103. Категоризација објеката у руралном туризму у региону Јужне и Источне Србије

Категорисано домаћинство	Број испитаника	Процент (%)
да	92	82,1
не	20	17,9
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

У наставку је графички приказано (графици 3 и 4) којој категорији припадају објекти који су подлегли категоризацији као и разлози за неизвршену категоризацију од стране домаћинстава која то нису учинила.

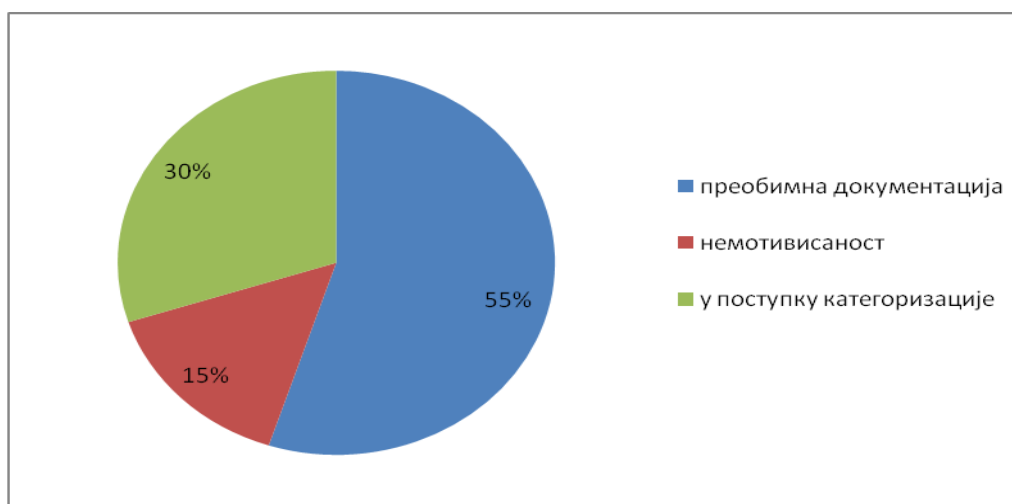
График 3. Категорисани објекти

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Према резултатима анкетног истраживања, од укупно 92 домаћинства која су категорисана, највећи број припада трећој категорији (57,6 %), затим следе објекти друге категорије (17,4 %) и четврте категорије (16,3 %). Најмање процентуално учешће бележе категорисани објекти прве категорије (8,7 %). Дакле, високо учешће објеката треће и четврте категорије представља ограничавајући фактор у развоју руралног туризма.

График 4. Некатегорисани објекти

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Када су у питању разлози због којих рурална домаћинства нису извршила категоризацију својих објеката, од укупно 20 домаћинстава, њих 11 је одговорило да је проблем преобимна и компликована документација, 6 да је у поступку категоризације а њих троје су као разлог навели немотивисаност.

Посматрајући структуру руралних домаћинстава у табели 104, запажа се да највећи број домаћинстава има само два члана (33,0 %) док је најмањи број оних домаћинстава која имају по три члана (10,7 %).

Табела 104. Укупан број чланова руралног домаћинства у региону Јужне и Источне Србије

Број чланова	Број испитаника	Процент (%)
<i>један</i>	29	25,9
<i>два</i>	37	33,0
<i>три</i>	12	10,7
<i>четири и више</i>	34	30,4
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Генерално, резултати истраживања по овом питању су врло неповољни. Укупан број руралних домаћинстава која имају по једног или два члана износи скоро 60 % што доводи у питање будућност развоја руралног туризма на подручју Јужне и Источне Србије.

Уколико се узме у обзир број чланова руралног домаћинства који се баве руралним туризмом ситуација је још неповољнија. Наиме, резултати анкетног истраживања, представљени у табели 105, показују да највећи број руралних домаћинстава има једног члана запосленог у руралном туризму (43,8 %) а одмах иза њих су домаћинства са два члана (41,1 %).

Табела 105. Број чланова руралног домаћинства који се баве руралним туризмом у региону Јужне и Источне Србије

Број чланова	Број испитаника	Процент (%)
<i>један</i>	49	43,8
<i>два</i>	46	41,1
<i>три</i>	6	5,3
<i>четири и више</i>	11	9,8
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

На основу наведених резултата, може се извести закључак да је интересовање за бављење руралним туризмом унутар домаћинстава мало, без обира што изврстан број домаћинстава има четири и више чланова.

Према резултатима анкетног истраживања, на питање из којих извора су домаћинства финансирали почетак бављења руралним туризмом, највећи број испитаника је одговорио да је самофинансирање био главни извор (преко 75 %). Далеко иза су домаћинства која су искористила субвенције Министарства пољопривреде и заштите животне средине Републике Србије или субвенције органа локалне самоуправе (табела 106). Исто тако, мали је број домаћинстава финансирао развој руралног туризма путем донација Светске банке и др.

Табела 106. Финансирање руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Извор финансирања	Број испитаника	Процент (%)
<i>самофинансирање</i>	86	76,8
<i>банкарски кредити</i>	4	3,6
<i>субвенције органа локалне самоуправе</i>	5	4,5
<i>субвенције Министарства пољопривреде и</i>	9	8,0

<i>защите животне средине Републике Србије</i>		
<i>донација Светске банке</i>	4	3,6
<i>донација Шведске</i>	1	0,9
<i>кредити Фонда за развој Републике Србије</i>	2	1,7
<i>невладине организације</i>	1	0,9
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Све ово говори у прилог чињеници да је помоћ државе на пољу развоја руралног туризма још увек незадовољавајућа и да би требало на одговарајући начин подстаћи и мотивисати домаћинства, пре свега путем финансијске подршке.

Од укупно 112 анкетираних субјеката, само 20 је одговорило на питање колики износ прихода су остварили у претходној години од бављења руралним туризмом. При томе, остварен приход (по одбитку трошкова) се креће до 200 евра (45 %) и у распону од 200 до 1000 евра (такође 45 %). Свега двоје је имало приход већи од 1000 евра на годишњем нивоу.

Табела 107. Остварен приход од руралног туризма у Јужној и Источној Србији

Нето приход	Број одговора	Процент (%)
<i>до 200 евра</i>	9	45,0
<i>201 – 1000 евра</i>	9	45,0
<i>преко 1000 евра</i>	2	10,0
УКУПНО:	20	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Одговори испитаника на постављено питање у вези нето прихода, систематизовани у табели 107 не изненађују, будући да се рурални туризам још увек налази на почетном нивоу развоја. Осим тога, као разлог зашто остатак испитаника није одговорио на питање може се навести неповерење и још увек велика затвореност становништва руралних подручја региона када се говори о приходима.

2.3. Карактеристике туристичке понуде

Анализом структуре пружалаца услуга у руралном туризму, на основу резултата спроведеног анкетног истраживања приказаних у табели 108, највећи број анкетираних субјеката, чак 43 располаже сеоским домаћинством као врстом туристичког смештаја. Одмах иза њих су домаћинства која у својој понуди нуде собе (29) и гостинске куће (15). У укупној структури, најмање учешће заузимају апартмани, хостели, викендице,

брвнаре и вајати. Мотели, пансиони, преноћишта, станови, туристички објекти и туристички комплекси нису још увек заступљени у великој мери с обзиром да није било анкетираних испитаника који располажу овом врстом смештаја.

Табела 108. Врста туристичког смештаја у региону Јужне и Источне Србије

Врста смештаја	Број испитаника	Процент (%)
<i>апартман</i>	7	6,2
<i>брвнаре и вајати</i>	3	2,7
<i>етно село</i>	4	3,6
<i>гостинска кућа</i>	15	13,4
<i>хостел</i>	1	0,9
<i>мотел</i>	-	-
<i>пансион</i>	-	-
<i>преноћиште</i>	-	-
<i>сеоско домаћинство</i>	43	38,4
<i>собе</i>	29	25,9
<i>станови</i>	-	-
<i>туристички комплекс</i>	-	-
<i>туристички објекат</i>	-	-
<i>викендица</i>	2	1,8
<i>вила</i>	8	7,1
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Оваква структура руралних смештајних капацитета неповољно се одражава на интензивнији развој руралног туризма у Јужној и Источној Србији. Дакле, потребно је постојећу структуру унапредити као и повећати број оних смештајних капацитета за којима постоји тражња на руралном туристичком тржишту.

Према резултатима анкете, презентованим у табели 109, највећи број руралних субјеката поседује мали број кревета за смештај гостију и креће се у интервалу од 1 до 4 кревета (чак 39,3 %), при чему доминирају домаћинства са 4 и 2 кревета. Број домаћинстава која имају од 5 до 8 кревета је незнатно мањи са уделом од 33 %. Најмање учешће бележе рурална туристичка домаћинства која у својој понуди имају од 9 до 13 кревета.

Табела 109. Укупан број кревета за смештај гостију у региону Јужне и Источне Србије

Број кревета	Број испитаника	Процент (%)
1 – 4	44	39,3
5 – 8	37	33,0
9 – 13	15	13,4
14 и више	16	14,3
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Резултати истраживања недвосмислено указују да је оваква структура капацитета неповољна, пре свега због недовољног броја лежаја и немогућности смештаја уколико је у питању већа група туриста, како из земље тако и из иностранства.

Према резултатима истраживања представљеним у табели 110, највећи број анкетираних субјеката својим гостима пружа услугу смештаја и исхране (54,5 %). Са друге стране, у не тако малом броју, домаћинства својим гостима нуде смештај без исхране.

Табела 110. Услуге на располагању гостима у региону Јужне и Источне Србије

Услуге	Број испитаника	Процент (%)
смештај	51	45,5
исхрана	-	-
смештај и исхрана	61	54,5
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Наведени резултати се не могу оценити повољно јер је проценат домаћинстава који нуде искључиво смештај скоро 50 %. Дакле, гастрономија је један од важнијих мотива доласка туриста у неко рурално подручје тако да би госту требало обезбедити потпуну услугу, не занемарујући исхрану.

У оквиру целине која се односи на карактеристике туристичке понуде, анкетирани субјекти су одговарали и на питање у вези активности које гости могу обављати током боравка у њиховом селу. При томе, имали су право да заокруже више понуђених одговора. Резултати анализе њихових одговора представљени су у табели 111.

Табела 111. Активности гостију током боравка у региону Јужне и Источне Србије

Активности	Број одговора	Процент (%)*	Процент (%) **
спортско-рекреативне активности	81	26,3	72,3
учешће у пољопривредним пословима	20	6,5	17,9
припрема традиционалних јела	33	10,7	29,5
обилазак културно-историјских споменика	38	12,3	33,9
излети у природи	75	24,4	67,0
лов и риболов	37	12,0	33,0
едукативне активности	6	1,9	5,4
брање лековитог и ароматичног биља	18	5,9	16,1
УКУПНО:	308	100,0	-

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

* учешће у укупним одговорима

**учешће у броју испитаника који су дали одговор

Највећи проценат анкетираних испитаника одговорио је да туристи могу упражњавати спортско-рекреативне активности током боравка у њиховом селу, на другом месту су излети у природи док трећу позицију заузимају обиласци културно-историјских споменика. Изненађује значајно мало учешће едукативних активности које се односе како на предавања од стране домаћина тако и на практичну примену од стране гостију.

2.4. Карактеристике туристичке тражње

Годишњи број посетилаца показатељ је степена развијености туризма у неком руралном подручју. У складу са резултатима истраживања приказаним у табели 112, највећи проценат анкетираних пружаоца услуга у руралном туризму (75,0 %) у претходној години забележио је до 100 туриста. У истом периоду, 15,2 % испитаника је имало од 100 до 300 туриста. Најмање процентуално учешће имају домаћинства која су у протеклој години посетили туристи у распону од 300 до 500 (1,7 %).

Табела 112. Број туриста у претходној години у региону Јужне и Источне Србије

Број туриста	Број испитаника	Процент (%)
до 100	84	75,0
од 100 до 300	17	15,2
од 300 до 500	2	1,7
од 500 до 1000	3	2,7

<i>преко 1000</i>	6	5,4
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Доминантно учешће руралних домаћинстава са малим бројем туриста (до 100 годишње) указује на забрињавајуће ниску искоришћеност капацитета, а самим тим и ниску економичност и рентабилност. Да би се остварили значајнији економски ефекти потребно је привући и задржати туристе. За сада, једино етно села успевају у томе, а број туриста који их годишње посети је на завидном нивоу.

Према резултатима анкете, презентованим у табели 113, најчешћи мотиви доласка туриста у рурална подручја су одмор (32,1 %), рекреација (23,2 %) и гостопримство и срдачност руралног становништва (13,4 %). Културно-историјско наслеђе заузима последњу позицију са свега 6,3 %.

Табела 113. Најчешћи мотиви доласка туриста у у регион Јужне и Источне Србије

Мотив	Број испитаника	Процент (%)
<i>одмор</i>	36	32,1
<i>рекреација</i>	26	23,2
<i>гастрономија</i>	10	8,9
<i>гостопримство и срдачност руралног становништва</i>	15	13,4
<i>очувана природа</i>	10	8,9
<i>културно-историјско наслеђе</i>	7	6,3
<i>рурално искуство</i>	8	7,2
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Резултати истраживања не изненађују имајући у виду настанак и развој руралног туризма у свету. Наиме, код људи се јавило засићење постојећим туристичким дестинацијама и жеља за откривањем нових. Исто тако, свакодневни стрес и живот у граду код туриста изазивају потребу да макар на кратко побегну од свега тога и одморе се у миру и опуштајућој атмосфери коју нуде рурална подручја.

Просечна дужина боравка гостију, према подацима у табели 114, код највећег броја анкетираних субјеката износи 2 дана (48,2 %). Следећи по бројности су пружаоци услуга са боравком од 3 до 5 дана (23,2 %) а одмах за њима и домаћинства са просечним задржавањем туриста од 1 дан (15,2 %). Најмање учешће бележе домаћинства са просечним задржавањем гостију од 7 (8,9 %) и 10 и више дана (4,5 %).

Табела 114. Просечна дужина боравка гостију у региону Јужне и Источне Србије

Дужина боравка	Број испитаника	Процент (%)
1 дан	17	15,2
2 дана	54	48,2
3 до 5 дана	26	23,2
7 дана	10	8,9
10 и више дана	5	4,5
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

На основу резултата истраживања могло би се закључити да туристи посећују рурална подручја углавном за време викенда или током неких манифестација, с обзиром да је генерално, просечно време задржавања туриста 1 или 2 дана. Оваква ситуација је изузетно неповољна по развој руралног туризма, како због искоришћености капацитета тако и због остварених прихода. Због тога, у наредном периоду треба радити на осмишљавању квалитенијег садржаја боравка који ће омогућити дуже задржавање туриста и позитивне ефекте који су са тим повезани.

Старосна структура гостију, према резултатима анкетног истраживања презентованим у табели 115, истиче да су гости углавном млађи људи старости од 19 до 39 година (53,6 %). На другом месту су туристи старости од 40 до 59 година (25,9 %) а у нешто мањем проценту (20,5 %) учествују туристи старији од 60 година.

Табела 115. Старосна структура гостију у региону Јужне и Источне Србије

Године старости	Број испитаника	Процент (%)
до 18 година	-	-
19 – 39 година	60	53,6
40 – 59 година	29	25,9
60 и више година	23	20,5
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Имајући у виду да нико од испитаника није одговорио да међу туристима има и деце (до 18 година) већ да су то обично парови без деце, у наредном периоду се као један од приоритетних задатака истиче развијање понуде која ће привући и овај све значајнији сегмент туриста.

На питање, из којих места домаћи туристи углавном долазе, већина анкетираних субјеката је навела више одговора. Највеће процентулно учешће, у складу са

одговорима испитаника се односи на град Београд, затим следе Нови Сад и Ниш (табела 116). Сви остали градови (Суботица, Зрењанин, Панчево, Сомбор, Пирот, Зајечар, Крагујевац и др.) учествују са знатно мањим процентом у односу на прва три града.

Табела 116. Структура домаћих туриста у региону Јужне и Источне Србије

Градови	Број одговора	Процент (%)*	Процент (%)**
Београд	90	17,2	80,4
Нови Сад	73	13,9	65,2
Ниш	71	13,5	63,4
Суботица	37	7,1	33,0
Зрењанин	36	6,9	32,1
Панчево	34	6,5	30,4
Сомбор	31	5,9	27,7
Пирот	28	5,3	25,0
Зајечар	27	5,2	24,1
Крагујевац	19	3,6	17,0
остали	78	14,9	69,9
УКУПНО:	524	100,0	-

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

* учешће у укупним одговорима

** учешће у броју испитаника који су дали одговор

Имајући у виду резултате анализе, може се извести закључак да су извори домаће тражње за руралним туризмом највећи урбани центри у Србији - Београд, Нови Сад и Ниш. Стрес, бука, загађење, убрзан темпо живота и све оно што се везује за градске центре само су неки од разлога зашто се људи опредељују за туризам у руралним подручјима региона Јужне и Источне Србије.

На питање, из којих земаља страни туристи најчешће долазе, испитаницима је пружена могућност да дају више од једног одговора. Резултати обраде показују да убедљиво прво место заузима Бугарска, јер је чак 55 испитаника од анкетираних 112 навело ову земљу као инострани извор тражње (табела 117). Далеко иза Бугарске, са знатно мањим учешћем налази се Румунија а следе Немачка, Италија, Француска, Русија и др.

Табела 117. Структура страних туриста у региону Јужне и Источне Србије

Земља	Број одговора	Процент (%)*	Процент (%)**
Бугарска	55	20,9	49,1
Румунија	21	8,0	18,8
Немачка	14	5,3	12,5
Италија	10	3,8	8,9
Француска	10	3,8	8,9
Русија	9	3,4	8,0
Словенија	8	3,0	7,1
Аустрија	8	3,0	7,1
Пољска	7	2,7	6,3
Енглеска	7	2,7	6,3
остале	91	34,6	81,3
нису имали	23	8,8	20,5
УКУПНО:	263	100,0	-

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

* учешће у укупним одговорима

** учешће у броју испитаника који су дали одговор

Према резултатима анкете, доминантно место у структури иностране тражње заузима Бугарска. У складу са тим, у наредном периоду већу пажњу треба посветити креирању туристичке понуде која ће задовољити њихове потребе и привући још већи број туриста из ове земље.

Анкетирани субјекти одговорали су и на питање које се односило на промоцију односно, како су туристи сазнали за њихово домаћинство. Интернет, са учешћем од преко 50 % заузео је очекивано прво место док се на другом месту налазе препоруке пријатеља. Мало процентуално учешће бележе туристичке агенције и телевизија.

Табела 118. Главни канали дистрибуције информација у региону Јужне и Источне Србије

Канал дистрибуције	Број испитаника	Процент (%)
преорука пријатеља	43	38,4
Интернет	64	57,1
телевизија	1	0,9
часописи	-	-
туристичка агенција	4	3,6
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Према подацима у табели 118, Интернет заузима доминантно место што је у складу са савременим трендовима. Овај канал дистрибуције информација постаје све значајнији и требало би искористити његове предности. Ипак, не би требало занемарити ни препоруке пријатеља, будући да заузимају важно место у привлачењу туриста.

2.5. Ограничавајући фактори развоја руралног туризма

Улога државе у развоју руралног туризма, преко едукације до инфраструктурне и финансијске подршке, неопходна је за развој ове врсте туризма. То говоре и искуства земаља у окружењу, пре свега земаља чланица Европске уније. Ако се посматра табела 119, одговори испитаника указују на незадовољавајуће учешће државе по том питању (преко 80 % анкетираних субјеката је незадовољно односом државе према овој грани туризма) а свега 19,6 % је задовољно учињеним напорима државе.

Табела 119. Напори државе на пољу унапређења руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Напори државе на пољу унапређења руралног туризма	Број испитаника	Процент (%)
<i>задовољавајући</i>	22	19,6
<i>незадовољавајући</i>	90	80,4
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Без обзира што преко 80 % региона чине рурална подручја, рурални туризам још увек није развијен и налази се у пионирској фази развоја. Генерално, у сваком селу се налази неколико спорадичних случајева који су искористили потенцијале села и специфичан амбијент за привлачење туриста. Ипак, то није довољно. За развој руралног туризма неопходно је активније учешће државе. Ту се пре свега мисли на финансијску подршку.

На питање, које су главне препреке у развоју руралног туризма, испитаници су могли да дају више од једног одговора (табела 120). Највећи број испитаника, очекивано, навео је као проблеме недостатак финансијских средстава (70 испитаника) и демографске трендове (смањење броја становника у селима, старење, миграције - 75 испитаника). Проблем који се надовезује на недостатак финансијских средстава је неадекватна рурална инфраструктура. Све остале препреке, попут комуналних

проблема, немотивисаности руралног становништва, квалитета услуга и др. налазе се далеко иза, са мањим процентуалним учешћем.

Табела 120. Главне препреке у развоју руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Препреке	Број одговора	Процент (%)*	Процент (%)**
неадекватна рурална инфраструктура	66	23,3	58,9
комунални проблеми	20	7,1	17,9
низак квалитет услуга	6	2,1	5,4
недостатак финансијских средстава	70	24,7	62,5
демографски трендови	75	26,5	67,0
неодговарајући смештајни капацитети	32	11,3	28,6
немотивисаност руралног становништва	8	2,7	7,1
неискоришћени потенцијали	1	0,4	0,9
неорганизованост (индивидуални наступ на тржишту)	1	0,4	0,9
слаба промоција (маркетинг)	1	0,4	0,9
недостатак комуникације	2	0,7	1,8
неадекватна сарадња између СТД и општине	1	0,4	0,9
УКУПНО:	283	100,0	-

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

*учешће у укупним одговорима

**учешће у броју испитаника који су дали одговор

На основу резултата истраживања, може се закључити да су неповољни демографски трендови и недостатак финансијских средстава најзначајнији организирајући фактори у развоју руралног туризма. С обзиром да се поменути проблеми не могу лако решити, потребна је свеобухватна подршка државе и дугорочан план којим би се зауставило даље пропадање села и на тај начин обезбедила перспектива када је рурални туризам у питању.

2.6. Перспективе развоја туризма

Без обзира на тренутне проблеме са којима се становништво суочава, очекивања у вези руралног туризма су и више него оптимистична. То говоре и резултати истраживања, где је више од 90 % анкетираних власника руралних туристичких домаћинстава одговорило да у наредном периоду очекују пораст интересовања за

руралним туризмом. Са друге стране, свега 7,1 % домаћинстава је песимистично и сматра да ће у наредном периоду доћи до смањења тражње за овом граном туризма (видети табелу 121).

Табела 121. Очекивања у вези руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Интересовање за руралним туризмом у наредном периоду	Број испитаника	Процент (%)
<i>порастан</i>	104	92,9
<i>смањење</i>	8	7,1
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Према мишљењу већине анкетираних субјеката, могућности за развој туризма на селу су велике. Огромни природни и антропогени потенцијали, још увек недовољно искоришћени, пружају солидну основу за даљи развој. Поред тога, актуелни туристички трендови у свету, па и код нас, показују пораст интересовања за руралним туризмом. Ипак, треба створити све потребне услове како би туристи долазили у већем броју. Власници домаћинстава су заинтересовани за сарадњу и све оно што је потребно како би у наредном периоду број туриста који посети њихово место био далеко већи него што је сада.

Рурални туризам представља скуп различитих облика туризма који се могу развити у једном руралном подручју. Имајући то у виду, приликом анкетања субјеката пружена им је могућност да на постављено питање, у вези облика руралног туризма који ће у будућности добити на значају, одговоре вишеструко. Према мишљењу већине испитаника и резултатима у табели 122, активности у природи ће постати доминантан облик руралног туризма, затим следе ловни и риболовни туризам и културни туризам. Агротуризам, као основни облик руралног туризма, без обзира на расположиву основу све мање је заступљен у понуди руралних домаћинстава па се тако његов значај у будућности неминовно смањује.

Табела 122. Очекивани облици руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Врста руралног туризма	Број испитаника	Процент (%)*	Процент (%)**
<i>агротуризам</i>	14	7,2	12,5
<i>активности у природи</i>	103	52,8	92,0
<i>културни туризам</i>	23	11,8	20,5
<i>манифестациони туризам</i>	10	5,1	8,9
<i>гастрономски туризам</i>	18	9,2	16,1

<i>ловни и риболовни туризам</i>	21	10,8	18,8
<i>здравствени</i>	5	2,6	4,5
<i>екотуризам</i>	1	0,5	0,9
УКУПНО:	195	100,0	-

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

*учешће у укупним одговрима

**учешће у броју испитаника који су дали одговор

Резултати анкетног истраживања указују на правац у коме ће се рурални туризам развијати у будућности. Наиме, активности у природи (пешачење, бициклизам, јахање, спортови на води, активности у ваздуху и др.) се развијају захваљујући изванредним потенцијалима региона. Богата ресурсна основа пружа идеалне услове за лов и риболов а непроцењиво културно наслеђе базу за интензивнији развој културног туризма у будућности. На другој страни, здравствени туризам, екотуризам, гастрономски туризам, манифестациони и агротуризам употпуниће разноврсну понуду руралног туризма.

Према резултатима анкете, презентованим у табели 123, преко 60 % анкетираних испитаника је одговорило да ће у наредном периоду доминантан извор финансирања и даље бити приватни извори. Фондови Европске уније се налазе на другом месту са 13,4 %, јавно-приватна партнерства на трећем са 11,6 % док се на последњем месту налази државни буџет (8,9 %).

Табела 123. Доминантан извор финансирања руралног туризма у наредном периоду у региону Јужне и Источне Србије

Извор финансирања	Број испитаника	Процент (%)
<i>држани буџет</i>	10	8,9
<i>јавно-приватна партнерства</i>	13	11,6
<i>приватни извори</i>	74	66,1
<i>Фондови Европске уније</i>	15	13,4
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Резултати анкете су потврдили и раније закључке, да људи не очекују превелику помоћ од државе у будућности. Највећи број испитаника је финансирао почетак бављења руралним туризмом из својих извора тако да резултати уопште не изненађују. Фондови Европске уније, као нешто што је актуелно и јавно-приватна партнерства, као

савремени концепт чине се примамљивим за будући развој туризма власницима домаћинства.

На питање, како се могу решити постојећи проблеми у руралном туризму, анкетирани субјекти су давали више од једног одговора, будући да се проблеми не могу превазићи уз помоћ само једне акције. Највећи број испитаника, њих 88 је одговорило да је потребна адекватна финансијска подршке државе, стварање повољнијих услова за живот на селу је мера за коју се залаже њих 69 док је боља промоција руралног туризма излаз из проблема за 37 домаћинства. Нека од могућих решења, предложена од стране руралних домаћинства, су и: активна улога локалних власти, обогаћивање садржаја понуде, унапређење квалитета туристичке понуде, организовање семинара, боља сарадња са туристичким организацијама као и заједнички наступ на туристичком тржишту.

Табела 124. Решавање проблема у руралном туризму у региону Јужне и Источне Србије

Решење	Број одговора	Процент (%)*	Процент (%)**
<i>адекватном финансијском подршком државе</i>	88	31,9	78,6
<i>организовањем семинара</i>	13	4,7	11,6
<i>активном улогом локалних власти</i>	35	12,7	31,3
<i>бољом промоцијом руралног туризма</i>	37	13,3	33,0
<i>стварањем повољнијих услова за живот на селу</i>	69	25,0	61,6
<i>обогаћивањем садржаја понуде</i>	22	7,9	19,6
<i>унапређењем квалитета понуде</i>	9	3,3	8,0
<i>бољом сарадњом са ТО</i>	1	0,4	0,9
<i>дати старе куће на продају</i>	1	0,4	0,9
<i>заједничким наступом на туристичком тржишту</i>	1	0,4	0,9
УКУПНО:	276	100,0	-

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

*учешће у укупним одговорима

**учешће у броју испитаника који су дали одговор

Резултати анкетног истраживања, представљени у табели 124, недвосмислено упућују на закључак да је, на једној страни, за будући развој руралног туризма потребно финансијски подржати домаћинства која желе тиме да се баве а на другој,

створити повољније услове за живот на селу како би се постојеће становништво задржало и остало ту да живи а они који су отишли, због неповољних услова, врате из града.

Према резултатима анализе, у вези питања, на којим основама треба базирати будући развој руралног туризма, највећи проценат испитаника (46,4 %) одговорио је да природни потенцијали чине основу будућег развоја. Одмах иза природних, културно наслеђе (25 %) је уочено као добра ресурсна основа која се може искористити за интензивнији развој руралног туризма, имајући у виду велики број антропогених потенцијала у региону. Одређени број испитаника рекао је да шансу треба тражити у органској пољопривреди (13,4 %) док су неки нагласили да манифестације и специфични гастрономски специјалитети могу убрзати развој руралног туризма уколико се на адекватан начин испрмовишу.

Табела 125. Основе будућег развоја руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Основа	Број одговора	Процент (%)
<i>природни потенцијали</i>	52	46,4
<i>културно наслеђе</i>	28	25,0
<i>органска пољопривреда</i>	15	13,4
<i>манифестације</i>	7	6,3
<i>гастрономски специјалитети</i>	10	8,9
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

Према претходно приказаним резултатима анкетног истраживања, јединствени природни потенцијали (планине, кањони, прерасти, пећине, погодна клима, реке, језера, термоминералне воде, врела, водопади, биљни и животињски свет) чине доминантну основу будућег развоја руралног туризма.

Исто тако, антропогени потенцијали којих има широм региона (археолошка налазишта, споменици културе, манастири и цркве, дворци, знаменита места и просторно културно-историјске целине) не заостају за природним и привлаче у великој мери туристе. Здрава исхрана, велики број манифестација различитог типа и гастрономски специјалитети специфични за овај регион, уз одговарајућу маркетиншку кампању, могу покренути већи број туриста у неком наредном периоду.

На крају анкетног упитника, испитаницима је пружена могућност да изнесу своје примедбе или сугестије које би допринеле развоју руралног туризма у будућем периоду. Сугестије је дало свих 112 испитаника а резултати анализе су, ради лакше прегледности систематизовани у табели 126.

Табела 126. Примедбе и сугестије за унапређење руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије

Сугестије	Број испитаника	Процент (%)
<i>повећати свест о значају развоја руралног туризма код локалног становништва</i>	20	17,9
<i>више улагати у село</i>	35	31,3
<i>проширити капацитете за пријем гостију</i>	15	13,4
<i>повезивање и сарадња на свим нивоима</i>	13	11,5
<i>уређење села и околине</i>	7	6,2
<i>боља промоција руралног туризма</i>	17	15,2
<i>унапредити квалитет пружених услуга</i>	5	4,5
УКУПНО:	112	100,0

Извор: Статистичка обрада анкетног истраживања

На основу резултата анкетног истраживања, може се закључити да финансијска подршка представља кључ успеха у будућем развоју руралног туризма. Са тим се сложило преко 30 % испитаника. Исто тако, подизање свести о значају развоја руралног туризма код локалног становништва и боља промоција руралног туризма препознати су од стране испитаника као значајни за даљи развој. Недостатак стручних знања и вештина из области руралног туризма једна је од препрека коју треба савладати. У томе би свакако помогло повезивање и сарадња на свим нивоима као и размена искустава. Такође, постојеће капацитете треба проширити а све у циљу пријема већег броја гостију (пре свега група) и пословних људи (опремањем конференцијских сала за одржавање семинара).

3. Предлог мера за формулисање стратешких решења у области руралног туризма на основу спроведеног емпиријског истраживања

Имајући у виду расположиве природне и антропогене туристичке потенцијале у региону Јужне и Источне Србије, могућности за развој руралног туризма су практично неограничене. Ипак, достигнути ниво развоја руралног туризма у овом региону је незадовољавајући. То потврђују и резултати спроведеног емпиријског истраживања. Највећи недостаци у области руралног туризма се везују за финансије, образовање и

промоцију руралног туризма. Због тога, потребно је формулисати одређена решења како би се уочени недостаци делимично ублажили или елиминисали. У наставку је дат предлог мера за решавање уочених проблема у области руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.

3.1. Финансирање руралног туризма

Резултати емпиријског истраживања на територији региона Јужне и Источне Србије показали су, да је кључни проблем у развоју руралног туризма недостатак финансијских средстава. Једноставно речено, већина руралних домаћинстава у региону није имала довољно финансијских средстава за адаптацију и опремање просторија и њихово прилагођавање савременим условима и захтевима на тржишту.

Финансијска средства за подршку развоју руралног туризма у досадашњем периоду, била су неодговарајућа и у квантитативном и у квалитативном погледу. У квантитативном погледу, само мали проценат средстава из аграрног буџета је издвајан за рурални туризам, без обзира што је руралан претежни део територије региона Јужне и Источне Србије и што у њему живи више од половине укупног броја становника. Са друге стране, промена квалитативног аспекта аграрног буџета, омогућила би стварање предуслова за равномернији рурални и регионални развој, али и хармонизацију домаће аграрне политике са Заједничком аграрном политиком земаља Европске уније.

У наредном периоду, финансијска подршка развоју руралног туризма требало би да буде знатно већа него што је то био случај до сада и приступачнија за шири круг руралне популације. Исто тако, одређени износ финансијских средстава треба усмерити на инфраструктурне пројекте који би подразумевали реконструкцију постојеће и изградњу нове руралне инфраструктуре (саобраћајна, комунална и телекомуникациона инфраструктура).

3.2. Едукација локалног становништва

Инсистирање на едукацији локалног становништва је услов на коме се мора базирати развој руралних подручја у региону Јужне и Источне Србије. Програми едукације су полазна основа на којој се темељи будући развој руралног туризма. Први корак у процесу подизања свести становништва руралних подручја је организација одговарајућих курсева у сарадњи са локалним туристичким организацијама, органима

локалне самоуправе и регионалним привредним коморама. Курсеви би имали за циљ да укажу на значај руралног туризма у развоју локалних руралних заједница (економски, социјални и еколошки), при чему би акценат требало ставити на оне облике руралног туризма који се могу развити у датој заједници а на основу расположивих природних и антропогених туристичких ресурса (агротуризам, екотуризам, активности у природи, културни туризам, гастрономски туризам и др.).

Полазећи од нивоа образовања руралног становништва у региону Јужне и Источне Србије, њихове мотивисаности и интересовања потребно је направити одговарајући програм за едукацију. Циљ је упознати становништво са свим оним што заправо рурални туризам представља. У том смислу, неке од тема које би закупиле пажњу су, на пример (Цвијановић, Вуковић 2012, стр. 75-76): појам руралног туризма, илустрација комплементарности туризма и пољопривреде, сагледавање услова за стварање и показивање начина за организацију туризма у руралним подручјима, примена маркетинга у руралном туризму, одрживи развој, презентација свих видова туризма који се могу имплементирати у некој руралној средини и сл.

Након једног оваквог циклуса предавања потребно је прећи на пружање одговарајућих знања у практичном смислу. Наиме, потребно је да се становништво упозна са одговарајућим стандардима који су неопходни уколико рурална домаћинства желе да се баве руралним туризмом. Интересантан је пример Словеније 60-их година XX века када је, тадашњи председник општине Шкофија Лока окупио рурално становништво и одвео у суседну Аустрију, како би својим очима видели шта је заправо рурални туризам. Такође, први у Словенији је одобравао кредите за реновирање старих кућа и организовао курсеве (Кривец 1979, стр. 24).

Изазови будућег развоја руралног туризма могу бити решени добро обученом, енергичном, предузимљивом радном снагом, која говори више језика, која разуме суштину туризма и поседује професионалну стручност. Инструктори и тренери имаће улогу да обезбеде иновације, подстакну побољшања, мотивишу радну снагу и да раде на сталном побољшању специфичних проблема у туризму (Миленковић 2007, стр. 16). Већом мотивисаношћу и квалитетнијом обуком руралног становништва отклонила би се једна од основних баријера у развоју руралног туризма (Бошковић, Томић, Андрић 2011, стр. 36). Са друге стране, потребна је свеобухватна подршка државе како би се

млади задржали на селу и истовремено вратили многи који су у потрази за неким бољим условима отишли у урбана подручја широм земље.

Обука за рад у руралном туризму треба да се односи на људе који су укључени у рурални туризам, и то: у планирање програма, пружање услуга, непосредни контакт са туристима, као и на све особе и институције које генерално брину или би требало да брину о развоју туризма у руралним подручјима региона Јужне и Источне Србије.

С обзиром на сталне промене у туристичкој тражњи, то су и потребе за образовањем кадрова у руралном туризму константне. Због тога, овом проблему треба прићи врло пажљиво. При томе, веома је важно познавати потребе туриста, како домаћих тако и иностраних. Често се дешава, да су поред љубазности и квалитета пружених услуга, гости ипак незадовољни. То ствара отпор према руралној средини и уопште, руралном туризму. Један од начина да се то спречи, или евентуално избегне је едукација локалног руралног становништва и свих оних који пружају услуге туристима у руралним подручјима.

О томе колики је значај руралног туризма, говори чињеница да се у неким земљама формирају посебни департмани или студијски програми који су посвећени школовању и стварању стручњака за развој туризма на селу.

3.3. Маркетинг

Према резултатима анкетног истраживања, посебан проблем у развоју руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије представља неадекватан маркетинг, односно недовољна промоција руралног туризма, непознавање потреба туриста, непостојање одговарајуће маркетинг стратегије и др.

Пре свега, потребно је дефинисати одређена правила на којима се мора базирати пропаганда руралних подручја као туристичких дестинација (Живковић, Михајловић 2010, стр. 198-199):

1. формирати препознатљиву и позитивну слику о региону као јединственој туристичкој дестинацији са својим специфичностима;
2. у зависности од циљне групе на тржишту – треба одабрати и адекватан начин презентовања информација потенцијалним туристима;

3. адекватан избор дневних новина, специјализованих часописа и ревија, специјализованих радијских и телевизијских емисија као и термина;
4. утврђивање адекватног односа цене и трошкова у складу са платежном моћи клијентеле;
5. рурална подручја треба да искористе актуелни тренд повратка природи и здравом начину живота;
6. Потенцирање и инсистирање на аутентичности треба да буде на првом месту за развој туризма у руралним подручјима. Коришћење разумљивих, јасних израза и презентовање реално расположивог је начин да се избегне обмањивање клијентеле и изгради поверење;
7. инсистирање на разноврсним садржајима руралних подручја;
8. Текстови о туристичким потенцијалима региона Јужне и Источне Србије морају бити богато илустровани квалитетним фотографијама у новинама и часописима. Исто тако, телевизијске емисије треба да садрже квалитетне кадрове који у први план стављају јединственост и аутентичност садржаја руралне туристичке понуде региона;
9. Неопходно је јасно дефинисање производа који се нуди. Без обзира који је облик руралног туризма у питању битно је да се инсистира на посебности туристичког производа и његово разликовање у односу на конкуренцију
10. формирање туристичке понуде за свих 365 дана у години;
11. посебна пажња се мора посветити уочавању сопствених недостатака и њиховом отклањању.

При промовисању туристичких кретања у руралним подручјима, већу пажњу треба посветити поновном активирању задруга (пољопривредних и сточарских). Уз минимално побољшање организације и уз запошљавање специфичних кадрова разних туристичких профила, оне би биле у стању да развију туристичку делатност на селу. Наиме, задруге би допринеле обогаћивању и организацији туристичке понуде руралног туризма. Главне улоге би им биле посредовање при смештају туриста у руралним домаћинствима, успостављање сталних контаката и веза са другим организацијама или

рецептивним подручјима а све у циљу перманентног довођења гостију. Такође, задруге би имале могућност да организују забавне, спортске, културне и гастрономске манифестације. Осим тога, бројне активности попут сетве, жетве, брања и сл. могле би се искористити за сусрете са туристима, због своје специфичне природе.

Велики значај у промоцији неке туристичке дестинације имају и одређени попусти, акције и сл. Као пример се може узети рурално домаћинство Боре Пилића, из села Катићи, које се наводи као пионирско у развоју руралног туризма на територији Републике Србије. Наиме, овај домаћин нуди бесплатан смештај за опоравак деце у сезони. Поред бесплатаног смештаја за децу на опоравку од различитих болести (дисајни путеви, астма, бронхитис, анемија, органи за варење, дијабетес, очне инфекције и сл.), смештај је бесплатан и за одрасле особе које прате децу. У овој ваздушној бањи, будући да је подручје Катића 2000. године тај статус стекло захваљујући изванредним природним и климатским карактеристикама, могу да бораве сви малишани уз изјаву да је детету потребан опоравак од болести. Овај домаћин се, у Србији већ назива домаћином за пример, а такве акције је могуће организовати и у селима региона Јужне и Источне Србије, што ће у крајњем случају позитивно утицати и на имиџ у јавности.

Имајући у виду да је важност информационе технологије и Интернета евидентна, а самим тим и стратешки важна у развоју руралног туризма, један од приоритетних задатака на нивоу региона Јужне и Источне Србије биће организовање бројних обука и курсева на којима ће се власницима руралних туристичких домаћинстава указати на предности савремених технологија и значај промовисања њихове понуде на Интернету.

ЗАКЉУЧАК

Закључна разматрања се заснивају на резултатима емпиријског истраживања (у V поглављу), али уважавају и налазе теоријског истраживања које је представљено од I до IV поглавља у докторату.

Регион Јужне и Источне Србије поседује атрактивне природне и културне туристичке мотиве који још увек нису на адекватан начин друштвено-економски валоризовани. Разлоге оваквој ситуацији треба тражити у вишедеценијском заостајању руралних у односу на урбана подручја, не само у региону Јужне и Источне Србије већ и на нивоу Републике Србије. Деценијама уназад, становништво се селило из руралних у урбана подручја, остављајући иза себе старије чланове породице.

Без обзира на све што се дешавало у протеклом периоду, рурална подручја региона Јужне и Источне Србије и даље садрже потенцијале, било да су то природни или антропогени, за развој различитих делатности које би убрзале привредни развој. Једна од тих делатности је управо рурални туризам.

Резултати теоријског истраживања расположивих природних и антропогених туристичких потенцијала (у трећем поглављу доктората) потврдили су прву хипотезу да *регион Јужне и Источне Србије има значајне природне и антропогене туристичке потенцијале за развој руралног туризма*. Природни потенцијали (повољан туристичко-географски положај, геоморфолошке туристичке вредности – прелепе планине, импозантне клисуре и кањони, јединствени камени мостови, пећине, Ћавоља варош, Вражји камен, пријатна клима, хидролошке туристичке вредности – велики број термоминералних вода, гејзири, реке, језера, врела и занимљиви водопади као и богат биљни и животињски свет) и антропогени потенцијали (јединствена археолошка налазишта, споменици културе, бројна знаменита места и просторно културно-историјске целине, мултиетничко наслеђе, очувана традиција и велики број манифестација различитог типа) пружају адекватну основу за развој руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије. Треба нагласити да су неки од природних и антропогених туристичких потенцијала, а налазе се у региону Јужне и Источне Србије, јединствени у свету.

Ипак, овај облик туризма се у региону Јужне и Источне Србије налази на самом почетку развоју. Бројне иницијативе и покушаји организовања туризма у руралним подручјима били су неуспешни, односно, мало села је стварно успело да се организује за пружање ових услуга. Скромни ефекти су остварени највише због тога што су иницијативе често биле и тамо где нема за то ни објективних услова. Без обзира на богатство природних и антропогених туристичких потенцијала степен њихове искоришћености је на ниском нивоу. Резултати анкетног истраживања у петом поглављу и теоријског истраживања у трећем поглављу то и потврђују. Тиме је доказана друга хипотеза да *упркос богатој ресурсној основи, рурални туризам региона Јужне и Источне Србије се налази у почетној фази развоја.*

Рурални туризам је суочен са бројним проблемима и ограничењима од самог почетка развоја. Неповољна старосна и образовна структура власника руралних туристичких домаћинстава, мали број чланова у домаћинству, мали број домаћих и страних гостију, неповољна структура руралних смештајних капацитета, демографски трендови, просечна дужина боравка туриста, примарни извор прихода у домаћинству, низак остварени приход и финансијске потешкоће само су неки од проблема са којима се суочавају рурална домаћинства у региону Јужне и Источне Србије. Зато се акције, ипак, морају усмеравати на она рурална подручја која имају веће материјалне и друге могућности. Треба истаћи да ово није услов успешног развоја само туризма у руралним подручјима већ и туризма уопште. Поред тога, потребно је да постоји изграђена инфраструктура, туристички објекти и низ других услова. Наиме, ради се о одређеним природним и друштвено-економским могућностима, које треба испунити да би се задовољили захтеви савремене руралне туристичке тражње.

Битно је нагласити да рурална подручја региона Јужне и Источне Србије могу да одговоре специфичним захтевима за туристичком рекреацијом и формирају туристичку понуду посебних квалитета. Самим тим, то би довело до обогаћивања структуре привређивања и бржег достизања одређеног степена развијености у привредном и друштвеном погледу. Богата ресурсна основа, базирана на природним и антропогеним туристичким потенцијалима, пружа могућност развоја широке лепезе руралних туристичких производа. То су: агротуризам, екотуризам, активности у природи, манифестациони туризам, културни туризам, здравствени (wellness & spa) туризам, гастрономски туризам, вински туризам, ловни и риболовни туризам као и бројни други облици руралног туризма. Тиме је потврђена трећа хипотеза, кроз треће

поглавље, да *расположиви туристички потенцијали пружају могућност развоја широке лезе туристичких производа у региону Јужне и Источне Србије.*

У неким, нарочито индустријски високо развијеним европским земљама рурални рекреативни капацитети деценијама уназад се користе у туристичке сврхе. Традиција боравка у руралним подручјима постоји у Француској, Аустрији, Италији, Швајцарској, Ирској и другим развијеним европским земљама, које су истовремено и чланице Европске уније. Консултовање искустава у примени конкретних мера из области руралног развоја у земљама чланицама Европске уније, може корисно послужити у усмеравању развоја руралних региона Републике Србије. То се пре свега односи на примену добре европске праксе. Свакако да сагледавање искустава земаља чланица ЕУ олакшава изналажење адекватних путева руралног развоја. Конкретно, потребне су мере које подржавају диверзификацију руралне привреде на друштвено, економски и еколошки одрживе начине како би се у руралној Србији побољшао квалитет живота, односно смањило сиромаштво и деградација животне средине и природних ресурса. Развој руралног туризма је могући модел развоја за многе руралне регионе, а посебно регион Јужне и Источне Србије.

Истовремено, рурални туризам као вид кретања није свестраније истражен. Још увек има много нејасноћа у теоријском погледу о специфичностима, карактеру и димензијама туристичких кретања у руралним подручјима.

Друштвено-економски развој у руралним подручјима своје снажно упориште добија у различитим формама селективног туризма. Развој туризма у руралним, нарочито брдско-планинским подручјима, треба да се базира на пружању јединственог искуства туриста у погледу активности, атракција и доживљаја који нису присутни у урбаним подручјима. Са датог аспекта, развој туризма у руралним подручјима треба да је заснован на: оптималном коришћењу природних атракција, поштовању социјалних и културних аутентичности локалне заједнице и избору стратегија и модалитета који омогућавају дугорочан економски раст руралних подручја, међу којима различити облици руралног туризма представљају све перспективнију област.

Рурални туризам има скоро неограничене могућности у погледу обогаћивања садржаја руралне туристичке понуде. Омогућавање сталних видова рекреације је посебан квалитет у руралним подручјима региона. Садржаји понуде могу да буду повремени и разноврсни током целе године. Тако се у формирању руралне туристичке

понуде могу користити догађаји из свакодневних радова на селу, као што су: почетак пољских радова у пролеће, косидбе, сетве, бербе, у лето и јесен. Понуду употпуњавају и свадбе, посела, славе, приредбе, вашари и разни обичаји. Формирање овако разноврсне руралне понуде не само да изазива различите подстицаје за кретање гостију, већ утиче на ширу временску дистрибуцију промета и продужење сезоне. Како се сезона пољопривредних радова и туристичка сезона скоро поклапају, то оријентација на смишљено и усмеравајуће формирање понуде утиче да се на најмању меру сведу негативна дејства ових двеју активности на селу: традиционалне производње и туристичке делатности. У извесним случајевима, када се ради о мање израженим рекреативним квалитетима руралних локалитета, рурална туристичка понуда може да се оријентише само на поједине манифестације или само на одређене месеце у години (бербе, прославе, приредбе, посела итд.).

Захваљујући претежно брдско-планинској природи региона Јужне и Источне Србије, велики је број руралних подручја која имају повољне услове за организовано бављење руралним туризмом. Њихово ближе идентификовање могуће је спровести посебним истраживањима и конкретним општинским програмима и плановима развоја туризма. Заједно са културно-историјским наслеђем, мултикултуралношћу и обичајима региона Јужне и Источне Србије, уз развијене менаџмент и маркетиншке вештине чланова руралних туристичких домаћинстава, рурални туристички производ се може позиционирати и на туристичкој мапи Европе.

Имајући у виду ресурсе за развој руралног туризма са којима располаже регион Јужне и Источне Србије, а који се односе пре свега на то да преко 90 % територије региона чине рурална подручја, изразити географски диверзитет у виду брдско-планинских подручја, чињенице да око 70 % укупног броја становништва живи у руралним подручјима и мултиетничка структура становништва јасан је потенцијал који би рурална подручја могла да имају у будућем развоју туризма. Наравно, сви ресурси се морају ставити у функцију руралног туризма на ефикасан начин.

Поред осталих, као развојни фактор се истиче и повољан географски и саобраћајни положај који овом региону даје компаративну предност у односу на остале регионе у Републике Србији. Коридор X је један од најзначајнијих паневропских саобраћајних праваца који пролази кроз Србију и истовремено повезује Аустрију, Мађарску, Словенију, Хрватску, Србију, Бугарску, Македонију и Грчку. Реализацијом

овог пројекта доћи ће до општег убрзања транзитног саобраћаја, побољшаће се ниво услуга, олакшаће се спољнотрговински токови и транспорт путника и туриста. Као што је Дунав недовољно искоришћен у саобраћајном и осталом повезивању земаља Европе, исто се може десити и са Коридором X, уколико се он схвати само као саобраћајница која ће омогућити брз проток возила кроз земље које покрива.

Регионално повезивање, посебно преко коридора X, има велики економски значај, али је такво повезивање важно и за решавање демографских, социјалних питања, а такође значајно је и за развој међунационалних односа па све до екологије. Укратко речено, регионално повезивање реализацијом Коридора X добија димензију интернационализације регионалног развоја, која подразумева повезивање региона Јужне и Источне Србије са осталим регионима у Републици Србији, као и са регионима других земаља.

Природна атрактивност руралних подручја региона Јужне и Источне Србије и културно-историјско наслеђе јесу неопходан и важан услов за развој туризма, али не и довољан. Они заправо чине компаративну предност али оно што суштински чини конкурентност на туристичком тржишту јесте способност да се ресурси дугорочно користе на ефикасан начин у функцији туризма. У процесу развоја руралног туризма је неопходно активирати све расположиве ресурсе, а посебно људске и финансијске.

Главни проблеми у развоју руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије представљају недостатак финансијских средстава и људски ресурси. То је била и последња, четврта хипотеза, а потврђена је кроз анкетање руралних домаћинстава у петом поглављу и теоријско истраживање у четвртом поглављу (демографски трендови као лимитирајући фактор развоја руралног туризма и финансијска подршка развоју руралног туризма). Наиме, неповољни демографски трендови (смањење природног прираштаја, миграције становништва на релацији село-град, демографско пражњење, депопулација, сенилизација становништва, промене у етничкој структури, неповољан просторни размештај становништва) и неадекватна финансијска подршка (од стране државе, министарстава, различитих фондова и сл.) у великој мери су утицали на недовољну развијеност руралног туризма у региону Јужне и Источне Србије.

У принципу, промовисање кретања ка руралним подручјима не захтева велике нити скупе инвестиције. Будући да их треба уклопити у руралну средину, нови објекти представљају скромнију и јефтину градњу. За пешачење, планинарење, пливање, лов

и риболов потребни су исто тако одређени објекти и капацитети. Њихова карактеристика је да не захтевају велика финансијска средства. Упркос томе, ретка су села у региону која имају обележене сеоске путеве, стазе за планинарење, минимално уређене обале потока или језера, ловне и риболовне погодности. Због тога је потребно руралну туристичку понуду обогатити објектима који омогућавају одређено организовано коришћење мотива за рекреацију, стазама које повезују природне и историјске туристичке мотиве. Употпуњење руралне туристичке понуде огледа се и кроз постављање клупа, уређење извора, стајалишта, видиковаца и сл.

Природно и културно богатство региона Јужне и Источне Србије је угрожено, имајући у виду изолованост дате области, негативне демографске трендове (попут старења становништва и миграција у друга подручја) и недостатак људских ресурса за подршку планирању, имплементацији и контроли локалног развоја.

Интензивнији развој руралног туризма, на основу расположивих природних и антропогених туристичких потенцијала, уз уважавање концепта одрживог развоја, могао би да допринесе стварању повољнијих економских, културних и друштвених услова за живот у руралним подручјима региона Јужне и Источне Србије.

ЛИТЕРАТУРА

1. Alejziak, W.B. (2002): *Tourism in the face of 21st century's challenges*, Institute of Tourism Academy of Psyhical Education Cracow, Poland
2. Baćac, R. (2011): *Priručnik za bavljenje seoskim turizmom - korak po korak od ideje do uspješnog poslovanja*, Ministarstvo turizma Republike Hrvatske
3. Ciolac, R., Csosz, I., Balan, I., Dincu, A.M. (2011): *Research regarding the impact of rural tourism forms on the rural area*, Scientific Papers Animal Science and Biotechnologies, 44(2), pp.475-478.
4. Demonja, D., Ružić, P. (2010): *Ruralni turizam u Hrvatskoj: s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima*, Meridijani
5. Dorobantu, M.R., Nistoreanu, P. (2012): *Rural tourism and Ecotourism – the main priorities in sustainable development orientations of rural local communities in Romania*, Economy Transdisciplinarity Cognition, Vol. XV, Issue 1/2012, pp. 259-266
6. Dragulanescu, I.V., Drutu, I. (2012): *Rural tourism for local economic development*, International journal of academic research in accounting, finance and management sciences, Vol. 2, pp. 196-203
7. Embacher, H. (2004): *Farm holidays in Austria: Quality classification and theming of farms as development and marketing tools*, Rural tourism in Europe: Experiences, development and perspectives, WTO, Belgrade
8. Embacher, H. (2013): *Branding and quality in rural tourism - the key to success*, Presentation at the National Congress on rural tourism, Avila, Spain, June 6
9. Enterprise Directorate (2000): *Towards Quality Rural Tourism*, Integrated quality management (IQM) of rural tourism destination, Brussels
10. Fassaert, Y., Correze-Lenee, P. (2004): *Permanent conference for rural tourism: A place of debate and consultation for the development of rural tourism*, Rural Tourism in Europe: Experiences, Development and Perspectives, World Tourism Organization, pp. 47-52

11. Franco, M., Esteveao, C. (2010): *The role of tourism public-private partnership in regional development: A conceptual model proposal*, Cadernos EBAPE, 3(4), pp. 600-612
12. Gašić, M., Ivanović, V., Perić, G. (2015): *Analysis of the Degree of Application of Electronic and Mobile Trade in Airlines Sector*, FACTA UNIVERSITATIS - Economics and Organization, 12(4), 311-321
13. Gašić, M., Oklobdžija, S., Perić, G., Ilić, D. (2015): *Financial instruments of the European union for the development of tourism in rural areas of Serbia*, Management and Education, Vol. XI(2), pp. 19-25
14. Gašić, M., Perić, G., Ivanović, V. (2016): *The impact of information-communication technologies on development of rural tourism in Southern and Eastern Serbia*, Sinteza 2016 - International scientific conference on ICT and e-business related research, Proceedings, pp. 544-549
15. Glavan, V. (2003): *Rural tourism, agri-tourism, sustainable tourism, ecotourism*, Economic publishing house, Bucharest, pp. 20-21
16. Gorman, C. (2005): *Co-operative marketing structures in rural tourism: The Irish case*, School of hospitality management and tourism, pp. 121-137
17. Irshad, H. (2010): *Rural tourism - an overview*, Government of Alberta, Agriculture and Rural development, Canada
18. Ivona, A. (2003): *Farm tourism and rural development. A successful combination? A local experience*, Proceedings of the conference "The cultural turn in geography", 18-20th of September - Gorizia Campus, Part VI: Tourism, sustainable development and culture turn, International Geographical Union, University of Trieste
19. Jovanović, S., Djekić, S., Ilić, I. (2015): *Analiza kulturnih resursa zemalja Jugoistočne Evrope kao faktora konkurentnosti u turizmu*, Ekonomske teme, Vol. 53, pp. 235-251
20. Keane, M. (2004): *Economic impact of rural tourism: the benefits arising and the alleviation of poverty. A case study from Ireland*, Rural Tourism in Europe: Experiences, Development and Perspectives, World Tourism Organization, pp. 93-101

21. Klarić, J. (2012): *Selektivni vidovi agroturizma u Europi i svijetu*, diplomski rad, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet, Split
22. Knowd, I. (2001): *Rural tourism: panacea and paradox. Exploring the phenomenon of rural tourism and tourism's interaction with host rural communities*, School of Environment and Agriculture, University of Western, Sydney
23. Krajnović, A., Čičin-Šain, D., Predovan, M. (2011): *Strateško upravljanje razvojem ruralnog turizma - problemi i smjernice*, Oeconomica Jadertina, Vol. 1, str. 30-45
24. Lukić, A. (2005): *Na selo, na selo... razvoj ruralnog turizma u Europi*, dostupno na: <http://www.geografija.hr/svijet/na-selo-na-selo-razvoj-ruralnog-turizma-u-europi/>
25. Maksimović, M., Urošević, S., Damnjanović, Z. (2015): *Theoretical concepts of rural tourism and opportunities for development in the Republic of Serbia*, Economics management information technology, Vol. 3, str. 162-172
26. Maksimović, M., Urošević, S., Mihajlović, D. (2015): *The effects of the development of rural tourism on Stara planina*, Ekonomika, br. 2, str. 83-92
27. Malešević, K. (2004): *Irish experiences of the rural development - possible lessons for Serbia*, Economic annals, 49(163), pp.183-202
28. Medojevic, J., Milosavljevic, S., Punisic, M., (2011): *Paradigms of rural tourism in Serbia in the function of village revitalisation*, Human Geographies - Journal of studies and research in human geography, 5(2), pp. 93-102
29. Milojevic, Lj. (2004): *The social and cultural aspects of rural tourism*, Rural tourism in Europe: Experiences, development and perspectives, World Tourism Organization
30. Mitani, S., (2008): *Green Tourism, environmentally sound rural tourism in Japan: Recommendations for improvement of Japanese green tourism practices*, Thesis, Maastricht Graduate School of Governance, Master of Science in Public Policy and Human Development, Sustainable Development Track
31. Mreža za ruralni razvoj Srbije (2010): *Akcionni plan 2011-2015*, dostupno na: <http://www.fondzabalj.org.rs/newsdocuments/109doc1.pdf>

32. Nulty, P.M. (2004): *Keynote presentation: Establishing the Principles for Sustainable Rural Tourism*, Rural Tourism in Europe: Experiences, Development and Perspectives, World Tourism Organization
33. O'Donoghue, C., Conneely, R., Frost, D., Heanue, K., Leonard, B., Meredith, D. (2014): *Rural economic development in Ireland*, Teagasc
34. Pesonen, J., Komppula, R. (2010): *Rural wellbeing tourism: Motivations and expectations*, Journal of Hospitality and Tourism Management, 17(01), pp. 150-157.
35. Petrić, L. (2006): *Izazovi razvoja ruralnog turizma: Dosadašnja praksa u Europi i reperkusije na Hrvatsku*, Acta turistica, br. 18, 138-170
36. Rajko, M., Ilak Peršurić, A.S., Juraković, L. (2010): *Javno-privatno partnerstvo u funkciji razvoja ruralnog turizma*, Zbornik radova, 2, pp. 215-223
37. Romelic, J., Kosic, K., Pivac, T. (2005): *The condition and possibilities of development rural tourism in mountain part of Vojvodina province*, Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic", SASA, Vol. 54, Pages: 99-114
38. Sidalli, K.L., Spiller, A., Schulze, B. (2011): *Food, agri-culture and tourism: Linking local gastronomy and rural tourism: Interdisciplinary perspectives*, Springer
39. Stefanović, V. (2007): *Tourism and development*, PMF, Niš
40. Su, B. (2013): *Developing rural tourism: the PAT program and "Nong jia le" tourism in China*, International journal of tourism research, Vol. 15, No. 6, pp. 611-619
41. Štetić, S. (2012): *Specific features of rural tourism destinations management*, Journal of Settlements and Spatial Planning, Vol. 1, pp.131-137
42. Vujičić, M., Ristić, L., Obradović, S. (2012): *Rural poverty reduction in the Republic of Serbia: a new approach of the Jagodina's local self-government*, Actual problems of economics, str. 338-345
43. Vuković, I. (2006): *Suvremeni trendovi u razvoju turizma u Europskoj uniji i implikacije na Hrvatsku*, Tourism and Hospitality Management, Vol. 12, No. 1, pp. 35-55

44. Yozukmaz, N., Ekiztepe, B.A., Ceken, H. (2014): *The importance of rural tourism: Rural tourism practices in the world and in Turkey*, International journal of social and economic sciences, Vol. 2, pp. 37-44
45. Yokoyama, H. (2006): *Environment and landscape for tourism toward the true green tourism*, Tokyo, Kokon Shoin
46. *Анализа тржишта рада у прекограничној регији Јужне и Источне Србије*, Пергамент, Лесковац, 2014
47. Ангелкова, Т. (2008): *Специфични облици повезивања туризма и пољопривреде на Старој планини*, магистарски рад, Универзитет Сингидунум, департман за последипломске студије, Београд
48. Ангелкова, Т. (2012): *Улога специфичних видова туризма у ревитализацији пограничних подручја између Србије и Македоније*, докторска дисертација, Универзитет Сингидунум, Београд
49. Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж. (2004): *Значај коридора X за повезивање Србије и Црне Горе са Европом*, Економски факултет, Ниш, стр. 1-7
50. Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж. (2010): *Регионална економија*, СБЕН, Ниш
51. Бабић, В. (2012): *Екстерни ефекти јавних расхода и јавно-приватна партнерства*, БизИнфо, бр. 5, стр. 81-91
52. Бабовић, Ј., Тасић, С. (2013): *Агроекономска и рурална политика Европске уније*, Фимек, Нови Сад
53. Бакић, О. (2005): *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Сингидунум, Београд
54. Бјељац, Ж. (2006): *Теоријско-методолошке основе манифестационог туризма*, САНУ, Београд
55. Бјељац, Ж., Бранков, Ј., Поповић, И. (2009): *Туризам у неразвијеним просторима Србије*, Зборник радова, Географски институт “Јован Цвијић, САНУ”, бр. 2, Београд
56. Бјељац, Ж., Поповић, И. (2004): *Материјална база туризма у простору Дунавско-моравског коридора*, Београд

57. Благојевић, Т. (2013): *Отпадне воде као еколошки проблем*, Факултет техничких наука, Чачак
58. Богданов, Н. (2007): *Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија*, УНДП, Београд
59. Богданов, Н. (2011): *Концепт јавно-приватног партнерства и његова примена у развоју руралних области*, Програм УНДП “Одрживи туризам у функцији руралног развоја”, Београд
60. Богданов, Н., Зечевић, Б. (2011): *Јавно-приватно партнерство у развоју руралног туризма*, Програм УНДП “Одрживи туризам у функцији руралног развоја”
61. Бојовић, Г. (2012): *Копаник и бање у подгорини*, Туризмолошка монографија, Београд
62. Бошковић, Н. (2003): *Динамичке промене развоја светског руралног туризма*, Зборник “Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 63-68
63. Бошковић, Т. (2012): *Економски ефекти развоја туризма у руралним подручјима Србије*, Школа бизниса, Нови Сад, бр. 2, стр. 29-34
64. Бошковић, Т. (2013): *Туризам као развојна предност руралних подручја Војводине*, докторска дисертација, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш
65. Бошковић, Т., Андрић, Н., Томић, Д. (2011): *Хумани и финансијски ресурси - чиниоци развоја руралног туризма у АП Војводини*, Школа бизниса, Нови Сад, бр. 2, стр. 32-41
66. Вемић, М. (2004): *Оцена изграђености саобраћајне мреже Дунавско-моравског коридора*, Гласник српског географског друштва, бр. 2, стр. 135-146
67. Вешковић, В. (2015): *Србија - бањска и климатска места*, Туристичка организација Србије, Београд
68. Витић, А., Јовановић, И. (2007): *Циклотуризам и развој руралних подручја Црне Горе*, Научно-стручни часопис из туризма, Туризам, Савремене тенденције у

туризму, хотелијерству и гастрономији, Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, бр. 11, стр. 27-28

69. Вујичић, М. (2003): *Агротуризам и регионални рурални развој у Србији*, Зборник “Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 141-146

70. Вујовић, С., Цвијановић, Д., Штетић, С. (2012): *Дестинацијски концепт развоја туризма*, Институт за економику пољопривреде, Београд

71. Вуковић, П., Цецић, Н., Арсић, С. (2008): *Улога туризма у развоју руралних подручја*, Тематски зборник, Пољопривредни факултет, Универзитет у Београду, 24.-25. октобар, стр. 309-314

72. Гашић, М., Ивановић, В., Комадина, М. (2014): *Развој руралног туризма у Европској унији*, БизИнфо, Блаце, бр. 2, стр. 33-44

73. Гашић, М., Ивановић, В., Перић, Г. (2015): *Материјална база развоја туризма на простору Топличког округа*, Синтеза 2015, Зборник радова, стр. 494-498

74. Гашић, М., Ивановић, В., Перић, Г. (2016): *Развијеност руралног туризма у Републици Србији*, БизИнфо, Блаце, бр. 2, стр. 71-81

75. Гашић, М., Мацгаљ, Ј., Ивановић, В., Перић, Г. (2015): *Утицај руралног туризма на локални економски развој*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Србије - Ecologica, бр. 77, стр. 32-37

76. Гашић, М., Перић, Г., Ивановић, В., Оклобција С. (2015): *Управљање квалитетом руралних туристичких подручја*, 18. Међународна конференција ICDQM - 2015, Пријевор, 25-26. јун, зборник радова, стр. 152-158

77. Гашић, М., Стојковић, А., Симић, Ј. (2013): *Перспективе развоја туризма на простору Топличког округа*, Међународни часопис за економску теорију и праксу и друштвена питања - Економика, бр. 3, стр. 187-200

78. Генов, Г. (2008): *Туризам посебних интереса - Селективни облици туризма (приручник)*, Чугура принт, Београд

79. Гласник Загребачке жупаније (2005): *Развој сеоског туризма у Загребачкој жупанији*, Загреб, бр. 9
80. Глигоријевић, Ж., Бошковић, Г. (2002): *Демографски развој Србије*, Ниш
81. Дувњак, Н., Вракела, Ј., Млађеновић, М., Петровић, Н. (2014): *Гастрономске манифестације у туризму Југоисточне Србије*, Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство, 43 (2), стр. 222-232
82. Ђекић, С., Хафнер, Н. (2013): *Развој руралних региона као компонента регионалног развоја Србије*, XVIII Научни скуп Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш, 21. јун, стр. 209-221
83. Ђерић, Б. (1997): *Теорија и политика привредног развоја*, Београд: савремена администрација
84. Ђорђевић Милошевић, С., Миловановић, Ј. (2012): *Одрживи туризам у функцији руралног развоја - Мала пољопривредна газдинства и рурални туризам у Србији*, Факултет за примењену екологију Футура, Универзитет Сингидунум, Београд
85. Ђорђевић, М., Обрадовић, С., Лојаница, Н. (2014): *Компаративна анализа регионалне развијености Шумадијског и осталих региона у Републици Србији*, Стање и перспективе економског развоја града Крагујевца, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, стр. 53-60
86. Ђуровић, Д., Цвејић, С. (2011): *Рурални туризам као чинилац руралног развоја*, Програм УНДП “Одрживи туризам у функцији руралног развоја”, Београд
87. Живковић, Б., Михајловић, Д. (2010): *Промоција туристичких потенцијала руралних средина*, Мајска конференција о стратегијском менаџменту, Технички факултет у Бору, Кладово, 30. мај - 01. јун, Зборник радова, стр. 199-200
88. Жикић, Р., Жикић, Ј., Стојановић, С., Ђордан, С., Живковић, М. (2003): *Мogućност валоризације тимочких пимница за развој еколошког и сеоског туризма*, Зборник “Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 301-307

89. Зрилић, Д. (2012): *Значај информационо-комуникационих технологија за одрживи развој туризма у руралним, периферним и мање развијеним регионима*, Седми научни скуп са међународним учешћем “Туризам: изазови и могућности”, Тематски зборник радова, Медитерански дани, Требиње 20-22. септембар, стр. 343-350
90. Јовановић, В. (2013): *Тематски туризам*, Универзитет Сингидунум, Београд
91. Јокић, Б., Мрђа, С., Немањић, М. (2008): *Културне манифестације у Србији*, бр. 1, стр. 104-130
92. Кабиљо, Ј. (1979): *Неке карактеристике презентације понуде и усмеравања организације у сеоском туризму*, Туризмологија, Зборник стручних и научних радова, Виша туристичка школа, бр. 4, Београд
93. Косар, Љ., Рашета, С. (2003): *Оцена могућности примене менаџмента квалитетом у руралном туризму*, Зборник “Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 39-44
94. Кривец, И. (1979): *Сеоски туризам - недовољно искоришћена шанса (Нека искуства из Словеније и могућност за бржи развој сеоског туризма у Србији)*, Туризмологија, Зборник стручних и научних радова, Виша туристичка школа, бр. 4, Београд
95. Ливаја, З. (2016): *Утицај претприступних фондова Европске уније на подизању демократских и развојних потенцијала локалних власти и заједница у Србији*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд
96. Малобабић, Р. (2003): *Путна саобраћајна инфраструктура у функцији одрживог развоја планинских подручја*, Зборник “Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 83-94
97. Мариноски, Н., Стаменковић, П., Цонић, М. (2014): *Гастрономски садржаји руралног туризма Србије*, БизИнфо, 5(1), стр. 19-36
98. Марић, Р. (2003): *Ловни туризам као интегрални део руралног туристичког производа и фактор његовог пласмана на иностраном тржишту*, Зборник

“Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 107-112

99. Марковић, С., Остојић, М., Поповић, И., Миљковић, О. (2011): *Ивањица - колевка српског сеоског туризма*, VI Међународни научни скуп Медитерански дани - Требиње, Туризам и рурални развој - савремене тенденције, проблеми и могућности развоја, Тематски зборник, Требиње, 07-08. октобар, стр. 306-323

100. Матијашевић-Обрадовић, Ј., Кузман, Б., Ковачевић, М. (2014): *Значај правне регулативе у области руралног развоја Србије*, Агроекономика, Часопис департмана за економику пољопривреде и социологију села, Пољопривредни факултет, Универзитет у Новом Саду, бр. 63-64, стр. 63-74

101. Мађејка, М., Танасковић, Р. (2008): *Општина Куршумлија - туристичка монографија и водич*, Туристичка организација општине Куршумлија, Куршумлија

102. Миленковић, С. (2003): *Еко-туризам као покретачка снага развоја појединих простора*, Зборник “Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 147-152

103. Миленковић, С., Бошковић, Н. (2012): *Рурални простор Србије као један од носилаца развоја еко-туризма*, Седми научни скуп са међународним учешћем Туризам: изазови и могућности / туристичка привреда и повезане теме, Тематски зборник радова, стр. 81-87

104. Милић, Б. (2011): *Рурални развој - практикум за локалне актере*, СКГО, Београд

105. Милићевић, С. (2008): *Стратешки правци развоја туризма Врњачке бање*, Универзитет Сингидунум, департман последипломских студија, Београд

106. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде РС, Сектор за рурални развој (2009): *Анализа буџетске подршке развоју сеоског туризма у Србији и диверзификацији економских активности на селу*, Београд

107. Министарство трговине, туризма и услуга Републике Србије (2005): *Стратегија туризма Републике Србије - први фазни извештај*, Horwath Consulting Zagreb, Економски факултет, Београд

108. Митровић, М. (2015): *Села у Србији - промене структуре и проблеми одрживог развоја*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд
109. Мојић, Ј. (2012): *Позиционирање простора Јужне Србије у циљу туристичког развоја*, Зборник радова Департамента за географију, бр. 41, стр. 139-151
110. Мухи, Б. (2011): *Стимулативне мере Европске уније за развој туризма у руралним подручјима*, Пословна економија, Сремска Каменица, бр. 1, стр. 107-122
111. Мухи, Б. (2013): *Рурални туризам као компонента интегралног и одрживог развоја села у Војводини*, Зборник матице српске за друштвене науке, бр. 1, стр. 129-137
112. Мухи, Б., Храбовски Томић, Е. (2013): *Финансијски инструменти Европске уније у стимулсању развоја туризма Србије са освртом на сеоски и еколошки туризам*, Пословна економија, Сремска Каменица, бр. 1, стр. 239-256
113. Николић, С. (1979): *Основни фактори развоја туризма на селу*, Туризмологија, Зборник стручних и научних радова, Виша туристичка школа, бр. 4, Београд
114. Николић, С. (1999): *Термоминералне воде и бање*, Југословенски преглед, бр. 3
115. Нововић, М. (2015): *Улога региона Западне Србије у привредном развоју са посебним освртом на развој туризма*, докторска дисертација, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш
116. Обласна развојна асоцијација Југ (2011): *Профил региона за територију Нишавског, Пиротског и Топличког округа*, Ниш
117. Ољача, М., Ољача, С., Глигоревећ, К., Пајић, М., Ралевић, М., Митровић, Б. (2011): *Уређење, коришћење и мере заштите пољопривредног земљишта општине Бојник*, Пољопривредни факултет, Институт за пољопривредну технику, бр. 4, стр. 67-76
118. Ољача, С. (2015): *Контрола и сертификација у органској производњи у Србији*, Београд
119. Павловић, Д., Павловић, С., Топузовић, М. (2003): *Аутохтона флора у народним обичајима, веровањима и легендама*, Зборник "Рурални туризам и

одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 63-68

120. Пејановић, Р., Радовић, Г. (2013): *Аграрни буџет као фактор руралног и регионалног развоја Републике Србије*, XVIII Научни скуп „Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе”, Универзитет у Нишу, Економски факултет, 21. јун, стр. 241-252

121. Пејовић, А., Живадиновић, Б., Лазаревић, Г., Кнежевић, И., Лазовић, М., Мирић, О. (2011): *Инструмент за претприступну помоћ ЕУ 2007-2013*, Београд

122. Пејовић, А., Лазовић, М., Мирић, О., Кнежевић, И. (2014): *Водич кроз ИРА II инструмент за претприступну помоћ 2014-2020*, Београд

123. Пејчић, Х., Ристановић, Н. (2013): *Угрожена села и општинска власт*, Економика, 59 (3), стр. 13-19

124. Перић, Г., Гашић, М., Симић, Ј. (2012): *Стратешки правци развоја туризма у општини Куришумлија*, Седми научни скуп са међународним учешћем “Туризам: изазови и могућности”, Тематски зборник радова, Медитерански дани, Требиње 20-22. септембар, стр. 252-260

125. Петровић, Ђ. (1979): *Развојни пут сеоског туризма на подручју општине Ивањица*, Туризмологија, Зборник стручних и научних радова, Виша туристичка школа, бр. 4, Београд

126. Петровић, Ј. (2002): *Дубинска крашка врела у кршу Источне Србије*, Гласник Српског географског друштва, бр. 2., стр. 3-17

127. Петровић, М. (2014): *Квалитет агротуризма Војводине и његов утицај на ставове локалног становништва*, докторска дисертација, Природно-математички факултет - департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад

128. Плавша, Ј. (2007): *Рурални туризам*, скрипта, Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Нови Сад

129. Попеску, Ј. (2011): *Менаџмент туристичке дестинације*, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Универзитет Сингидунум, Београд

130. Премовић, Ј. (2015): *Људски ресурси као стратешки потенцијал одрживог туристичког развоја Србије*, докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, Крагујевац
131. *Програми прекограничне и транснационалне сарадње*, доступно на: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/publikacije/Brosure%20nove/programi_prekog_ranicne1.pdf
132. Работић, Б. (2013): *Селективни облици туризма*, Висока туристичка школа струковних студија, Београд
133. Радовић, Г. (2013): *Проблеми развоја руралног туризма у Републици Србији*, *Агроекономика*, бр. 59-60, стр. 114-123
134. Радовић, Г. (2015): *Модалитети финансирања руралног туризма у Републици Србији*, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Пољопривредни факултет - департман за економику пољопривреде и социологију дела, Нови Сад
135. Радовић, Г. (2015): *Финансирање пољопривреде у Републици Србији: искуства и могућности*, *Економија: теорија и пракса*, бр. 4, стр. 13-27
136. Радовић, Г., Пејановић, Р., Његован, З. (2011): *Подришка државе развоју руралног туризма у Републици Србији*, VI Међународни научни скуп Медитерански дани - Требиње, Туризам и рурални развој - савремене тенденције, проблеми и могућности развоја, Тематски зборник, Требиње, 07-08. октобар, стр. 450-462
137. Ракоција, М. (2013): *Манастири и цркве Јужне и Источне Србије*, Завод за заштиту споменика културе, Ниш
138. Републички завод за статистику (2014): *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији-Пописни атлас 2011*, Република Србија, Београд
139. Републички завод за статистику (2014): *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 и 2011.*, Република Србија, Београд
140. Републички завод за статистику (2014): *Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041. - подаци по општинама и градовима*, Република Србија, Београд

141. Републички завод за статистику (2016): *Регионални бруто домаћи производ - региони и области Републике Србије, 2014 (прелиминарни резултати)*, Београд, бр. 93
142. Републички завод за статистику (2011-2015), *Општине и региони у Републици Србији* (различита издања), Република Србија, Београд
143. Републички хидрометеоролошки завод (2014-2014): *Метеоролошки годишњаци –климатолошки подаци* (различита издања), Република Србија, Београд
144. Ристић, Л. (2013): *Стратегијско управљање одрживим руралним развојем у Републици Србији*, Економски хоризонти, Економски факултет, Универзитет у Крагујевцу, бр. 3, стр. 229-243
145. Ролингер, Л. (2012): *Изградња локалних капацитета за рурални развој усмерена на унапређење туризма*, Програм УНДП “Одрживи туризам у функцији руралног развоја”, Београд
146. Ромелић, Ј. (2008): *Туристичке регије Србије*, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
147. Росић, И. (1995): *Регионални аспект привредног развоја Југославије*, Зборник радова, Проблеми развоја и структурне промене привреде Србије, Економски факултет Ниш, Економски факултет Крагујевац, Ниш, стр. 100-107
148. Ружић, П. (2009): *Рурални туризам*, Институт за пољопривреду и туризам, Пореч
149. Светозаревих, И. (2013): *Водич за рурални туризам*, РАРИС
150. Селаковић, Д. (2014): *Рурални туризам - између теорије и праксе*, Српско географско друштво, Београд
151. Симић, И. (2015): *Органска производња - неискоришћен потенцијал Републике Србије*, Европски покрет у Србији, Београд
152. Славковић, В. (2015): *Законска регулатива у области заштите животне средине као фактор очувања туристичке ресурсне основе*, Туристичко пословање, стр. 95-102

153. Станковић, С. (2008): *Туристичка географија*, Завод за уџбенике, Београд
154. Станојевић, М. (2001): *Туристичке вредности Топличког краја*, Економика, Ниш
155. Стегић, М., Филиповић, С. (2013): *Анализа ЕУ фондова намењених руралном развоју и развојне могућности за Србију*, Пословна економија, бр. 2, стр. 55-74
156. Стефановић, В., Аземовић, Н. (2012): *Одрживи развој туризма на примеру Власинске површи*, Школа бизниса, бр. 1, стр. 38-50
157. Стефановић, В., Глигоријевић, Ж. (2010): *Економика туризма*, СВЕН, Ниш
158. Стефановић, В., Ђекић, Т., Шаћировић, С. (2013): *Менаџмент природних ресурса у пограничним општинама Источне и Југоисточне Србије*, Универзитет у Нишу, ПМФ
159. Стојановић, Т., Черовић, С. (2008): *Значај гастрономске понуде за развој сеоског туризма Србије*, Зборник радова, св. LVI, стр. 165-176
160. Стојановић, Ж., Манић, Е. (2009): *Одрживи рурални развој и прекогранична сарадња*, Гласник српског географског друштва, бр. 2, стр. 43-54
161. Субашић, Б., Миланков, М., Граф, М. (2012): *Културно богатство региона Јужне и Источне Србије*, Завод за проучавање културног развитка, Београд
162. Супић, Д. (2012): *Еволуција руралног развоја ЕУ и анализа руралне политике Србије*, Пословна економија, бр. 1, стр. 371-398
163. Годоровић, М., Бјељац, Ж. (2007): *Основе развоја руралног туризма у Србији*, Гласник српског географског друштва, бр. 1, стр. 135-148
164. Годоровић, М., Штетих, С. (2009): *Рурални туризам*, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд
165. Томић Пилиповић, Д., Мишковић, И., Субић, Ј., Јелочник, М., Илић, М., Миланковић, Д. (2015): *Еко село као модел руралног развоја и економског оснаживања српских села (Село Врмца, општина Сокобања)*, ЦДОП, Београд

166. Томка, Д. (2003): *Људи - најзначајнији фактор маркетинг стратегије у сеоском туризму*, Зборник “Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 101-106
167. Туристичка организација Србије - Ј. Вучковић (2006): *Активни одмор у Србији*, Београд
168. Храбовски Томић, Е. (2006): *Дестинације здравственог туризма (са освртом на бање Војводине)*, Прометеј, Нови Сад
169. Цветковић, П., Здравковић, У. (2012): *Јавно-приватно партнерство у правном систему Републике Србије – полазна разматрања*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Бр. 63, стр. 147-167
170. Цвијановић, Д., Вуковић, П. (2012): *Едукација локалног становништва као претпоставка за развој руралног туризма у Србији*, *Агроекономика*, Департман за економику пољопривреде и социологију села, Пољопривредни факултет, Универзитет у Новом Саду, бр. 53-54, стр. 73-78
171. Цвијановић, Д., Вуковић, П., Кљајић, Н. (2011): *Стање и перспективе развоја руралног туризма у Републици Србији*, VI Међународни научни скуп Медитерански дани - Требиње, Туризам и рурални развој - савремене тенденције, проблеми и могућности развоја, Тематски зборник, Требиње, 07-08. октобар, стр. 11-21
172. Цвијановић, Д., Цвијановић, Г., Пушкарић, А. (2011): *Маркетинг и еколошка пољопривреда*, Институт за економику пољопривреде, Београд
173. Ћосић, М. (2010): *Управљање квалитетом туристичких услуга*, Висока туристичка школа струковних студија, Београд
174. Унковић, С., Зечевић, Б. (2007): *Економика туризма*, Центар за издавачку делатност Економског факултета, Београд
175. УНВТО (2011): *Мастер план одрживог развоја руралног туризма у Србији*, Заједнички програм УН: одрживи туризам у функцији развоја руралних подручја, Београд

176. Чињенице о регионалном развоју Јужне и Источне Србије, e-tvrđjava, доступно на: http://etvrdjava.org/wpcontent/uploads/2015/10/Cinjenice_o_regionalnom_razvoju_Ju_zne_i_Istocne_Sbije.pdf

177. Чомић, Ђ., Косар, Љ. (2001): *Глобалне комуникације и туризам*, Научно-стручни часопис из туризма - Туризам, бр. 5, стр. 27-29

178. Чомић, Љ. (2002): *Рурални туризам у Србији - могућности и перспективе*, Туризам, бр. 6, стр. 119-120

179. Штетић, С. (2003): *Специфичности едукације (у) и (за) рурални туризам*, Зборник “Рурални туризам и одрживи развој Балкана”, ПМФ, Економски факултет, Крагујевац, 07-09. мај, стр. 95-100

180. Штетић, С. (2007): *Туристичка географија Србије*, Београд

181. Штетић, С., Цвијановић, Д., Шимичевић, Д. (2014): *Посебни облици туризма Дунавског региона Србије*, Институт за економику пољопривреде, Београд

182. Штетић, С., Шимичевић, Д. (2011): *Значај посебних облика туризма у руралном развоју*, VI Међународни научни скуп Медитерански дани - Требиње, Туризам и рурални развој - савремене тенденције, проблеми и могућности развоја, Тематски зборник, Требиње, 07-08. октобар, стр. 54-65

Интернет адресе:

183. <http://opstinabor.rs/> (05.02.2016.)

184. <http://www.vranjskabanja.co.rs/> (20.02.2016.)

185. <http://media.unwto.org/> (27.01.2016.)

186. <http://www.turisticnekmetye.si/> (01.03.2016.)

187. <http://www.seloturizam.com/> (05.01.2016.)

188. <http://rra-jug.rs/> (05.04.2016.)

189. <http://www.koridor10.rs/> (15.03.2016.)

190. <http://www.mojasrbija.rs/> (01.05.2016.)

191. <http://www.seio.gov.rs/> (01.04.2016.)
192. <http://kalendardonatora.blogspot.com/> (02.05.2016.)
193. <http://www.selo.rs/> (03.03.2016.)
194. <http://www.trgoviste.rs/> (12.04.2016.)
195. <http://www.toom.rs/> (17.04.2016.)
196. <http://www.srebrno-jezero.com/branicevski-okrug/> (23.04.2016.)
197. <http://directions.somemaps.com/rs/> (01.03.2016.)
194. <http://www.heritage.gov.rs/> (01.05.2016.)
195. <http://www.381info.com/> (07.05.2016.)
196. <http://www.topirot.com/> (02.03.2016.)
197. <http://www.ekolss.com/> (06.05.2016.)
198. <http://www.romania-serbia.net/> (25.02.2016.)
199. <http://www.eurogites.org/new.php?lang=EN&id=9&show=EN> (23.01.2016.)
200. <http://www.slovenia.info/> (08.02.2016.)
201. <http://www.istnews.com/> (20.01.2016.)
202. <http://serbianoutdoor.com/> (11.05.2016.)
203. <http://www.balkanmagazin.net/> (12.05.2016.)
204. <http://narr.gov.rs/> (12.04.2016.)
205. <http://www.apr.gov.rs/> (16.04.2016.)

Прилог бр. 1

Списак домаћинствава која се баве руралним туризмом у региону Јужне и Источне Србије

Општина	Село	Домаћинство	Број лежаја	Контакт телефон
Подунавски округ				
<i>Смедерево</i>	-	-	-	-
<i>Смедеревска Паланка</i>	Азања	Ђорђевић	14	063/254-029
<i>Велика Плана</i>	Моравски конаци	-	45	065/2117-778
Браничевски округ				
<i>Велико Градиште</i>	-	-	-	-
<i>Пожаревац</i>	Кличевац	Петровић	4	012/565-264
<i>Голубац</i>	Добра	Цветковић	6	066/2105-83
		Станојевић	10	012/669-172
		Цветковић	6	012/669-087
	Ридине	Јенић	4	063/8424-071
	Винци	Јоцић	9	063/8072-238
		Ђорђевић	4	064/269-3833
		Кесеровић	6	012/638-614
		Королија	6	063/711-1080
		Маја	9	012/638-614
<i>Мало Црниће</i>	Аљудово	Влашки драгуљ	18	012/263-229
	Салаковац	Луг	30	012/280-411
<i>Петровац на Млави</i>	Ждрело	Симоновић	4	064/956-17-77

		Маринкић	4	012/330-513
	Мало Лаоле	Миленковић	6	012/326-343
		Илић	4	012/326-343
<i>Кучево</i>	Каона	Катарина	4	063/8270-661
<i>Жагубица</i>	Милановац	Петровић	6	062/8278-339
	Селиште	Јеринић	8	063/8271-248
		Ћосић	4	069/0038-544
	Жагубица	Бабејић	6	069/4430-533
		Првуловић	5	065/8644-033
	Јошаница	Јовић	7	012/643-657
<i>Жабари</i>	-	-	-	-
Зајечарски округ				
<i>Зајечар</i>	Мали Извор	Зец	7	063/4131-91
	Николичево	Павловић	4	060/7225-155
<i>Бољевац</i>	Илино	Жикић	4	064/5914-718
		Јаблановић	5	064/228-3420
		Милисављевић	15	063/300-230
<i>Књажевац</i>	Кална	Богдановић	6	066/5080-735
		Ћирић	5	061/2014-142
		Ристић	8	063/1700-397
		Крстић	8	063/7763-126
		Николић	5	062/742-660
	Иново	Прокоповић	12	064/187-7159
		Боцић	4	062/574-267
		Камена	12	065/450-5011

	Балга Бериловац	Ћирић	10	064/124-9909
		Митић	6	065/51-35055
		Ћирић	7	066/926-7430
		Пулетић	5	019/735-239
	Црни Врх	Димитријевић	10	064/411-021
		Спасић, Раичевић	32	062/250-181
		Стојановић	15	065/410-3967
		Живановић	9	064/9039-350
		Божиновић	14	063/889-2259
		Милијић	18	065/9739-350
		Нешић	4	063/8053-511
		Вељко	20	062/8171-410
		Стајковић	8	063/4181-30
		Цветковић	5	065/242-5009
		Гогин	10	065/2060-066
		Николић	24	065/2352305
		Динић, Николић	6	065/401-3700
		Ристић	10	066/9630750
		Ђорђевић	8	019/766-297
		Симоновић	8	069/0136203
		Станковић	6	064/1973098
		Шум	10	064/1352-255
		Ђокић	7	063/415888
Мариновић	6	019/760-694		

		Алексић	14	064/89-50720
	Мездреја	Мардешић	29	062/242-109
	Јаловик Извор	Митровић	10	064/159-5089
		Бањац	4	064/066-9394
	Ћуштица	Костић	30	064/2265456
		Александар	6	063/826-3679
	Стогазовац	Станисављевић	6	065/5733-527
	Горње Зуниче	Ивановић	5	060/4632-073
	Јаковац	Торлаци	27	064/8157-301
	Зубетинац	Светозаревић	6	063/828-1276
	Влашко поље	Вучковић	10	063/7773801
	Ново Корито	Живковић	4	063/441678
	Равна	Радисављевић	8	063/441678
		Јовчић	2	019/735-230
	Јања	Јовановић	4	019/735-230
	Градиште	Вељковић	8	019/738042
	Вртовац	Пешић	7	019/735-230
<i>Сокобања</i>	Јошаница	Лазић	4	018/836-006
	Трубаревац	Јефтић	4	018/833-988
		Станковић	4	018/830-271
	Шарбановац	Благојевић	8	018/833-988
Борски округ				
<i>Бор</i>	Бањско поље	Миленовић	4	064/1604-416
		Гулић	6	064/1101-335
		Стојадиновић	4	064/22646-33

		Стојчић	6	060/3477-407
	Борско језеро	Љубичић	4	062/8914-705
		Тричковић	6	060/438-3399
		Ловац	10	069/482-6730
	Злот	Монић	4	061/6002500
		Урсуловић	4	030/459-020
	Горњане	Васковић	6	030/459-020
<i>Кладово</i>	Костол	Д. Шомоновић	4	063/8905-876
		Ђ. Шомоновић	4	062/441-242
		Костадиновић	2	065/8020855
		Јовановић	7	062/203-242
	Велика Врбица	Туфајевић	8	063/410047
	Нови Сип	Царојевић	5	063/8908616
		Збркић	6	063/314-784
		Бораковић	4	060/010-0543
	Текија	Точаковић	6	062/425440
		Грујић	8	063/7216082
		Адамовић	6	064/4783-551
		Матејевић	4	062/847-5157
		Попоњаковић	8	063/8564088
		Шопохл	5	064/391-0989
	Грабовица	Јепуровић	3	063/8195-416
	Корбово	Поповић	4	063/410155
		Каменовић	4	060/0503340

	Љубичевац	Бончогић	16	062/1404202
		Васиљевић	10	061/8179991
<i>Мајданпек</i>	Крапањос	Стефановић	6	030/86869
	Црнајка	Јоновић	4	030/591-400
		Јоновић	6	030/591-400
	Голубиње	Радуловић	4	030/591-400
	Обљага Маре	Маринковић	10	030/591-400
	Рудна Глава	Павловић	4	030/591-400
		Крчмаревеић	5	030/591-400
		Балић	7	030/591-400
		Веселиновска	5	030/591-400
	<i>Неготин</i>	Рајац	Миленовић	8
Мишић			4	060/054-8988
Караманчић			6	064/2162-500
Рогљево		Зорковић	13	060/054-8988
		Радосављевић	12	060/054-8988
		Трујкић	6	060/054-8988
		Милић	2	019/523603
		Јовановић	2	060/054-8988
		Станковић	4	019/541120
		Радосављевић	4	063/8137214
Браћевац		Калуђеровић	3	060/054-8988
Јабуковац		Кроиторовић	6	060/054-8988
Шаркамен		Стојмировић	5	060/054-8988
		Ђурђевић	4	060/054-8988

		Милутиновић	6	060/054-8988
	Ковилово	Пауновић	10	060/054-8988
		Мацоговић	10	060/054-8988
	Буково	Влајковић	6	060/054-8988
	Видровац	Радић	2	060/054-8988
	Михајловац	Регина	4	060/054-8988
	Плавна	Бадејевић	8	060/054-8988
	Кусјак	Жикић	9	060/054-8988
		Рајчић	4	060/054-8988
	Вратна	Керојевић	9	060/054-8988
	Тамнич	Жикић	4	060/054-8988
		Шеган	6	060/054-8988
		Радуновић	4	060/054-8988
		Танић	5	060/054-8988
	Чубра	Рајковић	4	060/054-8988
Нишавски округ				
<i>Алексинац</i>	Радевац	Томић	4	064/0614181
		Савић	6	064/0311245
	Липовац	Вукић	6	063/8060286
<i>Сврљиг</i>	-	-	-	-
<i>Мерошина</i>	-	-	-	-
<i>Медијана</i>	-	-	-	-
<i>Ниш</i>	Сечаница	Цветановић	8	063/8730321
	Банцарево	Рањеловић	4	018/521-321
	Доња Студена	Живковић	6	018/521-321

<i>Дољевац</i>	-	-	-	-
<i>Гаџин Хан</i>	Доњи Душник	Митић	4	063/1669-589
		Димитријевић	4	064/8088-276
		Јовановић	2	064/2396-684
		Пешић	2	063/8238-309
		Ристић	2	061/7236-845
		Јованчић	2	063/8459-768
		Шарковић	5	064/0308-343
		Голубовић	2	018/860-112
		Ђурић	4	018/860-112
	Семче	Златковић	2	063/8972-191
	Гркиња	Рањеловић	2	063/634-601
	Горње Влаче	Младеновић	2	064/0074-958
Горњи Барбеш	Здравковић	2	018/868-179	
Топлички округ				
<i>Прокупље</i>	Бублица	Савић	4	065/6922-446
	Бели Камен	Кривокућа	18	027/326-354
<i>Куришумлија</i>	-	-	-	-
<i>Блаце</i>	Попова	Димоски	5	027/370-950
<i>Житорађа</i>	-	-	-	-
Пиротски округ				
	Гостуша	Видановић	5	010/317-080
		Петровић	4	063/1984-855
		Тошић	6	010/317-221
		Пејчић	5	060/0310-086

<i>Пирот</i>	Градашница	Митић	4	010/316-381
		Михајловић	4	010/320-838
	Брлог	Николић	4	010/320-838
	Темска	Лилић	4	010/371-577
	Топли До	Ранчић	4	064/1621-611
		Јандрић	2	010/320-838
	Осмаково	Ђорђевић	4	010/320-838
	Височка Ржана	Лилић	8	063/403-007
		Радић	4	064/1131-520
		Антић	4	010/320-838
	Војнеговац	Живковић	6	060/2215-115
		Топаловић	6	010/320-838
	Славиња	Петров	4	064/1319-411
		Игњатовић	2	010/320-838
		Гогић	13	010/320-838
	Јеловица	Ћирковић	4	066/314-101
	Рсовци	Душковић	4	010/10320-838
		Крстић	2	063/1039-070
		Игић	4	063/437-765
		Јовановић	4	061/2276-091
Игић		4	010/2353-295	
Стаменовић		4	010/320-838	
Велика Лукања	Манић	2	060/6622-968	
Завој	Денчић	4	064/1164-224	

		Пешић	8	063/441-080
	Дојкинци	Пејчић	4	064/5027-667
		Медић	4	065/6540-153
		Ћирковић	4	063/1036-218
		Ћирковић	4	064/1359-189
		Паклештица	Пенчић	4
	Бериловац	Ђорђевић	6	010/320-838
<i>Димитровград</i>	Каменица	Иванов	7	063/4612-071
		Каменов	6	063/481-133
	Лукавица	Петров	10	010/301-313
	Влковија	Николов	5	063/1034-287
	Бребевица	Милев	5	064/8387-430
	Димитровград	Најденов	6	010/363-030
	Поганово	Алексов	10	064/1941-741
		Манов	11	064/9444-812
		Бошков	5	064/1322-687
		Георгијев	3	066/363-791
		Стокић	2	064/1220-983
		Јовановић	6	010/360-873
		Станојевић	4	010/360-873
	Доњи Криводол	Петров	4	064/3980-949
		Иванов	6	069/5952-999
	Смиловци	Беков	4	010/352-102
	Радејна	Иванов	5	064/0929-184
	Трнски	Иванов	5	062/252-662

	Одоровци	Таков	6	010/363-818
	Височки Одоровци	Игов	4	010/362-003
	Драговита	Тасев	3	064/8749-195
	Градиње	Стоилков	10	064/2936-834
	Сенокос	Најденов	8	063/483-723
		Естов	6	010/376-009
		Костов	4	010/362-783
<i>Бела Паланка</i>	-	-	-	-
<i>Бабушница</i>	-	-	-	-
Јабланички округ				
<i>Лесковац</i>	-	-	-	-
<i>Бојник</i>	Магаш	Јовановић	3	064/2507-084
	Ивање	Грујић	8	063/4852-529
		Соколовић	7	063/7371-642
		Драгановић	4	062/1259-998
		Грујић	2	062/7544-488
		Костић	4	063/7017049
		Арсић	7	063/8318-334
		Младеновић	11	062/251-891
	Добра Вода	Спаић	10	062/450-054
		Манојловић	5	064/2424494
		Ковачевић	5	062/373-048
	Горњи Брестовац	Трајковић	2	016/210-052
	Боринце	Вукашиновић	6	064/2566-263

	Мала Црквица	Станисављевић	4	016/821-214
	Савинац	Маловић	6	016/821-214
<i>Медвеђа</i>	-	-	-	-
<i>Лебане</i>	Тогочевче	Стевановић	4	064/4098-293
		Стаменковић	8	069/3326-670
	Цекавица	Стојановић	3	063/8982-604
	Прекопчелица	Златановић	3	064/1969-007
	Лебане	Миленковић	4	063/411-565
	Штулац	Пешић	5	064/4625-604
	Свињарица	Лазић	4	063/592-225
	Слишане	Андрић	9	066/9380-848
		Младеновић	4	065/8444-601
		Савић	2	064/8753-370
<i>Власотинце</i>	-	-	-	-
<i>Црна Трава</i>	-	-	-	-
Пчињски округ				
<i>Врање</i>	-	-	-	-
<i>Владичин Хан</i>	-	-	-	-
<i>Сурдулица</i>	Загужање	Конак	16	063/486-138
		Јовић	7	017/816-150
		Филиповић	7	017/816-150
<i>Босилеград</i>	-	-	-	-
<i>Трговиште</i>	-	-	-	-
<i>Прешево</i>	-	-	-	-
<i>Бујановац</i>	Јабланица	Димитријевић	6	017/651-396

		Николић	4	017/651-396
	Бујановац	Митић	2	017/651-396

Прилог бр. 2

АНКЕТНИ УПИТНИК ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ КОЈЕ СЕ СПРОВОДИ У ОКВИРУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ “ТУРИЗАМ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ”

I ПОДАЦИ О ВЛАСНИКУ РУРАЛНОГ ТУРИСТИЧКОГ ДОМАЋИНСТВА

1. Пол:

- а) мушки
- б) женски

2. Општина у којој се налази рурално туристичко домаћинство: _____

3. Место: _____

4. Године старости власника руралног туристичког домаћинства:

- а) 18 – 30
- б) 31 – 40
- в) 41 – 50
- г) 51 – 60
- д) 61 и више година

5. Ниво образовања власника руралног туристичког домаћинства:

- а) без школске спреме
- б) непотпуно основно образовање
- в) основно образовање
- г) средње образовање
- д) више образовање
- ђ) високо образовање

II ПОДАЦИ О РУРАЛНОМ ТУРИСТИЧКОМ ДОМАЋИНСТВУ

6. Колико дуго се бавите пружањем услуга у руралном туризму? _____

7. Који је био мотив за почетак бављења руралним туризмом?

8. Примарни извор прихода у домаћинству:

- а) пољопривреда
- б) туризам
- в) остало: _____

9. Да ли је Ваше домаћинство категорисано? (Уколико јесте наведите категорију а уколико није разлоге за неизвршену категоризацију)

- а) да
- б) не

10. Укупан број чланова руралног домаћинства:

- а) један
- б) два
- в) три
- г) четири и више

11. Број запослених чланова домаћинства који пружају услуге у руралном туризму?

- а) један
- б) два
- в) три
- г) четири и више

12. Из којих извора сте финансирали почетак бављења руралним туризмом?

- а) самофинансирање
- б) банкарски кредити
- в) субвенције органа локалне самоуправе
- г) остало: _____

13. Колики износ прихода сте остварили у претходној години од бављења руралним туризмом?

III КАРАКТЕРИСТИКЕ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ

14. Врста туристичког смештаја којим располагете?

- а) апартман
- б) брвнаре и вајати
- в) етно село
- г) гостинска кућа
- д) хостел
- ђ) мотел
- е) пансион
- ж) преноћиште
- з) сеоско домаћинство
- и) собе
- ј) станови
- к) туристички комплекс
- л) туристички објекат
- љ) викендица
- м) вила

15. Укупан број кревета за смештај гостију?

16. Које услуге нудите Вашим гостима?

- а) смештај
- б) исхрана
- в) смештај и исхрана

17. Које активности гости могу обављати током боравка?

- а) спортско – рекреативне активности
- б) учешће у пољопривредним пословима
- в) припрема традиционалних јела
- г) обилазак културно – историјских споменика
- д) излети у природи
- ђ) лов и риболов
- е) едукативне активности
- ж) брање лековитог и ароматичног биља

IV КАРАКТЕРИСТИКЕ ТУРИСТИЧКЕ ТРАЖЊЕ

18. Колико туриста је посетило Ваше домаћинство у претходној години?

- а) до 100
- б) од 100 до 300
- в) од 300 до 500
- г) од 500 до 1000
- д) преко 1000

19. Који је најчешћи мотив доласка туриста у Ваше место?

- а) одмор
- б) рекреација
- в) гастрономија
- г) гостопримство и срдачност руралног становништва
- д) очувана природа
- ђ) културно – историјско наслеђе
- е) рурално искуство

20. Просечна дужина боравка гостију:

- а) 1 дан
- б) 2 дана
- в) 3 до 5 дана
- г) 7 дана
- д) 10 и више дана

21. Старосна структура гостију:

- а) до 18 година
- б) 19 – 39 година
- в) 40 – 59 година
- г) 60 и више година

22. Из којих места домаћи туристи углавном долазе?

23. Из којих држава долазе страни туристи?

24. На који начин су туристи сазнали за Ваше домаћинство?

- а) препорука пријатеља
- б) Интернет
- в) телевизија
- г) часописи
- д) туристичка агенција

V ОГРАНИЧАВАЈУЋИ ФАКТОРИ У РАЗВОЈУ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

25. По Вашем мишљењу, досадашњи напори државе на пољу унапређења руралног туризма су:

- а) задовољавајући
- б) незадовољавајући

26. Главне препреке у развоју руралног туризма су:

- а) неадекватна рурална инфраструктура
- б) комунални проблеми
- в) низак квалитет услуга
- г) недостатак финансијских средстава
- д) демографски трендови
- ђ) неодговарајући смештајни капацитети
- е) немотивисаност руралног становништва
- ж) остало: _____

VI ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

27. У наредном периоду се очекује:

- а) пораст интересовања за руралним туризмом
- б) смањење интересовања за руралним туризмом

28. Који облик руралног туризма ће у будућности добити на значају?

- а) агротуризам
- б) активности у природи
- в) културни туризам
- г) манифестациони туризам
- д) гастрономски туризам
- ђ) ловни и риболовни туризам
- е) остало: _____

29. Доминантан извор финансирања руралног туризма у наредном периоду:

- а) државни буџет
- б) јавно – приватна партнерства
- в) приватни извори
- г) фондови Европске уније
- д) остало: _____

30. На који начин се постојећи проблеми у руралном туризму могу решити?

- а) адекватном финансијском подршком државе
- б) организовањем семинара
- в) активном улогом локалних власти
- г) бољом промоцијом руралног туризма
- д) стварањем повољнијих услова за живот на селу
- ђ) обогаћивањем садржаја понуде
- е) унапређењем квалитета понуде
- ж) остало: _____

31. На којим основама треба базирати будући развој руралног туризма?

32. Примедбе и сугестије

БИОГРАФИЈА

Марко М. Гашић рођен је 25.04.1988. године у Прокупљу. Основну школу “Милоје Закић” у Луковској бањи и гимназију “Радош Јовановић – Сеља” у Куршумлији завршио је са одличним успехом. На Економском факултету Универзитета у Нишу дипломирао је 28.09.2011. године са просечном оценом 9,86 одбравивши дипломски рад на тему “Карактеристике и перспективе развоја међународног туризма”. Мастер академске студије Економског факултета у Нишу завршава 05.10.2012. године са просечном оценом 10,00, када стиче звање мастер економисте, одбраном мастер рада “Економско - географска валоризација туристичких потенцијала Топличког округа”, у оквиру студијског програма Пословно управљање, на модулу Менаџмент у туризму. На завршној години основних академских студија и током трајања мастер академских студија Економског факултета у Нишу био је стипендиста Фонда за младе таленте “Доситеја”, као један од тада хиљаду најбољих студената у Републици Србији.

Од 13.01.2012. године ради на Високој пословној школи струковних студија Блаце, најпре као сарадник у настави, на предметима Анализа пословања предузећа и Јавне финансије, а затим као асистент од 01.10. 2013. године на предметима Економика туризма и Селективни облици туризма. Аутор је великог броја радова публикованих у часописима и зборницима са домаћих и међународних научно – стручних скупова и коаутор уџбеника “Анализа пословања предузећа” који се користи као наставно средство на другој години основних струковних студија у Блацу.

Докторске академске студије уписао је 2012. године на Економском факултету Универзитета у Нишу, смер Пословно управљање. Испите предвиђене наставним планом и програмом је положио у року са просечном оценом 9,82.

Од 12.09.2016. ангажован је хонорарно у Акционарском друштву “Планинка” из Куршумлије на пословима маркетинга у туризму.

Универзитет у Нишу
Економски факултет

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом *Туризам у функцији развоја руралних подручја Јужне и Источне Србије*, која је одбрањена на Економском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио ауторска права, нити злоупотребио интелектуалну својину других лица

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 23/11/2016. године

Аутор дисертације: Марко М. Гашић

Потпис аутора дисертације: _____

Универзитет у Нишу
Економски факултет

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Име и презиме аутора: Марко М. Гашић

Наслов дисертације: Туризам у функцији развоја руралних подручја Јужне и Источне
Србије

Ментор: Проф. др Соња Јовановић

Изјављујем да је штампани облик моје докторске дисертације истоветан
електронском облику, који сам предао за уношење у Дигитални репозиторијум
Универзитета у Нишу.

У Нишу, 23/11/2016. године

Потпис аутора дисертације: _____

Универзитет у Нишу
Економски факултет

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом: ТУРИЗАМ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

У Нишу, 23/11/2016. године

Аутор дисертације: Марко М. Гашић

Потпис аутора дисертације: _____